

İMÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

HÜSEYN
CAVİD

ƏSƏRLƏRİ

HÜSEYN CAVİD

ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

V CİLD

“LİDER NƏŞRİYYAT”
BAKİ-2005

Bu kitab **“Hüseyn Cavid. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild”**
(Bakı, Yazıçı, 1985) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Tərtib edəni:

Turan Cavid

Redaktoru:

Teymur Kərimli

894.3611 - dc 21

AZE

Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”,
2005, 288 səh.

Ədəbiyyatımızın ən böyük klassiklərindən biri kimi şöhrətlənmiş Hüseyn Cavid qələmə aldığı faciələrdə Şərq taleyinin müxtəlif ciddi problemlərini qaldırmış, türkçülük ideyalarını təbliğ etmiş, ümumbəşəri məsələləri yüksək humanizm mövqeyindən işıqlandırmışdır.

“Əsərləri”nin bu son cildinə sənətkarın “Xəyyam” (1935) və “İblisin intiqamı” (1936-1937) dramları daxil edilmişdir.

Bəlkə də ən poetik, ən şairanə pyesi olan “Xəyyam”da Cavid Şərqi qədim və ziddiyyətli keçmişini artıq bir şair-filosofun timsalında tərənnüm edir. Əsrinə sığmayan şairin həyat mübarizəsi əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir.

Hüseyn Cavidin bütünlükdə bədii bioqrafiyasından qırmızı xətt kimi keçən İblis ideyası və obrazı öz qanunauyğun fəlsəfi-estetik və bədii yekununu dramaturqun son əsərində – faşizm əleyhinə çevrilən, müharibə məfkurəsinin təhlilinə həsr olunan “İblisin intiqamı”nda tapır.

Bu cildə mütəfəkkir sənətkarın eləcə də məqalə və məktubları toplanmışdır.

ISBN 9952-417-36-3

© “LİDER NƏŞRİYYAT”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

*Dram
esseri*

ILK FURDA

XƏYYAM

Dram – 6 pərdə

Ə Ş X A S

X ə y y a m – məşhur filosof, şair
S e v d a – onun sevgilisi
X a c ə N i z a m – Nizamülmülk Əbülqasim – Xəyyamın həmdərləri
S a b b a h – Həsən
R ə m z i –
X ə r a b a t i - X ə y y a m ın hərami
V ə f a - } – Rəmzi ilə Xərabatinin könüldaşları
S ə f a
A l p A r s l a n – əsrin xaqanı
M ə l i k ş a h – xaqanın oğlu
Y u s i f – isyançı bir dəliqanlı
H a c i b – Xacə Nizamın qulamı
Ə b u T a h i r – Sabbahın xidmətçisi
S a q i y ə – gənc, yosma bir saraylı qız
M ü q t ə d i b i l l a h – Bağdad xəlifəsi
Ə b u Ş ü c a – onun vəziri
K ö y l ü e r m ə n i – şərabçı

Müfti, Saib, Naib, başqa tələbələr, müridlər, çadıraşlar, çömləkçilər, alverçilər, müştərilər, rəqqasələr, hökumət mə'murları, qulamlar, yavərlər, məzarçılar, əskərlər, saray qızları, sair qızlar və dəliqanlılar.

İLK PƏRDƏ

Nişaburda mədrəsə yaşayışı... Tələbələrə məxsus bir oda. Ətraf taxçalarda kitablar, üstürləb və sair həndəsə alətləri, sağda qapı başqa bir odaya, solda qapı dışarı açılır. Qarşıda iri pərdələr asılmış. Xəyyam həmpiyalələri olan Rəmzi ilə X ə r a b a t i ilə bərabər şərab içərlər, hər üçü gəncdir. Birinci – ciddi, səmimi, kəskin baqışlı və coşğun, ikinci – arıq, həssas, üçüncü isə bir az dolğun, yağız çöhrəli və laübalidir. Qədəhlər boşalırkən musiqi “Hicaz” çalar. Ətrafda isə minacət səsi yüksələr.

Ey fəzalarda gülümsər əbədi şe'rü xəyal!
O nə qüdrət, o nə həşmət, o nə ahəngü cəlal!/?
Hər dəha çırpınaraq səndə arar feyzi-kəmal,
Yenə yox kimsədə əsla səni idrakə məcal.

X ə y y a m

(heyvət və həyəcanla)

İştə, bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,
O sağır göy, əcəba, kimsəyə vermişmi cəvab?
O dərinliklərə, boşluqlara uçduqca xəyal,
Sanki çırpınmada bir şəhpəri yanmış qartal.

X ə r a b a t i

(alaycı qəhqəhə ilə)

Hər gələnlər bir yeni əfsanə satar,
O qaranlıq dama hər kəs daş atar.
Saqın, aldırma, həmənlər zəvqinə baq,

(qədəhi göstərər)

Hər həqiqət buradan parlayacaq.

R ə m z i

Yoq deyildir o qaranlıqda işıq,
Bəşərin əczinə binlərcə yazıq.

(Xərabətinin uzatdığı qədəhi alıb içindəki şərabı süzərək)

İçəlim, iştə, bütün varlığımız,
Al şəfəqlərdə gülümsər yalnız.

X ə y y a m

“Xilqətin sirri müəmmədir, əvət,
Ürəfa saçsa da yüz bin hikmət.
Burda cənnət yapalım bədə ilə,
Nəmə lazım o varılmaz cənnət”¹

¹Xəyyamın dırnaq arasına alınmış rübailərini H.Cavid tərcümə etmişdir.

(İçərlər, hər üçü sərxoşca oqur)

H ə r ü ç ü

Saqi, aman, mey ver bana,
Doldur, peyapey ver bana.
Bən abi-kövsər istəməm,
Mey ver bana, hey ver bana...
İçdikcə ruhum şad olur,
Hər qayğıdan azad olur.
Mey ver – gözəlsiz, nəş'əsis,
Hər duyduğum fəryad olur.

Yenə qədəhlər dolur, bu zaman Xəyyamın oda arqadaşları Xacə Nizamülmülk
ilə Sabbah gəlir, birinci – vüqarlı və həlim, ikinci isə titiz və qumazdır.

S a b b a h

(Xəyyamı əzici baqışlarla süzərək)

İştə, seyr et, bu nə sapqınca oyun.

X ə y y a m

Buyurun siz də için...

S a b b a h

(qızğın və kinayəli)

Eşq olsun!..
Bir düşün, hiç sana layiqmi bu hal?

X ə y y a m

Gəl də sızlanma, otur, bir nəfəs al.

S a b b a h

Kimdi bunlar?

X ə y y a m

(laübalı gülüşlə birər-birər göstərər)

İki dostum – Rəmzi,
Şən Xərabati anıb gəldi bizi.
Qayğı bilməz, içərək əyləniriz,
Ayrı olsaq da həqiqətdə biriz.

X ə r a b a t i

(kinayəli qəhqəhə ilə)

Şimdi anlat, baqalım, bunlar kim?

X ə y y a m

İştə, bunlar da bənim həmdərsim;
Biri Sabbah, o biri Xacə Nizam.

R ə m z i

Sən nəsin?

X ə y y a m

Bən də sapıtmış Xəyyam.

(Gülüşürlər)

S a b b a h

(Rəmziyə)

Bu gülüşlər nə demək? Hey, sarsaq!..

X a c ə N i z a m

(bir kitab alaraq oqumaq üçün yan odaya keçərkən, Sabbaha)

Bəri gəl, onları asudə bırağ.

S a b b a h

(Xəyyama)

Nə olur, böylə azıb getsə bəşər,
Səncə əfsanəmidir xeyr ilə şər?

X ə y y a m

Bizə gülməzsə həqayıqdəki sırr,
Sərxoş ol, ya ayıq ol, fərqi nədir?

S a b b a h

(coşaraq, Xərabatini göstərir)

Sana bir eşmi o divanə səfil?
Bir düşün, mədrəsə meyخانə deyil!

X ə y y a m

Kaş ki, olsaydı... İçib sən də bir az
İncəlirdin...

S a b b a h

Yetişir... Sus, yaramaz!

X ə y y a m

Bumu zevq əhlinə layiq ikram?

R ə m z i

Gedəlim, içdiyimiz oldu haram.

S a b b a h

Ramazan aqşamı, hər dildə niyaz,
Sizə İblis olur ancaq dəmsaz.

X ə r a b a t i

Bən ayıldım...

R ə m z i

Gedəlim, saçma yetər...

S a b b a h

(bağırır)

Sayğısız...

X ə y y a m

Həddini çox aşma, yetər...

X a c ə N i z a m

(gələr)

Dur, nə olmuş?

S a b b a h

(Rəməzini göstərər)

Bəni təhqir eylər.

X ə y y a m

Nə yazıq...

R ə m z i

Gəl, gedəlim...

(Xərabati ilə bərabər çıxarlar)

S a b b a h

Haydı, yetər.

(İçəri girən xidmətçiyə şərab sürəhisini və qədəhi göstərir)

Durma, al, bunları rədd et buradan,
Al da qır həpsini...
Əbu Tahir çıxar.

X ə y y a m

(Sabbahı yan baqışla süzərək gülər)

Bədbaxt insan!..

X a c ə N i z a m

Çoq təəssüf, umulur şeymi bu hal?
Düşünün, hər ikiniz əql-kəmal.
Yaşadıq bunca zamandır gülərək,
Bu qırıqlıq, bu soyuqluq nə demək?

(əllərini bir-birinə verir)

Barışın, son gecəmizdir barışın,
Hər kimin yıldızı parlarsa yarın,
Arqa olsun da gərək bir-birinə,
Çıqalım bəlkə səadətli günə.
And içək!

X ə y y a m

Anda nə hacət, söz bir.

S a b b a h

Razıyım bən də, gözəl bir tədbir.

X a c ə N i z a m

Bunu vaxtilə sən açdın gerçək,
Yüksələn düşkünə yardımçı gərək.

Ə b u T a h i r

(xızlı addımlarla girər)

Gəliniz, minbərə çıqmışdır imam,
Saray ərkanı bu gün burda tamam.

X a c ə N i z a m

Gedəlim camiyə.

X ə y y a m

Camidənsə,
Musiqi məclisi xoşdur bəncə.

(Bərabər çıxarlar)

S a b b a h

Biri vaiz, biri sazəndə arar,
Bən sükut istərim, ancaq bu qadar.

(Taxçadan bir şüşə alar, su töküb çalqar)

Ə b u T a h i r

O nədir?

S a b b a h

İştə, əcaib dərman,
Bir yudum içdimi bundan insan,
Bütün aləm görünür cənnət ona,
Bunu hind alimi öyrətdi bana.

Ə b u T a h i r

Cənnət istərsin əgər, camiyə var,
Çoq saray qızları gəlmiş...

S a b b a h

(e'tinasız)

Nə çıxar?..
Bu sırada qapı barmaq ucu ilə vurulur.
Baq, gələn kimdir?

Ə b u T a h i r

(qapını açıb baqar, heyrətlə)

O işvəli nur
Qız deyil, sanki şəfəq yavrusudur.
Çıxar, dalğın baqışlı Sevda girər, əyilər.
Buyurun, kimsiniz?..

S e v d a

İsmim Sevda...

S a b b a h

Əmriniz?

S e v d a

Lütf edin, imkan varsa
Baqınız taleyimin yıldızına,
Açınız həp gələcək ömrü bana.

S a b b a h

(məmnun gülümsəyişlə)

Bəni hardan tanıyır heykəli-naz?

S e v d a

Şanlı Xəyyamı, əcəb, kim tanımaz.

S a b b a h

(ətrafa)

O nə həşmət, nə gözəl, şux əndam,
Şübhə yoqdur, bəni sanmış Xəyyam.

(taxçadan üstürlabı götürər)

Cəbrə, ya hikmətə vaqif bir adam,
Səncə bir fəlcimə ya?! Anlayamam.

S e v d a

Xayı, əsla!.. Bilirim, şairsin,
Elmi-hey'ətdə ki pək mahirsin.
Nə olur, göydəki yıldızlara baq,
Bir xəbər ver bana.

S a b b a h

Dur, etmə məraq.

S e v d a

O nədir?

S a b b a h

Aləti-kəşf, üstürlab,
Bizə yalnız bu verir bəlli cavab.

*(barmağı şaqəğında düşünür, ani bir hərəkətlə şüştədəki dərmandan
bir az qədəhə töküb Sevdaya verər)*

Hələ ilk öncə bu şərbətdən için.

S e v d a

Bu niçindir əcəba, söylə, niçin?

S a b b a h

Evliya türbəti var bunda, inan,
İçsə hər kim olur azad acıdan.
Dəyişər taleyi, iqbalı gülər.

S e v d a

İçəməm.

S a b b a h

(sinirli)

Hiç bu olur şeymi, yetər,
Varsa qəlbində bir az şübhə, niçin
Bu qədər vaxtımı aldın...

S e v d a

Lakin...

S a b b a h

Sana əyləncəmiyim bən, söylə?!

S e v d a

Pək gözəl, ver içəyim...

(Alıb içir. Sabbah məmnun qalır)

S a b b a h

Baq, öylə.

Bu sırada işıq azalır, ikinci pərdə qalqar, dönməkdə bulunan elektrik kürəsi vasitəsi ilə rəngarəng qıvılcımlar görünür. Sevdə gözlərini ovsudurar.

S e v d a

Dəhşət, bu nə əfsanəli türbət,
Bilməm ki, alavdanmı bu şərbət?
Sarmış bəni atəşli böcəklər,
Bir baq, nə qıvılcımlı çiçəklər.

S a b b a h

Aldırma, keçər həpsi.

S e v d a

Xayır, baq,
Canlandı, dumanlandı su, topraq.

Başındakı ağ ipək örtünü bir yana atar, Sabbah onun üstündəki atlas urbani də alır,
yalnız incə kömləkdə qalır. Dağınıq, qumral saçları omuzları üzərinə dağılar.

S a b b a h

(gözlərini onun gözləri içərisinə dikərək)

Aldırma, sənər şimdi o zülmət,
Hər yanda gülümsər yeni cənnət.

Səhnənin işığı artar. Ətrafda iri çiçəklər və kələbəklər görünür.

S e v d a

(çocuqca sevinclə)

Ya Rəb, nə lətafət!

S a b b a h

Baq, doğdu günəş, güldü çiçəklər,
Seyr et, nə gözəl şən kələbəklər.

S e v d a

Dur, rəqs edəcəklər.

Rəqs ahəngi başlanır. Çiçəklər və kələbəklər pəri qiyafətli qızlar olub oynayaraq,
qıvrılaraq, süzülərək Sevdayı araya alırlar, Sevdada heyrat və həyəcan

S e v d a

Oh... Bən bu tamaşaya vuruldum,
Gəl, gəl bana, ruhum.

(qızlar onu oqşayaraq uzaqlaşırırlar. Sevd qollarını açaraq)

Dur, getmə, aman, köksümə yaslan,
Gəl, qaçma yanımdan.

S a b b a h
Baq, başladılar cünbüşə.

S e v d a

(əlilə)

Sakit...
Söylənmə, çəkil, get.

*(qızlara tamaşa edərək söylədikləri şərqini dinlər. Bu sırada Sabbah
onun yelpazəsini alaraq onu yellər)*

Q ı z l a r

(Sevdaya yaqlaşarlar)

Ey sevgili afət! Bu nə halət, nə qiyafət?
Nərdən bu lətafət?

Dan yıldızı qoynunda böyütmüş səni guya,
Yoq bənzərin əsla!..
Bir busə dilər gözlər o süzgün baqışından,
Aləm sana heyran.
Hər yosmayı qısqandıracaq işvələrin var,
Xoş cilvələrin var.

S e v d a

(yerindən qalqaraq)

Heyrət!.. Nə gözəllik, nə şətarət,
Seyr et! O nə daşqınca bəkarət.

(qızlara)

Siz kimsiniz, ey qafiləyi-naz,
Olmaq dilərim bən sizə həmrəz.

(Sabbah yarımqəhqəhə ilə gülür)

Q ı z l a r

Bir rəng ilə ahəngə büründük,
Qarşında görüldük,
Qoşduq da, aqışdıq sana bir an.
Gəl, nazına qurban!
Uç, gəl bizə, ey sevgili dilbər,
Gəl sən də bərabər.

Qızlar süzülərək uzaqlaşarlar. İkinci pərdə qapanar. Sevdə təlaşla ilərilər.

S e v d a

Ah, iştə qayıb, getdilər, eyvah!..

S a b b a h

(öpmək istər)

Gəl, gəl bana...

S e v d a

(geri çəkilər)

Etdim sana ikrah.

S a b b a h

Nazlanma, deyil könlüm oyuncaq.

(Qolları arasında sıqar)

S e v d a

Rədd ol, yetişir, sayğısız alçaq.

X a c ə N i z a m

(gələr)

Kimdir bu? Niçin, böylə sayıqlar?

S a b b a h

Bir qız ki, gəlib baxtını yoqlar.

(Sevdayı geyindirər)

Al, urbani gey, haydı, gələn var.

S e v d a

Onlar hamı? Ah, neredədir onlar?

X a c ə N i z a m

Bir söylə saraydanmı o?

S a b b a h

Bilməm...

X a c ə N i z a m

(açıq qapıdan dışarını göstərər)

Gəl, baq, onu izlər bütün aləm.

S a b b a h

Dəhşət!.. Duramam burda...

(Çıqar)

X a c ə N i z a m

Çəkil, sus...

(Sevdayı diqqətlə süzər, ətrafa)

Girmiş də bəşər cildinə tavus.

S e v d a

Ah, nerdə o dilbər kələbəklər,
Burdan süzülən canlı çiçəklər.

X a c ə N i z a m

Bilməm...

S e v d a

(sinirli)

Əcəba, səndəmi sapqın?
Xəyyamı çağır, nerdə o çapqın?

X a c ə N i z a m

Əfv et onu, pək suçlu da olsa.

Bu sırada əskəri musiqi... H a c i b, eşikağası və hökumət mə'murları girərlər,
saray qızları da onları izlərlər.

S a r a y q ı z l a r ı

Sevda?! Bu nədir, Sevda?!
Etdin bizi sən rüsva.
Layiqmi adın gəzsin
Nifrətlə dodaqlarda...

S e v d a

Sevda pək uzaqdır ləkələrdən,
Ah, uydum o əfsunçuya birdən.

(qədəhi göstərər)

Şərbətdən içib sanki bayıldım,
Siz gəldiyiniz anda ayıldım.

H a c i b

(kinli)

Aydındır, əvət, mədrəsələr həp,
Hər kərpici altında bir əqrəb.

(Xacə Nizamı yaqalar)

Gəl, xain, ədəbsiz, nə cəsərət?!

(Qolunu bağlayıb götürürlər)

S e v d a

Yoq, onda xayır, zərrə xəyanət.

S a r a y q ı z l a r ı

Sevda, gedəlim, Sevda,
Durmaq yaramaz burda.
Gəl, gəl, ulu xaqanın
Qalmış gözü yollarda.

Yoqdur bir eşin əsla
Ən şanlı saraylarda,
Bir yosma gövərçinsin,
Ardınca uçar dünya.

X ə y y a m gələ, onları tamaşa edib dinlə, coşğun bir ahənglə

X ə y y a m

Alqış, bu nə aləm, bu nə tufan?
Çarpışmada ahəng ilə əlvan.
Yıldızları göylərdə ararkən,
Hücrəmdə gülümsər bana birdən.

(Sevdayı süzərək)

Ah, sən, hələ sən... Başqa çiçəksin,
Bilməm, kimi xoşkam edəcəksin.
Bir tanrıya lazımsa tapınmaq,
Zevq əhli tapınsın sana birdən.

H a c i b

Divanəmi? Şairmisin?

X ə y y a m

Əsla!..
Peyğəmbər idim, ümmətim olsa.

H a c i b

Gəl, saçma bütün sözləri...

*(gedərlər, Sevda dönüb Xəyyamı vurğunca baqışlarla süzər,
Hacib isə qolundan tutaraq)*

Gəl, gəl...

S e v d a

(ətrafa)

Ox, hər kəs olur könlümə əngəl.

(Sevda iki-üç adım yürür, təkrar dönüb baqır)

X ə y y a m

Gəldin də, niçin pənbə bulutlar kibi aqydın,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?
Şimşək kibi çaqydın da, niçin könlümü yaqydın,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?

*(Sevda gülümsər və süzgün baqışlarla uzaqlaşar. Sevda getdiyi sırada
Xəyyam onu izləyərək)*

Sərpildi alev ruhuma süzgün baqışından,
Sarsıldı da həp bənliyim, ey afəti-devran.
Gəl, gəl, olayım səndəki hər cülvəyə qurban,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?!

Pərdə

İKİNCİ PƏRDƏ

Bazar... Qarşıda çadırçı və çömləkçi dükənləri vardır. Taxçalarda hər dürlü çömlək və saqsı sürəhi qoyulmuş, işçilər bir yanda çadır toquyurlar, bir yanda çamurdan çömlək, sair saqsı qablar yoğurub yaparlar. Yaşıl dalları ətrafa sarqan iri püsküllü söyüd (*bidiməcnun*) altında şərbətçi sıra isikəmlə üzərində oturan müştərilərinə şərbət verir. Ortalıqda başqa şeylər də satılır. Xoca, tacir, köylü və sairə alış-verişlə məşğuldurlar.

B i r i n c i s a t ı c ı

(məxsusi bir ahənglə)

Sərin şərbət... Gəl iç, gül şərbətindən.

İ k i n c i s a t ı c ı

Gözəl halva, doyulmaz ləzzətindən.

Ü ç ü n c ü s a t ı c ı

Qızarmış tazə əkmək, tazə qaymaq,
Çabuq gəl, durma gəl, fürsətdir ancaq.

Neydə “dəşti” çalınar, gənc çadırçı eyni ahənglə oqur.

G ə n c ç a d ı r ç ı

Bahar olmuş dedim, xülyayə uydum,
Haman bir gözləri şəhləyə uydum.
Adım Məcnun deyilkən dərdə düşdüm,
Vəfasız, yosma bir Leyləyə uydum.

Ç ö m l ə k ç i l ə r

(başqa ahənglə)

Çamurdan xəlq olunmuş derlər, insan,
Qədəh yapıdıq biz insan torpağından.
Sunub mey ta xərabat əhli ondan,
Unutsun dərdi, gülsün ömrü bir an.

X ə r a b a t i ilə R ə m z i bərabər gəlirlər.

X ə r a b a t i

(ortayaşlı, qarasaçlı çadırçıya)

Bana baq... Ey, bana baq, ustabaşı,
Gördüyün varmı bizim arqadaşı?

Ç a d ı r ç ı

Kimi?!

R ə m z i

Xəyyamı...

Ç a d ı r ç ı

Xayır, görməmişiz.

X ə r a b a t i

Bəlkə evdən buluruz.

(İki-üç adım yürür)

Ç a d ı r ç ı

Getməyiniz.

Köçmüş ordan, sataraq var-yoqunu,

Altı aydır ki, görünə yoxdur onu.

R ə m z i

Görünür, ruhunu sıqmış bu diyar.

X ə r a b a t i

Başqa bir ölkəyə varsın, nə çıxar?!

Rəmzi ilə Xərabati yavaş adımlarla getmək üzrə ikən Xəyyam sarıqsız və əbasız olaraq, saçları dağınıq, ariq və solğun çöhrə ilə qarşidan çıxar. O tanınmayacaq dərəcədə dəyişilmişdir. Satış için əlində tutmuş olduğu kitabları uzadaraq onlara göstərir.

X ə y y a m

Alın, əsla ələ keçməz bu kitab.

X ə r a b a t i

O kitabdan eyidir bizcə şərab.

X ə y y a m

(kəskin)

Al dedim, all!.. Yeyəcək əkmək için
Para lazım...

X ə r a b a t i

(para verir)

Al da rədd ol, miskin!..

X ə y y a m

(almaz və qızğın)

Sana qalsın sədəqən.

X ə r a b a t i

(əli ilə rədd edər, usanmışcasına)

Haydı, yetər!

R ə m z i

Baqayım bir, nə kitabdır, göstər?

X ə y y a m

İbn Sınayı eşitdinsə, oqu,
İştə Şərfin o böyük feyləsofu.
Baq, yaratmış nə böyük xariqələr,
Bir dəha nuri ki, daim parlar.

(kitabları birər-birər göstərir)

Baq, şu “Məntiq”, bu da “Qanuni-şəfa”
Bunların qədrini anlar ürəfa.

R ə m z i

(şübhəli məraqla ətrafə)

Ömü!.. Gerçək omudur?.. Lütf ediniz,
Varmı Xəyyamə bir az nisbətiniz?

X ə y y a m

Doğmuşuz hər ikimiz bir anadan.

R ə m z i

(Xərabətiyə)

Şübhə yoq, sevgili Xəyyamdır, inan.

(qucaqlayıb öpər)

Nə qişafət bu, əzizim, bu nə hal?

X ə y y a m

Sorma, hiç sorma ki, oldum pəmal,
Ac qalıb işlə qabıqdan çıxdım.
Bu uğursuz yaşayışdan bıqdım.

R ə m z i

Öncə bir çəq tələbən vardı sənin?

X ə y y a m

Həpsi “azmış” deyərək, bəslədi kin,
Uğrayan olmadı bir kimsə bana,
Uyudum çəq gecələr acqarına.

X ə r a b a t i

Sən ki, bir şair idin pək rəna,
O da bir fəidə verməzmi sana?

X ə y y a m

Şairmi? Saqın, duyduğum ilhamə uyan yoq,
Şe'rimdəki əsrarı duyan yoq.
Yoq oqşayacaq ruhumu bir nuri-səadət,
İzlər bəni hər dürlü fəlakət.
Elmimdəki nöqsan ilə cəhlimdəki irfan
Hər an doğurur bəndə bir isyan.
Uydum da xəyalatə, sanıb kəndimi bilgic,
Baqdim ki, yaqar beynimi bir hiç.
Bir hiç ki, bütün şübhəli hikmətlərə asi,
Uydurma fəzilətlərə asi.
Gənc ömrümü atəşli dikənlər gəmirirkən
Həp varlığa isyan edərim bən.
İsyan!.. Ölü adət və təriqətlərə isyan!
Yaldızlı həqiqətlərə isyan!

R ə m z i

Hiç mərəq etmə, keçər, həpsi keçər,
Əsrinin öksüzüdür dahilər.

X ə r a b a t i

(Xəyyamın qolundan tutar)

Haydı, gəl, etməyəlim ömrü hədər,
İçəlim badə, bütün qayğı gedər.

X ə y y a m

Qorqarım, bəndəki bədbin əhval
Sizə versin də məlal.

R ə m z i

Bil'əkis, səndəki xoş söhbətlər
Bizi dilşad eylər.

Ç a d ı r ç ı u s t a

(Xəyyama yaqlaşaraq)

Buna baq, halına, ətvərinə baq,
Sanki zəncirini qırılmış dustaq.
Bizə yoldaşdı o rəhmətli baban,
Bir çadırçıydı o da.
Görmədik öylə təmiz bir insan,
Sən nəsin? Bir budala!..

Bazar xalqı çadırçı ustanın sözlərini dinləyərək sinirli və coşğun

B a z a r x a l q ı

Saqın, aldanmayınız, qanmayınız,
İpi qırılmış şu hərif,
Saçmadır sözləri, yalınız, yalınız
Adı çıqmış arif.

Ç a d ı r ç ı u s t a

Başı boş, cibləri boş, qarnı da boş,
Kədərindən sərxoş...

Ç ö m l ə k ç i

O, nücum elminə vaqif kibidir.

B i r i n c i s a t ı c ı

Ya, təbabət də bilir.

İ k i n c i s a t ı c ı

(Xəyyamın omuzunu oqşayaraq əylənir)

Söylə bir göydəki yıldızlardan,
Süzülən qızlardan...

Ü ç ü n c ü s a t ı c ı

Yeri almış bir öküz buynuzuna,
Hiç inandınmı ona?

X ə y y a m

“Ülkər ismilə, diyor, göydə yaşarmış bir öküz,
Bu bir əfsanə, yer altında da varmış bir öküz.
Arif olsaq bu öküzlər arasından bişək
Görürüz bir yığın ipsiz və yonulmaz eşşək”.

B a z a r x a l q ı

Bir baqın, sayğısız abdal nə diyor,
Bizi təhqir ediyor.

(Rəmzi ilə Xərabatini göstərirlər)

Arqadaşdır ona hər əyyaşlar,
Dəli, azğın başlar.

Çömləkçi usta toqatlayıb yağurduğu çamurla çömlək yaparaq, Xəyyama

Ç ö m l ə k ç i u s t a

Yüksəlib arqadaşın Xacə Nizam,
Buldu parlaqca məqam.
Oldu Alp Arslana ən şanlı vəzir,
Sən nədən böylə fəqir?

X ə y y a m

Bir düşün, varsa əgər səndə bir az əqlü kəmal,
Bu çamur bir yığın insan ki, edərsin pəmal.
O həqarətlə, toqatlarla yapılmış qablar,
Dünkü şahlar və vəzirlər ki, bu gün həpsi xəyal.

Ç ö m l ə k ç i u s t a

Biz də az-çoq biliriz, etmə məraq,
Hər kəs er-gec yeyəcək böylə dayaq.

Xəyyam uzun boğazlı və qulplu bir sürahi alaraq diqqətlə süzər

X ə y y a m

“Görünür bən kimi olmuş bu da bir aşıqi-zar,
Bağlamışdır onu zəncirinə bir zülfi-nigar.
Gördüyün qulpu çamur parçası zənn etmə, saqın,
Bir gözəl boynuna keçmiş qola çoq bənzəri var!”

Bu sırada S a b b a h ilə əli heybəli Ə b u T a h i r yolçu qiyafətində gəlirlər və
Xəyyamın son sözlərini dinlərlər

Ə b u T a h i r

İştə, Xəyyam.

S a b b a h

Omu, gerçəkdən omu?!
Öylə bir şairin iqbali bumu?

(Xəyyamı qucaqlar)

X ə y y a m

Səni ürkütdü bu halım yoqsa.

S a b b a h

Nə səfalət, umulur şeymi bu ya?!
Baş vəzir iştə bu gün Xacə Nizam,
Get də anlat, edər az-çoq ikram.

X ə y y a m

Qapısından keçər olsam, yaltaq,
Sivri dişlər vuruşub saldıracaq.

S a b b a h

Bəri gəl, bən bulurum çarə buna.

X ə r a b a t i

Dur, canım! Qalsın o işlər yarına.

(Ney çalınır)

R ə m z i

Gəl şu püsküllü söyüd kölgəsinə,
Könül uysün da bir az ney səsinə.

X ə y y a m

(heyətlə)

İşləmiş ruhunu sən'ət və hünər.

X ə r a b a t i

Gəliniz.

(şərbətçiyə)

Ey, çabıq ol, şərbət ver.
Püsküllü söyüd altında oturub şərbət içərlər.

G ə n c ç a d ı r ç ı

(ney ilə bərabər oqur)

Keçənlərdən bizə əfsanə qaldı,
Sönüb Cəmşidi-Cəm, peymanə qaldı.

O parlaq, möhtəşəm kaşanələrdən,
Bu gün ıssızca bir viranə qaldı.

Çömləkçilər də eyni sözləri işçi ahəngilə təkrar edib çalışırlar.
Bu sırada Q u l a m əlində qırbac gəlir.

Q u l a m

Haydı, yoldan çəkilin, haydı...

Ç ö m l ə k ç i u s t a

Nə var?

Q u l a m

Seyrə çıqmış da saraydan qızlar,
Haydı yüzlər divara!

X ə y y a m

Oldumu ya?!
Göz niçindir əcəba?

Q u l a m

Sus, budala!..
Qırbac la vurar. Sabbah yola baqar.

S a b b a h

(təlaşla)

İştə, Sevdə... Bəni birdən tanısa
Qızaraq veririr əlbəttə cəza.

Sabbah çadırların arqasına keçər. Bu sırada S e v d a qara qulların daşıdığı təxt-rəvanda
gələr, ətrafında saray qızları coşğun bir sevinclə şərqi söylərlər.

Q ı z l a r

Alqış təbiətə,
Alqış bu sən'ətə
Dönmüş də cənnətə,
Hər yer gülümsüyor.
Sərməst olub bahar,
Hər səmtə gül saçar,
Yüzlər gülümsüyor,
Yüzlərdə nəş'ə var.

Qızlar əllərindəki çiçəklərdən birər-birər ayırıb Sevdanın ayaqlarına atırlar.
Xəyyam əskin baqışlarla onları süzər.

X ə y y a m

Bu gözəl yosmaların çiyənədiyi,
Hər çiçək bir gözəlin göz bəbəyi.

S e v d a

Bana munis kibidir işlə bu səs.

(Xəyyama)

Söylə, kimsin? Nəçisin?

X ə y y a m

Bir bikəs.

S e v d a

Hanki sən'ətlə məraq etdin sən?

X ə y y a m

İzlərim göydəki yıldızları bən,
Lakin onlar pək uzaqdan daha şən,
Daha dilbər və gözəldir, bilsən,
Bizə yaxlaşdımı, bəsbəlli, yaqar,
O alav səndəki gözlərdə də var.

S e v d a

(nədimələrə)

Bəni titrətdi bu coşqun sözlər.

X ə y y a m

(ətrafa)

Nə qadar işvəli, süzgün gözlər.

Q ı z l a r

Sevda, gedəlim, Sevda,
Xaqan darılır duysa.
Şaşqındır o divanə,
Gəl, gəl, oluruz rüsva.

S e v d a

Sus, onda fəzilət var,
Qüdrət və cəsarət var.
Çarpınmada, baq, könlüm,
Bilməm ki, nə hikmət var.

Sevda və qızlar gedərlər, Xəyyam onlar getdiyi tərəfə bəqaraq, coşğun.

X ə y y a m

Nədir, bilməm, günahım, məst ikən gözlər visalından,
Bənim məhrum olan, ey nazlı afət, gül cəmalından;
Dəmin ilham alırkən şe'rə bənzər hər məqalından,
Keçər yıllar, xəbər tutmam sevincindən, məlalından.
Könlül sənsiz səfa duymaz şəfəqlərdən, çiçəklərdən,
Bütün ruhumda, vicdanımda sənsin, ah... yalnız sən...
Sənin eşqinlə ruhum çırpınırkən, sizlər, inlərkən,
Pərişan, xəstə halım hiç keçərmi bir xəyalından?!

Bu sırada əskəri musiqi ətrafı çınlatır. Sabbah çadırın arqasından çıxaraq yola bəqar.

S a b b a h

Bu nə?

R ə m z i

Alp Arslan, o məğrur insan
Geri dönmüş sanırım Ceyhundan.
Orda etmişdi əhali isyan,
Görünür, susmuş o qızğın tufan.

X ə r a b a t i

(Rəməzinin qolundan tutub)

Nəmə lazım, baqalım keyfimizə, zəvqimizə,

(Xəyyama)

Gedəlim, haydı!..

S a b b a h

Saqın, şimdi sizə
Verəməm sevgili Xəyyamı.

R ə m z i

Niçin?

S a b b a h

Çünki fürsət çıxar əldən.

H a c i b

(iki qulamla gələr)

Çəkilin!

Alp Arslan ətrafını saran saray ərkanı və ordu ilə bərabər gəlir.

Y a v ə r

Yaşasın qutlu, yenilməz xaqan!

C a m a a t

Yaşasın Alp Arslan!

Y a v ə r

Parlayıb bəxti, səadət bulsun!

C a m a a t

Yaşasın!..

Bu sırada qolları zəncirli Y u s i f adlı bir dəliqanlı arqadan gələrək nifrətlə bağırar.

Y u s i f

Rədd olsun!..

A l p A r s l a n

Susdurun! Kimdir o?

Y a v ə r

Yusif məl'un.

C a m a a t

Yaşasın!

Y u s i f

(daha kəskin)

Məhv olsun!

Y a v ə r

Səni Ceyhunda niçin asmadılar?

Y u s i f

Şimdi asdır!

A l p A r s l a n

Bu nə, miskin canavar!

(Yavərə)

İki gün sonra asılsın o dara!
İbrət olsun bütün isyançılara.

Gedirlər, Yusifi də bərabər aparırlar. Sabbah Xacə Nizama yaqlaşır.

S a b b a h

Yaşasın xaqan!

Q u l a m

Sus!

X a c ə N i z a m

O kimdir, əcəba?

S a b b a h

Möhtərəm Xacə, vəfa, əhdə vəfa.

X a c ə N i z a m

(qulamlara)

Çəkilin, haydı!

(Sabbahın əlini sıqaraq)

Əzizim Sabbah.

Nerdəsin?

S a b b a h

Bir qadar oldum səyyah.

X a c ə N i z a m

Nerdə Xəyyam? O, Nişaburdamı ya?

S a b b a h

(kənardə durmuş dalğın Xəyyamı göstərərək)

Sizi görmək diliyor iştə o da.

X a c ə N i z a m

Ah, o Xəyyamımı? Nə pəjmürdə xəyal...

(qucaqlayıb öpər)

Bir böyük şairə layiqmi bu hal?!

X ə y y a m

Varlığım bir hiçə bənzər mübhəm,
“Hiç var olmaz, buna yoqdur şübhəm”.

Bana yan baqsa əgər anlamayan,
Sanma eylər buna ruhum isyan.
Anlayanlar belə yan gözlə süzər,
O baqışlar bəni üzdükcə üzər.

X a c ə N i z a m

Saqın, aldırma kor olsun da cihan,
Günəşin nuruna gəlməz nöqsən.
Sən küçülsən də böyüksün, hətta
Qopsa zülmət, yenə parlar o zəka!..

Pərdə

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Alp Arslan sarayında qəbul odası... Aqşamüstü, Hacib düşüncəyə dalmış. Bu sırada Xacə Nizam gəlir, Hacib baş əyər.

X a c ə N i z a m

Haydı, Sabbah ilə Xəyyamı çağır.

H a c i b

Bu saat.

(qapıya çıxar)

İştə, əfəndim, hazır.

Sabbah və Xəyyam kübarca geyinmiş və yüzləri tərəş edilmiş gəlirlər.

X a c ə N i z a m

(yer göstərir)

Buyurun, kimsə düşünməzdi ki, biz
Yenə bir gün görüşüb birləşiriz.

(Sabbaha)

Söylə, sən nerdə idin bunca zaman?

S a b b a h

Qaçaraq mədrəsədən qorqumdan,
İsfahan səmtini etdim məskən.
Bəni cəlb etdi Nişabur yenidən.

X a c ə N i z a m

Bən də bir xeyli üzöldüm o gecə,
Etdilər öncə bir az işgəncə.
Sonradan məhkəmə suçsuz buldu;
Gülərək taleyimiz yar oldu.

S a b b a h

O səadət günəşindən az-çox
Parlarız biz də əminim...

X a c ə N i z a m

Söz yoq,
Edilən əhdimizi tutmalıyız.

(Xəyyamı hörmətlə süzər)

Şairindir sıra, anlat yalınız,
Hanki bir rütbəyə meylin varsa,
Hökmü bir anda olunsun icra.

X ə y y a m

Yaşamaqçın bana, mümkünsə əgər,
Bir əkin tarlası, bir bağça yetər.

X a c ə N i z a m

Bir də kaşanə gərək məsrəf için,
Hər nə lazımsa edərlər tə'min.

X ə y y a m

Çox təşəkkür, bu səadət yetişir,
Bu da olmazsa yetər nan-pənim.

X a c ə N i z a m

(Sabbaha)

Sən nə istərsin, əzizim, söylə.

S a b b a h

Bir vəzifəylə sərəfraz eylə.

X a c ə N i z a m

Sana hər dürlü böyük rütbə yarar,
Bilirim, səndə siyasi başı var.

(Sabbahda sevinc)

S a b b a h

Dilim aciz, nə deyim bilməm ki,
Ah, diriltədin bəni.

X a c ə N i z a m

(ətrafı)

Qurnaz tilki.

Bu sırada pərdə arqasında incə bir musiqi çalınar.

X ə y y a m

O nə mahir, nə gözəl barmaqlar.

X a c ə N i z a m

Sarayın iştə böyük aləmi var,
Şanlı bayramdır, əzizim, bu gecə.
Var ziyafətlə geniş əyləncə,
Bu gün Alp Arslan üçün xoş bir gün,
Qeysəri-Ruma o gəlmiş üstün.

Xacə Nizamın işarəti və Hacibin toqunması ilə ortadakı pərdə qalqar, son dərəcə parlaq və süslü bir aləm görünür. A l p A r s l a n , s a r a y ə r k a n ı , s a r a y l ı x a n ı m l a r v ə y a v ə r l ə r önlərində şərab qədəhləri olaraq zevqə dalmışlar. Musiqi dəyişər, qalqıb xaqanın şərəfinə içərlər.

M ə c l i s d ə k i l ə r

Binlərcə yaşa, ey yılmaz,
Şevkətli, böyük xaqan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!

Qarşında aman bulmaz
Ən qorqulu bir düşman.
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!
Binlərcə yaşa, Alp Arslan!

X a c ə N i z a m

(şaha)

İştə Sabbah və şair Xəyyam.

A l p A r s l a n

(yer göstərir)

Oturun.

(X a c ə N i z a m a)

Bunlara lazım ikram.

X a c ə N i z a m

(Xəyyama işarətlə)

İştə, hikmətdə böyük qüdrəti var
Cəbrü-hey'ətdə də çox şöhrəti var.
İbn Sina kibi Şərqiñ yüksək
Bir dəhasından o almış örnək.
Yapacaq olsa rəsədxanə bizə,
Şan verir fənnilə tariximizə.

A l p A r s l a n

Burda yoq şübhə ki, Xəyyam ikidir,
Biri alim, biri parlaq şair.
Şimdi yalnız o böyük şairdən
İki söz dinləmək istərdim bən.

X ə y y a m

(coşğun qalxar)

“Bir böyük quş qonaraq bürcünə gördüm Tusun,
Süzərək kəlləsini pəncədə Keykavusun;
Sanki söylərdi: hanı dünkü o həşmət, o cəlal?
Hanı keçmişdəki avazeyi-təblü kusun?”

A l p A r s l a n

Ah, bu sözlər nə qadar incə, dərin,
Böylə kəskinsə də, xoşdur şe'rin.

X ə y y a m

“Uğrayıb dün gecə bir ustaya oldum həmrəz,
Badə ibriqinə gördüm ki, yapar qulp, boğaz.
Baq, dedim, bunlar ölən şahü gəda ə'zası,
Nə şahın dəhşəti qalmış, nə gədalərdə niyaz”.

A l p A r s l a n

Pək həkimanə, əvət, sözləriniz.

X a c ə N i z a m

(Saqiyə Xəyyamı göstərir)

Ona mey sun.

S a b b a h

Bana şərbət veriniz.

A l p A r s l a n

Buyurun, xurma şərəbından için,
Yeni bir nəş'ə verir şair için.

X ə y y a m

Bəncə Bağdadə Nişabur üstün,
Xurmadan fərqi böyükdür üzümün.
Saqiyə Xəyyama üzüm şərabı verir.

A l p A r s l a n

(qədəhini qaldırır)

İçəlim, iştə var olsun şair!

X a c ə N i z a m

Öylə şair sanırım pək nadir.

Hər kəs içərək Xəyyama qarşı əyilər. Bu sırada rəqs ahəngi başlar. Bir yığın tüllərə
və ipəklərə bürünmüş qızlar (*Rum qızları*) gəlir və oynarlar.

A l p A r s l a n

Baqınız, incə zəfər qönçələri,
İştə, Rum qeysərinin töhfələri.
Qızlar Rum ahənginə uyğun oqur və oynarlar.

Q ı z l a r

Bu bəlkə süslü bir yalan,
Diyorlar, iştə hər zaman
Çıqar Olimpə şadman,
Ən işvəkar ilahələr.
Gülər gülür, gülür gülər,
Həyat için səfa dilər.
Gəlincə rəqsə əl-ələ,
O incə nazlı qafilə
Aqıb coşan sevinc ilə
Həyat için səfa dilər.
Gülər gülür, gülür gülər
O bəxtiyar ilahələr.

Bu sırada Sevdə cariyələri ilə bərabər gələr. Rəqqasələr onu qarşılayıb çıxarlar.

A l p A r s l a n

Sevda nə qadar nazlı bu aqşam,
Yalnız o verir şairə ilham.

(Sevdayı vurğunca baqışla süzər)

S e v d a

(oqur)

Bir vəhşi gövərçin kibi bən də,
Şən könlümü azadə dilərdim.
Seyrana çıxıb dağda, çəməndə,
Güldükcə günəş bən də gülərdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.

A l p A r s l a n

Alqış o gözəl şe'rə ki, şair
Bir söz bulamaz vəsfinə dair.

S e v d a

(dəvam edər)

Qəlbimdə sönər incə həvəslər,
Dişlər bəni altınlı qəfəslər,
Ruhumda qopar ən acı səslər,
Bən bir quzu olsam da mələrdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.

A l p A r s l a n

(həyəcanla yerindən qalqar)

Alqış sana, Ceyhun qızı, bəndən nə dilərsin?
Şaqrəq dodağın susmasın, Allahı sevərsin.
Aç könlünü, layiqə sana hər dürlü mükafat.
Sevda! Nə dilərsin, gözəlim, aç bana anlat?!

Ölkəmdə aqışmaqda bu gün Dəclə və Ceyhun,
Fərmanımı dinlər qoca Ümman ilə Quzğun.
Var işlə, xəzinəmdə yığınlarla cəvahir,
Hər hankisi parlaqsa, əmin ol ki, sənindir.

S e v d a

Yoq bir şeyə könlümdə məhəbbət.

A l p A r s l a n

Aç söylə, yetər fəzlə nəzakət.

S e v d a

Mümkünsüz olur bəlkə, nə hacət.

A l p A r s l a n

Bir söylə, nə istər gözəl afət?

S e v d a

Bir istəyəcək varsa da... lakin...

A l p A r s l a n

Aç könlünü, Sevdə, nə dilərsin?!

S e v d a

Xəyyamı edin əmrinə tabi,
Zəncirlədiniz, işlə bu, kafi.

(Hər kəsdə heyvət)

A l p A r s l a n

Lakin suçu nəymiş, onu göstər?

S e v d a

Bilməm, könül ancaq bunu istər.

X ə y y a m

Xəyyamə nə lazımdı ki, zəncir,
Onsuz da köləndir, bu nə təhqir?

S e v d a

(Xəyyamə işarətlə)

Şair nə qadar olsa da mahir

(Sabbahı göstərir)

Məhv olmalıdır şimdi o sahir.

S a b b a h

(fəna halda sarsılır, ətrafa)

Yoq şübhə ki, sanmış bəni Xəyyam,
Əldən nə gəlir, etsə də e'dam?

A l p A r s l a n

Sevda, bunu gəl istəmə bəndən,
Xəyyamı bıraç, hər nə dilərsən,
Rədd etməyəcəkdir səni xaçan.

S e v d a

Rədd etsə?!

A l p A r s l a n

Xayır, yoq buna imkan,
Qırmam səni, aç söylə, nə dersin?

S e v d a

(Xəyyamı göstərir)

Şən könlünü şair bana versin.

A l p A r s l a n

Gerçəkmi?..

S e v d a

Əvət, bən ona vurğun,
Mə'şuqum ikən aşiqim olsun!

A l p A r s l a n

Heyhat, olamam rəddinə qadir.

S e v d a

Əmr et, bənim olsunmu o şair?

A l p A r s l a n

(bir qədər düşüncədən sonra)

Olsun!

(ətrafı)

Nə müəmmalı tamaşa...

(Sevdaya)

Zəncirlədidirdin onu...

S e v d a

Haşa!..

Xəyyam dediyim işlə o qurnaz.

(Sabbahı göstərər)

S a b b a h

(şaşqın)

Sabbahdır adım.

S e v d a

Öyləmi?

(ətrafı)

Canbaz!..

A l p A r s l a n

Sevdayı, dilərdim, gedə Bağdadə hədiyyə,
Qismət bu imiş, oldu böyük şairə töhfə.

X a c ə N i z a m

Şən taleyi Xəyyamın, əvət, hər şeyə üstün,
Biz istərik ilhamı da Sevda kibi gülsün!

X ə y y a m

(ləübalı və coşğun, yerindən qalqar)

“Bən ömrümü sərməst olaraq şən dilərim, şən,
Bir dindəyim, azadə bütün küfr ilə dindən.

(Sevdayı süzər)

Sorduqda ki, mehrin nə? – Gülüb dəhrin ərusu,
Mehrim, dedi, şən könlünü yalnız bana versən”.

X a c ə N i z a m

(Alp Arslana)

Birləşdi, demək şe’r ilə şair.

A l p A r s l a n

Bir çift ki, haman eşləri nadir.

X a c ə N i z a m

(Hacibin gətirdiyi məktubu oquyub dərin sevinclə)

Aydın gözünüz, cümlə səadət bizə həmrah,
Bağdadı atıb gəlməyə amadə Məlikşah.

A l p A r s l a n

Oğlummu!.. Vəliş dimi görmək nə xoş iqbal,
Dolsun da qədəhlər, içəlim eşqinə dərhal!

(İçərlər)

M ə c l i s d ə k i l ə r

Urta!.. Yaşasın!

A l p A r s l a n

Baq, bunu olduqca bəyəndim.

(Hacibə)

Gəlsin şu ərəb qızları!

H a c i b

Hazırdır, əfəndim.

(Çıqar, Xəyyam qalqar)

X ə y y a m

Xaqana ricam var.

A l p A r s l a n

Nə imiş?

X ə y y a m

Dünkü əsirin
Əfv et, suçu olmuşsa da.

A l p A r s l a n

(Yavərə)

Get, söylə gətirsin.
Yavər təmənnə edib çıxar.

X ə y y a m

Binlərcə şəhər ya qala almaqdan, əmin ol,
Bir sadə çoban könlünü almaq daha məqbul.

Bu sırada ərəb ahəngi ilə çalğı başlar. Şux və işvəkar ər ə b q ı z l a r ı gələrlər və
xaqana əyilirlər.

A l p A r s l a n

Baq, töhfədir onlar bana, göndərdi xəlifə.

X ə y y a m

(alaycı gülüşlə)

Din pərdəsi altında nə xoş, incə lətifə.
Rəqqasə ərəb qızları oynar və ara-sıra oqurlar.

R ə q q a s ə l ə r

Doğduq günəşin busələrindən,
Al pəmbə şəfəqlərdə yıqandıq.
İçdikcə alav kasələrindən,
Hər yıldızı bir şəbpərə sandıq.

Nadir bulunur bizdə bulut, sis,
Şən ruhumuzun üfqü kədərsiz.
Atəşli dodaqlar bizə munis,
Atəşli köüllər diləriz biz.

Rəqs bitər, Y u s i f i gətirirlər.

A l p A r s l a n

Zəncirini açdır, ola azad,
Bayram günü ta etməyə fəryad.
Zəncirini açarlar, iki adım ilərilər.

Y u s i f

Əfvnlə sevinməz könül, əfsus,
Zalım yenə zalımdır.

S a b b a h

Aman, sus!

A l p A r s l a n

Sən həddini aşdın da, rəzalət!
Nərdən sana, bilməm, bu cəsərət?

Y u s i f

Sən iştə, zəhər kasələrindən səhər-aqşam
Sundun bizə badə.
Evlər təməlindən yıqılıb qalmadı bir dam,
Sən etdin iradə.
Var-yoq soyulub getdi o bayquş xüləfayə,
Qoydun bizə minnət.

(acı qəhqəhə)

Onlar nə verirlər sana: əfyunlu hədiyyə –
Zəm-zəm suyu, cənnət.

Yıprandı xurafat ilə başlarda beyinlər,
Sənsin buna rəhbər.
Xırsızlara olduq kölə, yetməzmi səfalət,
Yetməzmi bu zillət!

A l p A r s l a n

(çulğın)

Cəllad!.. Hanı cəllad?

(Hacib gedir)

S e v d a

(təlaşla)

Əfv et, ulu xaqan.

A l p A r s l a n

Yoq, yoq buna imkan!

X ə y y a m

Əfv etmə də bir dürlü cəzadır,
Qıymaq ona, əlbəttə, xətadır.
Layiqmi o bir mum kibi sönsün,
Hiçdən silinən kölgəyə dönsün?

A l p A r s l a n

Xaindir o, azğınlığı mə'lum.

(girən cəllada Yusifi göstərir)

Vur boynunu!

C ə l l a d

(dönüb şaşqınca və həyəcanla)

Oğlum! Əvət, oğlum!..

(silahı əlindən düşər)

Yıllarca qalıb bən sana həsrət,
Qürbətdə buluşduq, nə səadət.

(Qucaqlamaq istər)

Y u s i f

Rədd ol, deyilim bən sana evlad!

C ə l l a d

Yusif...

Y u s i f

Baba olmaz bana cəllad!

C ə l l a d

Pək suçlu isəm, görməli mə'zur,
Aclıq bəni etmiş buna məcbur.
Qatil deyilim, aləti-qətlim.

X ə y y a m

Məzlumdur, əvət, olsa da zalim.

A l p A r s l a n

(bağırır)

Vur boynunu!

C ə l l a d

(diz çökər)

Xaqan, ulu xaqan!
Əfv et onu, ver qatlimə fərman!

A l p A r s l a n

(Yavərə)

İlk öncə bunun boynu vurulsun!

C ə l l a d

(qalqar, köksünü açaraq)

Öldür də, qanın bəlkə durulsun.

Y u s i f

(acı qəhqəhə ilə)

Qansız yaşamaz sevgili xaqan,
Qan, saçdığı qan, içdiyi həp qan!

A l p A r s l a n

(Yavərə)

Susdur onu!..

Y a v ə r

Azğın, bu nə cür'ət!?

Y u s i f

(qoynunda saqladığı ufaq xəncəri xaqanın köksünə saplar)

Al, iştə gəbər!

A l p A r s l a n

Ah!..

(Deyə yıqlır)

S a b b a h

Bu nə dəhşət.

X a c ə N i z a m

Çıldırtdı, həmən susdurun!

S e v d a

Eyvah...

Təlaşla Xəyyamın qolları arasına sıqlır. Ara qarışar,
hər tərəfdən saldırb Yusifi yaralarlar.

X ə y y a m

Çılğın bəşər İblis ilə həmrah.

C ə l l a d

Əfv et bəni, yavrum, bəni əfv et!

Y u s i f

Cəlladlara, zalımlara nifrət!..

(Ölür)

A l p A r s l a n

(uzaqlara işarətlə)

Oğlum, bəni məhv etdi bu ərzəl...

(Ölür)

X a c ə N i z a m

Məhv oldu o səndən daha əvvəl.

X ə y y a m

(cənazələri süzərək)

Bir anda sönüb getdilər onlar,
Yoq artıq o kinlər, həyəcanlar.
Heyrət!.. Nə amansız şu təbiət,
İnsan nə qadar saçma həqiqət...

Pərdə

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

I SƏHNƏ

Xəyyamın iş odası... bir yanda hey'ət elminə aid rəsədxanə alətləri, bir yanda kütübxanə. İbn Sinanın əl məhsulu olan böyük rəsmi divardan asılmış. Tələbələr çalışır. Kimi pərgar ilə həndəsi şəkillər çəkər, kimi durbinlə yan pəncərədən günəşə baqar, kimi üstürləblə və bə'ziləri də kitab oxumaqla məşğuldurlar. Birinci tələbə durbinə gözündən çəkərək.

B i r i n c i t ə l ə b ə

Nə tuhafdır bu günəş, baqdıqda
Gözlər ən kəskin işıqdan yorulur.
Ləkə varmış, – deyə Xəyyam onda
Yeni şeylər düşünür, doğrumudur?

İ k i n c i t ə l ə b ə

(həndəsi rəsm cızır)

Zevq alınmaz Günəşin seyrindən,
Gecə yıldızlara baqmaq daha xoş.

S a i b

(üçüncü tələbə)

Dün rəsədxanəyə varmışdım bən
Seyrə daldıqda olurdum sərxoş.

N a i b

(dördüncü tələbə əlindəki kitabları göstərir)

Bu cəbr, həndəsə, bilməm nə demək?
Uğraşan beynini incitmiş olur.
Cəbrə hər kim verəcək olsa əmək,
Sanırım nəfsinə cəbr etmiş olur.

S a i b

(kitabları Naibə verir)

Çoq yoruldunsa bırağ, bunlara baq,
İştə, ruh avlayacaq şeylər var.

N a i b

(alıb baqar)

İstəməm, bunlara yoq bəndə məraq,
Quru, boş fəlsəfələrdən nə çıxar?

S a i b

Biliriz, müftiyə naibsən, əvət,
Səni əyləndirəmiz hər hikmət.

N a i b

Sən də Saibsən, inandıq, adına
Yaraşır fəlsəfə... Bir söylə bana.

(kitabları göstərir)

Nə imiş sanki Ərəstu, Sokrat?

S a i b

Yucadır hər biri bizdən bin qat.
Xəyyam qapı dalında dinlər.
İbn Sinaya qapılmış Xəyyam,
O da uymuş qoca yunanlılara;
Bizdə çoxdur sanırım fəzil adam.
Qalmamış gizli həqiqət əsla.

X ə y y a m

(girər)

“Fəzli, ırfanı tanınmış neçə dahi başlar,
Ürəfa bəzminə fanus olaraq parladılar.
Birər əfsanə deyib getdilər, əfsus, əfsus,
Bu qaranlıq gecədən çıqmağa yol bulmadılar”.
“Kiminin fikrinə hakim görünür məzhəbü din,
Kiminin saplanaraq qaldığı həp şəkkü yəqin,
Ansızın bir də baqarsın ki, çıxar bir nadi,
Bağırır: Hey, nə odur yol, nə bu, qafil miskin!”

N a i b

(yerindən qalqaraq qızğın)

Dini təhqirə nə hacət, yetişir.

X ə y y a m

Bunca kəskin həyəcan yersizdir.

(Xəyyam arqadakı odaya keçər, Naib kitabları qoltuğuna vurar)

N a i b

Böylə boş sözlərə uymam, uymam,
Qılavuzdur bizə ancaq islam.

B i r i n c i t ə l ə b ə

(onun qolundan tutaraq)

Gəl, sinirlənmə, yetər.

İ k i n c i t ə l ə b ə

Kəndinə gəl.

(İç odada alçaqdan musiqi çalınar, içərini göstərib kinayəli)

N a i b

Gedəlim, olmayalım ta əngəl,
Bəklilər şimdiki qədəhlərdə şərab,
Olacaq rəhbərimiz məstü xərab.

(Gedərlər)

Pərdə

II SƏHNƏ

Son dərəcə süslü və şairanə bir oda... Ortada ufaq və yuvarlaq masalar və sandalyalar. Ətrafda nimtaxtalar üzərində səccadələr, balişlar və döşəklər. Masa üzərində şərab dəstiləri, qədəhlər və məzələr, çini saqsılardakı dürlü çiçəklər gözlərə bədii zevq verir. Xəyyam ayaqda gəzinir. Saqiyyə ötəbərini düzəldir. R ə m z i i l ə X ə r a b a t i iki çarşafly gənc qadımlarla gəlirlər. Birinci – Vəfa Rəmninin... ikinci – Səfa isə Xərabatinin sevgilisidirlər. Saqiyyə çarşafı alıb bükər. Rənzilə Xərabati əba ilə sarıqlarını bir tərəfə qoyar. Hər ikisinin saçını Xəyyamda olduğu kimi bir qədər uzadılmış.

X ə y y a m

Buyurun.

R ə m z i

Arzuladıq iştə səni.

X ə y y a m

Bu gəliş xeyli sevindirdi bəni.

V ə f a

Nerdə Sevdə?

X ə y y a m

Oturun, şimdi gəlir.

S ə f a

Onu çox özləmişiz, Tanrı bilir.

(yan odaya baqar)

Gəldi, baq, iştə şətarət çiçəyi.

V ə f a

O, əvət, könlümüzün şən diləyi.

S e v d a

(gəlir, heyrat və sevinclə)

Nə səadət, yenə yad etdi Vəfa,

Yenə xoş gəldi Səfa, gəldi vəfa.

Hər ikisi ilə öpüşür. Hər qadın öz sevgilisinin yanında oturur.

X ə r a b a t i

(Xəyyama)

Yenə yorğun kibisin?

X ə y y a m

İşlər çoq.

R ə m z i

Çoq üzülməkdə də bir mə'na yoq.

X ə y y a m

Gəldiniz, bir qadar aldım da soluq,
Silinib getdi bütün yorğunluq.

Saqiyə qədəhləri doldurub paylar. Xərabati çalınan neydən coşaraq.

X ə r a b a t i

İştə mey, Saqiyə, süzgün gözlər,
Daha bilməm ki, könullər nə dilər?

R ə m z i

Söylə, cənnətdəki əfsanəli Kövsərmi gözəl?
Bu gözəl Saqiyənin sunduğu sağərmi gözəl?

X ə y y a m

“Toz olurkən bən əcəl pəncəsi altında yarın,
Çamurumdan içilən badəyə peymanə yapın.
Doldurur bəlkə o peymanəyə zevq əhli şərab,
Dirilib bən olurum bəlkə xərabətə yaqın”.

X ə r a b a t i

İçəlim iştə, var olsun Sevda!

X ə y y a m

Yaşasın incə Vəfa, nazlı Səfa.

(İçərlər)

R ə m z i

Bizə bunlardır, əvət, türfə ənis.

X ə r a b a t i

Hiçdir, əlbəttə, qadinsız məclis.

X ə y y a m

Şən, gözəl bir qadın azadə gərək!
Əldə gül qönçəsi ya badə gərək.
Hanki məclisdə ki, yoq cinsi-lətif,
Nəş'ədən zevq alamaz bir arif.

S a q i y ə

(gələlər)

Sizi görmək diləyir Xacə Nizam.

X ə y y a m

Pək gözəl.

S e v d a

(Saqiyə ilə yan odaya keçərkən)

Onlara lazım ikram.

*(Xəyyam, Xacə Nizamla Sabbahı qarşılar. Sabbah şimdi vəzir
qiyafətindədir)*

X ə y y a m

Nə əcəb sizdən, əzizim, nə əcəb?
Böylə bir lütfə nə hal oldu səbəb?

X a c ə N i z a m

Səni görmək dilədik.

X ə y y a m

Var olunuz.

Kaş ki, hər gün bizə düşsün yolunuz.

S a b b a h

Səni hər gün belə görmək azdır.

X ə y y a m

Bu gəliş doğru saraydanmı?

X a c ə N i z a m

Xayır...

Cümədir, işlə məzarlıqda idik.

Qəbri-xaqanı ziyarət etdik.

(başını sallayır)

Sanki yوقmuş o, nə səs var, nə səda.

S a b b a h

(Xəyyama)

Səni hiç görmədik, əfsus, orada.

X ə y y a m

(gülərək)

Uğraram bir dəfə ancaq, eyi bil,

O da rə'yimlə, məraqımla deyil.

X a c ə N i z a m

(Rəmzi ilə Xərabatini süzər)

Əski dostlarmı?

X ə y y a m

Əvət, hər ikisi

Qayğısız könlümüzün sevgilisi.

(qadınları tanıtır)

O Vəfa, Rəmziyə munis dildar,
Bu Səfa, rind Xərabatiyə yar.
Çiyənədik yıpramış adətləri biz,
Böylə azadə ömür sürmədəyiz.

X a c ə N i z a m

Ya, demək, keçdimi bədbin əhval?

X ə y y a m

Başqadır şimdi, əvət, bəndəki hal,
Bən təzad elçisiyim, hər qayğı
Bana saçmaqda səadət işığı.

X a c ə N i z a m

Nerdə Sevdə?

X ə y y a m

Baqınız gəldi.

S e v d a

(gələlər)

Salam!

Bu gəliş bəncə umulmaz bayram.

X a c ə N i z a m

Keyfiniz?

S e v d a

Pək gözəl.

S a b b a h

(Xəyyamla Sevdayı göstərir)

Eşq olsun ona

Ki, yetişmiş bu səadət quşuna.

S e v d a

(Sabbahı süzüb yapma gülüslə)

Yapma Xəyyam onu sevdirdi bana.

X ə y y a m

(Sabbahı göstərir)

Baisim bən də onun varlığına.

Saqiyə iki dolu büllur qədəh götürür. Sevdə birini Xacə Nizama,
digərini Sabbaha verir.

S e v d a

Bu şərbətdir, bu da gül şərbətidir.

(Sabbaha)

Sana şərbət daha çox nəş'ə verir.

S a b b a h

Çoq təşəkkür.

(ətrafı)

Yenə kəskin tə'riz.

S e v d a

Bən eşitdim ki, sizin gözləriniz
Bir çox insanlara tə'sir eylər.
Daldırıb uyquya təsxir eylər.

S a b b a h

Saçma sözlər.

(ətrafı)

Gərək ölsün bu qadın!

(Qədəhləri qaldırırlar)

X ə y y a m

Var olun!

X a c ə N i z a m

(Xəyyama)

Parlasın aləmdə adın!

S a b b a h

Onu parlatdı böyük Xacə Nizam!
Kimsə bilməzdi ki, varmış Xəyyam.

X ə r a b a t i

(Xəyyama)

Hakim olduqca yer üstündə şərab,
Anacaqdır səni hər rindi-xərab.

R ə m z i

Əski yunanda müqim olsaydın,
Nəş'ə mə'budu tanınmışdı adın.

X ə y y a m

“Ayıq olsam uçaraq nəş'ə, çökər ruha duman,
Sərxoş olduqda gəlir ağıma az-çoq nöqsan.
İki halın arasından gülər ən xoş bir hal,
İştə, könlüm bayılır, zevq alır ancaq ondan”.

İçərlər. Sevdə lirik musiqi ilə bərabər bir parça oqur.

S e v d a

Badə gözəldir, məzə həp naz ola!
Saqiyyə dilbaz ola, tənnaş ola!
Gül sarılıb bülbülə, bülbül gülə,
Ney coşaraq onlara dəmsəz ola!

V ə f a, S e v d a, S ə f a

(hər üçü birlikdə)

Güldü bahar, oldu çəmən lələzar,
Avladı hər aşiqi bir işvəkar.
Hər gözəlin başqa bir ilhamı var,
Xoşdur o afət ki, xoşavaz ola!

X ə r a b a t i

(sərxoş bir ahənglə oquyub qadınları göstərir)

Olmaya dünyada amansız cəfa,
Çıqmaya bir ləhzə könlüdən Səfa,
Oqşaya hal əhlini Sevdə, Vəfa,
Hər üçü həmbəzm ola, həmrəz ola!

X ə y y a m

(qədəh qaldırar)

Əldə şəfəq dalgalı peymanələr,
Gülsə də xoşdur bizə divanələr.
Zahidin olsun quru əfsanələr,
Bəlkə o dünyada sərəfraz ola!

İçərlər. Bu sırada qara, gur saqallı bir sıra müridlər və xocalar içəri soqulurlar.

N a i b

(onların arasında, Müftinin qulağına kinayəli)

İştə, sevinc elçisi Xəyyam odur.

M ü f t i

(kinli)

Oh, nə səfalət, bu da bir yoldudur?

N a i b

(ətrafı)

Fürsət ikən tez savuşub getməli.

*(Haman geri çəkilib aradan çıxar. Qadınlar təlaşla
yan odaya keçərlər)*

X o c a l a r

(coşğun)

Xaini məhv etməli, qəhr etməli!

M ü f t i

Hər kəsi yoldan çıxarıb sayğısız,
Dini də əyləncə sayar, qayğısız!

X a c ə N i z a m

Coşma əfəndim, bu nə? Səbr eyləyin,
Hanki yel əsmiş sizə bir söyləyin?

M ü f t i

(Xəyyamı və qədəhləri göstərir)

İştə, rəzalət yeli, bid'ət yeli,
Anlatınız kimdir o bilgic dəli?!
Sərxoş olub aləmi sərsəmlətir,
Anlayamam bən, şu səfahət nədir?

X ə y y a m

(gülər)

“Həzrəti-müfti, sizə nisbətlə biz,
Həm ayıgız, həm deyiliz nəş'əsiz.
Biz çiriz badə, siz insan qanı,
Hankimiz, anlat, daha çox vəhşiyiz?”

M ü f t i

Sus, bu cəsarət nə, bu tüğyan nədir?!
Kimlərə uydun da, bu isyan nədir?!

X ə y y a m

Şeyx rəis, iştə, o parlaq dəha
Bizlərə hikmətdə böyük rəhnüma.
İçsə o, bir suçmu bizim içməmiş,
Qorqusu yoq, sən də gəl iç, ey əziz!

M ü f t i

Sus bə, şaşırdınmı, köpək sərsəri,
Azma, düşün bir gələcək günləri.
Burda həqiqət sana aydın deyil,
Bəlkə qiyamətdə olursun xəcil!

X ə y y a m

Xilqətin əsrarını bilsən əgər,
Bəlkə ölümdən də bilirdin xəbər.
Bən sağ ikən anlamadım haq nədir,
Bir ölü, bilməm ki, nə duymaq dilər?

R ə m z i

(gülərək Müftini göstərir)

Azımı bilir bağçamızın bülbülü,
İştə, həqiqətlərə vaqif ölü!

M ü f t i

(çılğın)

Sən dəmi, ah, sən dəmi güldün bana,
Tanrı cəhənnəmdə verir yer sana.

X ə r a b a t i

(qorqulu, yapma təlaşla)

Öyləmi, ah, öyləmi?

M ü f t i

Ya, öylə ya!
Yoqdur aman haqtanıma qullara!
Zift ilə zəqqum içəcəklər tamam.

X ə r a b a t i

Bən dəmi, ah! Bən dəmi? Lütf et, xocam.

(qədəhi yerə atar)

Tevbələr olsun, daha içməm, yetər,
Bən bilirim orda nələr var, nələr?..

(Ağlayaraq Müftinin ayaqlarına qapanar)

R ə m z i

Nerdə, cəhənnəmdəmi?

M ü f t i

Ya, öylə ya!

X ə r a b a t i

Dün gecə, ah, dalmış idim uyquya,
Bir də nə gördüm ki, yanar kainat,
Hər yanımda atəş, bana yoqdur nicat.

(Hönkürtü ilə ağlar)

M ü f t i

Baq, hələ bu uyqu, həqiqət deyil,
Doğru cəhənnəm nə olur anla, bil!

X ə r a b a t i

Sardı bütün çəvrəmi əqrəb, yılan,

(xocaları ayrı-ayrı süzərək)

Hər biri bir vəhşi öküzdən yaman.
Həpsi alav püskürüb, atəş saçar,
Onları div görsə uzaqdan qaçar.

M ü f t i

Söz yoq, azanlar bulacaqdır cəza.

X ə r a b a t i

Sonra haman gurladı bir əjdəha,
Ah... dilim-ağzım qurusun, söyləməm.

R ə m z i

Söylə, nədir?

X ə r a b a t i

Müftiyə bənzər desəm,
Çıldıracaq, saldıracaqdır bana.

M ü f t i

Sus, qəzəb etsin ulu Tanrım sana.

(xoca və müridlərə)

Oh, gedəlim, burda durulmaz daha,
Bunlara Xaliq verəcəkdir bəla!

X a c ə N i z a m

Son gediş olsun!..

M ü f t i

Daha gəlməm, xayır,
Duydum, əvət, haq sözü duymaz sağır.

(Çıqarlar)

X ə y y a m

(Xərabətiyə)

Müftini incitməməliydin, saqın,
Cənnətə əsla bizi qoymaz yaqın.

Q a d ı n l a r g ə l i r .

S e v d a

Ah, şu həriflər nə qadar sayğısız.

R ə m z i

(Xərabatini göstərir)

Onları susdurdu bizim qayğısız.

X ə y y a m

Versə də bayquşlar əgər səs-səsə,
Qayğı yaraşmaz bu gülər məclisə.

X a c ə N i z a m

Etməyiniz zərrə qadar e'tina!
Onların azğınlığı varmaz sona.
Saqiyə qədəhləri doldurur.

S e v d a

(çalınan lirik musiqi ilə bərabər oqur)

Durma, gülüm, Saqiyə! Sən badə ver,
Gözləri öpsün yenidən nəş'ələr.
Şairin ilhamı açıb balü pər
Yüksələ ta göylərə, pərvaz ola!

H ə r ü ç a d ı n

Gülsə günəş, gülsə çəmən, laləzar,
Sanma könuüllərdə şətarət doğar,
Arif odur gülsün içindən bahar,
Ta ona hər zümzümə bir saz ola!

Xərabati Sabbahın şərbət içdiyini görünəcə Rəmziyə baqar.

X ə r a b a t i

Bəncə əbəsdir mey olan yerdə su,
Badə verir qəlbə səfa duyğusu.

(barmaqlarını şaqqlatur, gülərək)

Eşq ola bir xalqa ki, haq yolçusu
Həzrəti-müfti kibi canbaz ola!

Dışarıda əskəri musiqi eşidilir. “Urra” səsləri ətrafı çınlatır.

X a c ə N i z a m

(təlaş ilə içəri girən Hacibə)

Söylə, bu alqış nə?

H a c i b

Məlikşah gəlir.

Xacə Nizam Sabbahla bərabər qalqar, məclisdəkilər də onlarla bərabər qalqar

X a c ə N i z a m

Böylə xəbərsiz nə için?

S a b b a h

Kim bilir.

X a c ə N i z a m

Başqa siyasətmi, nədir? Anlamam!
Gəl baqalım, ta ola aydın məram.

S a b b a h

(Xəyyamın qolundan tutaraq)

Şairi alsaq eyi olmazmı ya?

X a c ə N i z a m

Zevqinə baqsın, gedəlim.

(Çıqarlar)

X ə y y a m

Öylə ya!..

Xacə bənim halımı rə'na bilir.

(Onları yola salır)

R ə m z i

(Xərabətiyə)

Keyfinə baq, sanki bu dünya nədir?

Məskəni olmuş ulu xaqanların,

Mədfənidir qorqulu sultanların.

X ə r a b a t i

(alaycı qəhqəhə ilə)

Dün qara topraqda uyurkən biri,

İştə bu gün taxta çıxar digəri.

X ə y y a m

(geri dönər)

Yoq işimiz şah ilə, sərdar ilə,

Xoş keçər ancaq günümüz yar ilə.

Gülsə Vəfa, işvəli Sevda, Səfa,

Biz gülürüz, batsa da şahlar yasa.

Birsə məzarında gəda, padşah,

Cami-Cəm olsun bizə ən son pənah!

Qədəhləri qaldırıb içərlər.

Pərdə

III SƏHNƏ

Sevda odasında geyinmiş olaraq taxtın üzərində uyumaqdadır. Aqşam mumlar yaqılmış.
Sabbah Əbu Tahirlə bərabər avçı qiyafətində gəlirlər.

S a b b a h

(Sevdayı öylə görüncə heyrətlə)

Çocuq xəyalı, mələk ruhu, bir mayıs səhəri
Təcəssüm eyləyərək,
Gülər o çöhrədə şən xilqətin o şah sehri,
Qadınmıdır gerçək.
Sevda qımıldanır.

Ə b u T a h i r

İştə az qaldı oyansın, gedəlim.

S a b b a h

Sən uzaqlaş.

(Əbu Tahir çəkilir)

S e v d a

(gözlərini ovaraq)

Kim o?

S a b b a h

Əfv et, gözəlim,
Ansızın böylə izinsiz girməm
Səni ürkütməsin əsla.

S e v d a

(qalqaraq ətrafa)

Sərsəm!..

S a b b a h

Nerdə Xəyyam, onu tez görməliyim,
Acı bir sirri xəbər verməliyim.

S e v d a

Evdə yoqdur, gələcək, söylə bana,
Hanki dəhşətlə gəlir qorqu sana?

S a b b a h

Öylə dəhşət ki, çəkilməz, ancaq
Çarə Xəyyam ilə səndən olacaq.

S e v d a

Nə imiş söylə?!

S a b b a h

Məlikşah gələli
Parlayıb bən onun oldum sağ əli.
Bunu gördükdə qızıb Xacə Nizam
Eyliyor qətlimə hər ləhzə qiyam.
Diyor, Alp Arslanı öldürmək için
Sən də Yusiflə şəriksin.

S e v d a

Lakin...
Bunu isbat edəcək əldə nə var?

S a b b a h

Xacə yoqdan belə yüz hiylə yapar.

S e v d a

İştə, bir şübhə ki, uydurma, yalan,
O deyil hiç də fəna bir insan.

Səni qurtardı ölümdən Xacə,
Yoqsa məhv etdirəcəkdim o gecə.

S a b b a h

Şimdi məhv et, daha məs'ud olurum,
Duyduğum hər acıdan qurtulurum.

(ətrafa)

Ah, o gözlər bəni öldürdü, yetər!

Dışarıdan əskəri musiqi eşidilir. Əbu Tahir təlaşla içəri soqulur.

Ə b u T a h i r

Gəldilər, gizlənəlim.

S a b b a h

(Sevdaya)

Bir yer ver.

S e v d a

Keçiniz!

(Yan odayı göstərir)

S a b b a h

Yalnız ümidim sanadır.

Aradan çıxarlar.

S e v d a

(gələn Saqiyəyə)

Sən nə yaptın?

S a q i y ə

Nə dilərsin hazır.

Qarşıdakı pərdəyi bir yana çəkər. Çiçəkli yaşıl bağçanın döşənilmiş olduğu görülür. Süfrədə badə ibriqi yaxud dəsti-sürahi və boş qədəhlər, məzələr vardır. Ağaclardan fənərlər asılmış. Üfüqdə üçgecəlik ayla yıldızlar parlar. Xəyyam, Məlikşah və Xacə Nizam ilə bərabər gəlirlər. Xəyyamın saçı daranmış, saqalı bir az uzadılmışdır.

X ə y y a m

Buyurun.

(Sevdaya)

İştə, Məlikşah...

S e v d a

Əcəba,

Nerdə rast gəldiniz?

X ə y y a m

Əl'an yolda,
Baqdı ilk öncə rəsədxanəmizə,
Sonra lütf eylədi kaşanəmizə.

M ə l i k ş a h

(Sevdaya)

Halımız?

S e v d a

Siz var olun, çox eyidir.

X a c ə N i z a m

(birdən köpürür)

Nə xəyanət o? Nə cür'ət?

M ə l i k ş a h

(onu sükuta də'vət edər)

Yetiştir...

X ə y y a m

Yeni bir şeymi var?

X a c ə N i z a m

Azğın Sabbah
Şimdi avlaqda ikən biz, nəgah
Pusaraq az qala qıymışdı bana.

X ə y y a m

Ehtimal, öylə görünmüş bu sana.

X a c ə N i z a m

Hər nə olmuşsa, bən etməm təhrif,
Son zamanlarda sapıtmış o hərif.
Yeri gəldikdə, inan, çıldıracaq,
O da Yusif kibi bütələr qıracaq,
Sanma yalnız bəni izlər, hətta
Qıyacaqdır o şərəfsiz sana da,
Bəsliyor gizli fədin çətəsi,
Qıyacaq hər kəsə ta var nəfəsi.
Onca ərkani-hökumət bir-bir
Yer üzündən silinib getməlidir.

M ə l i k ş a h

Bağarız, məhkəmə var, qanun var.

X a c ə N i z a m

Məhv edilməzsə o nankör canavar...

M ə l i k ş a h

(onun sözünü kəsərək)

Dur, bir az dinləyəlim şairi biz.

X ə y y a m

Ərzi-şükranə yetişməz dilimiz.

M ə l i k ş a h

Gəlməz oldun bu yaqınlarda bana.

S e v d a

Çoq zaman dostları həsrətdir ona.

X ə y y a m

Son zamanlarda başım pək qarışıq.

S e v d a

(kinayəli gülümsəyişlə)

Arayır çünki qaranlıqda işıq.
Saqiyə qədəhlərə şərab doldurur.

X ə y y a m

Buyurun, seçmə şərab.

M ə l i k ş a h

Siz içiniz.

X ə y y a m

Ya siz?

M ə l i k ş a h

Avlaqda ikən içdik biz.

(Saqiyəyə)

Bir qədəh, varsa, limon şərbəti ver.

X ə y y a m

(yalnız içərək)

Var olun!..

M ə l i k ş a h

Nuş ola! Bilsən nə qadar

Özlədim şairi Bağdadı ikən.

X ə y y a m

Orda xoşdur yaşayış gerçəkdən.

M ə l i k ş a h

Səni sıqmazmı Nişabur, əcəba?
Səfər et, baq nə genişdir dünya...
Çoq olur feyzi xəyal aləminə,
Gədəlim bizlə Hicazə, Yəmənə,
Dəclə sahilləri bilsən nə gözəl,
Hələ məhtabı gözdədən də gözəl.
Bir rəsədxanə yaparsın orada,
Sanırım hiç sözü'n olmaz burada.

X a c ə N i z a m

Sizi rədd etməz, əminim.

M ə l i k ş a h

Nə tuhaf...

Görünür, müftidə yoqmuş insaf.
Söylüyor, hər şeyi atmış Xəyyam,
Olmuş ən sərxoş, uğursuz bir adam.

X ə y y a m

Doğru, var içkiyə az-çoq meylim,
Söylənənlər kibi düşkün deyilim.
Çoq zaman özlədiyim neylə şərab
Fikri təbliğ için ahəngi-rübab.
Edərim əski xurafata hücum,
Yeni bir fəlsəfə izlər ruhum.
Xalqı gördükcə səfalətdə həməən
İçərək vaz keçərim kəndimdən.
İçərim həp sevərək, sevməyərk,
Uğramaz fikrimə keçmiş, gələcək.
Avutur könlümü ancaq Sevdə,
Versə yalnız o verir ruha qida.
Musiqi... Sevdə Xəyyama cavab olaraq bir parça oqur.

S e v d a

“Bilməz yarının sirrini bir kimsə cihanda,
Baq zevqinə tale sana yar olduğu anda.
Məhtabə çıxıb könlünü şad eylə ki, bir gün
Özlər də qəmər bizləri, bulmaz şu məkanda”.

(Həsətli baqışla yeni doğmuş ayı göstərir)

M ə l i k ş a h

Söylə bir parça da, lütfən, nə olur?

X ə y y a m

Söylə, gəlsin bana eşqinlə qürur.

S e v d a

(oqur)

“Bir gün dedi gül bülbülə: bən böylə gözəlkən
Zevq almada hər kəs nə için əşki-tərimdən?
Bülbül dedi: dünyada o kimdir gülə bir gün,
Yıllarca zəbun etməyə şən könlünü şivən!”
Bu sırada ağaclar arasında bir bülbül ötər.

M ə l i k ş a h

İştə, bülbülləri inlətdi səsin.

X a c ə N i z a m

Sözlərindən yenə Sevda bədbin.

S e v d a

Söylənən şe’ri yaratmış Xəyyam,
Könlüm ancaq alır ondan ilham.

Saqiyə şərbət gətirir. Təpsini qapı yanında iskəmlə üzərində qoyub içəri girər, bir
qədəh daha gətirər. Sabbah qapı arasında görünür, Xacə Nizamın qədəhinə zəhər
qatar. Geri döənən Saqiyəyə

S a b b a h

Bu qədəh, söylə, kimindir əcəba?

S a q i y ə

Baş vəzirin... Niyə sordun?

S a b b a h

Olur a...

*(Şübhəli bəqışla uzaqlaşan Saqiyyəni süziüb yanında
duran Əbu Tahirə)*

Dur, bizim Xacə bulur şimdi cəza.

Ə b u T a h i r

(şaşqın)

Nə imiş?

S a b b a h

Sonra duyarsın, sonra...

X a c ə N i z a m

(qədəhi alar)

Buzlu şərbətmi? Xayır, bən içməm.

S e v d a

(onunkunu alıb önündəki qədəhi ona verir)

Bunda buz yox, alınız.

Onlar şərbət, Xəyyam şərab içər.

S a b b a h

(Sevdaya işarətlə)

Vay, sərsəm!..

Şimdi bir anda o gül yüz solacaq,

Solacaq, inləyərək məhv olacaq.

Ə b u T a h i r

Niçin, anlat?

S a b b a h

Var o şərbətdə zəhir.

Ə b u T a h i r

Ona qıyma qmı olur?

S a b b a h

Fərqi nədir?!

Bəni öldürdü onun işvələri,
O da olsun, bəri gəl, haydı bəri.

Çəkilib gedərlər, bu sırada yerdəki dəsti bir tərəfə yuvarlanıb qınılır. Xəyyam acı gülümsəyişlə göyə doğru.

X ə y y a m

“Badə ibriqimi qırdın, ya Rəb!
Dərdimi başdan aşırın, ya Rəb!
Bən mey içdimsə, əcaib bir hal,
Məst olub sənmi şaşırın, ya Rəb”.

M ə l i k ş a h

(*Sevdaya*)

Dinləmək istiyoruz bir də səni.
Sevda ağır hallar keçirir, qədəhi alıb yoqlar.

S e v d a

Bu qədəh, iştə, xərəb etdi bəni,
Gəmirir köksümü binlərcə böcək
Həpsi atəşli zəhər püskürəcək...
Xəyyam Sevdanın başının əllərinə alır.

X ə y y a m

Ah, nədən söndü səadət günəşi.

X a c ə N i z a m

(ətrafda)

Bən əminim, bu da Sabbahın işi.

X ə y y a m

Nazlı Sevda! Sana kim qıydı, gülüm?

İlk baharında nə layıq bu ölüm?

Söylə, ey sevgili, eşsiz diləyim.

Kim zəhər qatdı gülər ömrünə, kim?!

(Ağlar)

S a q i y ə

Onlar... onlar...

X a c ə N i z a m

(təlaşla)

Nə dedin?

S a q i y ə

Ah, onlar...

*(Yan odayı göstərirkən zəlzələ başlar, Saqiyyə yıqılır, bağça kənarında
görünən çardağın bir qismi parçalanıb düşər)*

M ə l i k ş a h

Bu nə dəhşət, köpürür tufanlar?!

(Ətrafda qarğışlıq və cığlıq qopar)

X a c ə N i z a m

İştə hər yanda böyük vəlvələ var.

Q o m ş u q ı z l a r

(bağçada qaçışaraq)

Ah, aman zəlzələ var, zəlzələ var.
Son sözlər təkrar olur, məclisə pərişanlıq gəlir.

X ə y y a m

(kinli və acı fəryadla cənazəyə)

Qalq, oyan!.. Ah, niyə susdun, gözəlrim?!
Hər təbiət, bəşəriyyət zalim...
Söylə, kimdən diləyim bən imdad?..
Hər təbiət, bəşəriyyət cəllad!..

Pərdə

BEŞİNCİ PƏRDƏ

I SƏHNƏ

Məzarlıq... İmamzadə günbədi... Onun yanında namaz qılınmağa məxsus bir oda. Ətrafda məzarlar, yeşil bir çınarla iki-üç sərv ağacı. Ötədə-bəridə vəhşi güllər. Daha iləridə yaşıl bir təpəcik. Buludlu səhər, uzaqdan həzin-həzin çoban düdüyü çalınır. İki məzarçı məzar qazımaqla məşğuldur. Birincisi – ixtiyar, ikincisi – gəncdir. Birinci məzarçı qalın səslə oqur.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Biri ölməzsə dirilməz birisi,
Hiçdir ömrün sonu yaxud gerisi.
Olsa qurnaz nə qadar bir tilki,
Boğazından çıxacaqdır dərisi.

(topraqdan çıqardıǵı qafa tasını süzərək bir yana atar)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

(bəzəkli bir məzarı birinci məzarçıya göstərərək)

Bu qəbir, söylə kimindir, acəba?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Bu hərif varlı bir axmaqdı, xəsis,
Nazlı bir yosmaya olmuşdu ənis.
Yetişi b var-yoqu oynaq qadına,
Yedirir hər gecə oynaşlarına.

(İkinci məzarçı qazdığı məzardan bir əyri sümük çıxarıb gülərək)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Bu çürük qozbelə baq bir, bu bunaq
Topraq altında da qozdur, sarsaq.

(Yandakı çuqura atır)

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Qomşumuzdur, o da bir rəngə girən,
Daima söz götürüb, söz gətirən
Bir uğursuz ki, bu gün susmuşdur.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

(ətrafa baqaraq)

Kimdir onlar?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

İki qızğın mə'mur.
İki əskəri mə'mur tələş içində gəlir.

İkincimə'mur

Bana baq! Ey!..

Birinciməzarçı

Nə imiş? Əmr ediniz!

Birincimə'mur

Söylə, Sabbahı, Əbu Tahiri siz
Burda görmüşmüsünüz?

Birinciməzarçı

Yox, əsla!

Birincimə'mur

(arqadaşına İmamzadə ilə namazgahı göstərir)

Haydı, sən durma, bu ətrafi ara.

(məzarçılara)

Öylə xainləri kim saqlarsa,
Görəcək ən qaba, dəhşətli cəza.

İkinciməzarçı

Onların məskənidir şimdi məzar.

Birincimə'mur

Nə məzar? Hanki məzar?

Birinciməzarçı

(ikinci məzarçının ətəyindən çəkərək)

Sus, murdar!..
Sana əyləncəmi bir cəngavər.

(ətrafda yeni suvanmış məzarı mə'mura göstərir)

Baqınız, burda gömülmüş ölülər.

B i r i n c i m ə' m u r

Kimə lazım ölülər, heyvana baq?!

İ k i n c i m ə' m u r

(gəlir)

Kimsələr yoq.

B i r i n c i m ə' m u r

Gedəlim.

(iki-üç adım gedər, təkrar dönərək)

Ey bana baq!..

Yoq o xainlər için qurtulacaq.

Kim tutub versə, mükafat alacaq.

Az deyil, işlə yüz altın... Düşünün,

Bunca sərvət ələ düşməz hər gün.

(Gedərlər)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Böylə fürsət ələ keçməz gerçək.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

(onun başına bir yumruq vurur)

Sən öküzsün, buna yoq bir deyəcək,

Bizə altınımı verirlər? Şaşqın!

Dağılıb cinləri xaqanımızın

Yenə Sabbahı bağışlar er-gec,

O zaman sən yaşamaqdan vaz keç.

S a b b a h

(Əbu Tahirlə arqadakı boş məzardan)

Kimdir onlar?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

İki azğın mə'mur...

S a b b a h

Nə diyor?

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Sizləri izlər də durur,
Söylüyor, onlara yoq qurtulacaq.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Görsələr məhv edəcəklər.

Ə b u T a h i r

Sarsaq...

S a b b a h

(hər birinə ikişər altın verər)

Al, saqın, kimsəyə bildirmə bizi.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Bu nə mümkün... Bilirik həddimizi.

Ə b u T a h i r

Gedəlim.

(Uzaqlaşırırlar)

S a b b a h

Gəl, buradan qurtulsam,
Bəni haqqilə tanıx Xacə Nizam.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

(qafasını sallayaraq oxur)

Biri izlər, biri dəhşətlə qaçar,
Biri dövşən, biri qızmış canavar.
Üç qarış topraq ikən son yatağın,
Bu didişmək nəyə lazım bu qadar.

Pərişan qiyafətli, başı açıq, saçları dağınıq, yarım sərxoş,
əlində bir dəsti – X ə r a b a t i onlara yaqlaşır.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

İştə, bir səndələyən canlı məzar,
Hər gün etməkdə bizim səmtə gūzar.
Qaldırıb dün o şərab dəstisini,
Sayğısız az qala vurmuşdu bəni.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Saqın, əsla ilişib durma, qızar,
Onda çilğınlığa bənzər hal var.

(Çalışırlar)

X ə r a b a t i

(yeni məzarlara yaqlaşır)

İştə Rəmzi, bu da biçərə Vəfa,
İştə Sevdə, bu da nazəndə Səfa.
Beş gün əvvəl gülüşürkən xoşkam,
Susdular zəlzələdən bir aqşam.

(hər məzar üzərinə bir avuc şərab sərpər)

Bu sənin, baq, bu sənin, al, bu sənin,
Bu da Xəyyamın əməl qönçəsinin.

(bir avuc da ətrafdakı məzarlara sərpər)

Sizin olsun bu da, ey əhli-qübur!
Abi-Kövsər edilən bədə budur!

(Bir qədər də özü içər)

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Yenə sərxoşdur o, pozmuş qafayı.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

Durma, qaç, gəldi cənazə alayı.

M ü f t i m ü r i d l ə r i l ə gəlir. Bir yanda durub Xərabatını dinlər. Cənazəyi namazgaha
gətirirlər. Xərabati avcunu şərabla doldurub göyə doğru sərpər, alayçı qəhqəhə ilə.

X ə r a b a t ı

Bu da göylərdə gülən sultanatın,
Sən də iç, bəlkə açılısın qanatın.
Uç fəzalarda, yorulsan bizə gəl,
Evdə küplər dolu, yoq bir əngəl.
Gəl, bərabər içəlim, nəş'əyə dal,
Verməsin könlünə hər qayğı məlal.
Sərxoş ol, bunca ağır faciələr
Səni ürkütməsin əsla!.. Desələr
Çökdü evlər, qırılıb ailələr,
Sən haman zevqinə baq, etmə kədər.

M ü f t i

(kinli və sinirli)

Sus, yetər, sus, bu nə yersiz həzyan.

X ə r a b a t i

(dəstiyi Müftiyə uzadır)

Al bir az sən də iç.

M ü f t i

(əsa ilə vurur)

Azğın heyvan!

(camaata)

Qətli vacibdir, o tüğyan eylər,
Çıldırıb Tanrıya isyan eylər.

N a i b

Küfr edib dursa, əvət, məl'unlar,
Yağacaq zəlzələlər, taunlar.

M ü f t i

Böylə mürtəddi yaşatmaq yaramaz.

N a i b

Vurun ölsün!
Xərabatinin boğazını yaqalar.

X ə r a b a t i

Bıraq!..

C a m a a t

Alçaq, haylaz!

(Vurub yandakı uçuruma düşürərlər)

N a i b

(yerdən bir daş alıb atar)

İştə al!

C a m a a t

Sus da, gəbər!

M ü f t i

Oh, miskin!

Bu da az böylə ədəbsizlər için.

Namazgaha keçərlər, içəridə “Allahu əkbər” səsi yüksəlir.

B i r i n c i m ə z a r ç ı

(arqadaşına)

Haydı, gəl, gəl bəri, başlandı namaz.

İ k i n c i m ə z a r ç ı

Gedəlim, feyz alalım biz də bir az.

Əldəki qazmaları bırağıb onları izlərlər. Xəyyam dalgın bir halda Saiblə bərabər gəlir. Sevdanın mərmər daşlı məzarı qarşısında durur. Saib saqışdakı yeni açmış “həmişəbahar”ı məzar üzərinə qoyub geri çəkilir.

X ə y y a m

(ətrafı süzərək)

İştə, ən sevgili şən dostlarımız
Qara topraqda uyur yapyalınız.
Gülməz artıq o gülümsər yüzlər,
Bizə küskündür o munis gözlər.
Hanı Sevda, o bənim göz bəbəyim?
O bənim sevdiciyim, şən çiçəyim?

(fidandakı qönçələri oqşayaraq)

O yetişdirdi bu tər qönçələri,
Bunlar olmuş onun əyləncələri,
Bu çiçək solsa da bir gün güləcək,
Nazlı Sevdaya nə mümkün gələcək?!
Uyuyub qaldı, onun həsrəti çox,
Bu amansız gecənin gündüzü yoq!
Parlayıb söndü qaranlıqlarda,
Bir xəyal oldu, nə səs var, nə səda.

S a i b

Pək gecikdik, gedəlim.

X ə y y a m

Azca dayan.

S a i b

Sizi üzməkdə təəssür, həyəcan.

X ə y y a m

Bəni üzmüşsə təəssür, həyəcan,
Onu didməkdə məzarında çıyan.

(göz yaşını silərək)

Bana göz yaşları işgəncə verir,
Onu əqrəb və yılanlar gəmirir.
Bəni boğmaqda qaranlıq bir hal...
Gəmirir beynimi bin dürlü xəyal.
Qaradır gördüyüm əlvən əşya...
Qara yer-göy, qaradır rəngi-ziya.
Of, qaranlıq şu bəyaz mərmər də,
Nazlı, məqbərdə yatan dilbər də.

(göyə baqaraq)

Yaslı gəlməkdə bulutlar da bana,
Bənziyor sevgilimin saçlarına.
Baq, günəş daldı qaranlıqlarda,
Sanki məqbərdə gülümsər Sevdə.
O fəzalar belə müzlim pərdə,
Bir ədəm dalğası var hər yerdə.
Hər qaranlıqdır, əvət, sirri-həyat.
Qoca Xəliq də qaranlıq, heyhat!..

Düşüncəyə dalar. Müfti yanındakılarla çıxar, dinlər.

M ü f t i

İştə, Xəyyam, o sapıtmış insan,
Püskürür göylərə nifrət, isyan.

N a i b

O da ölsünmü?

M ü f t i

Xayır, şimdi xayır...
Öncə Bağdad ilə uzlaşmalıdır.
Az deyil çünki tərəfdarı onun,
Həm Məlikşah ona az-çox məftun.

N a i b

Böylə fürsət bulunur sanma, xocam.

M ü f t i

Dur, gələn vardır.

N a i b

(dönüb baqar)

Əvət, Xacə Nizam.

Uzaqda karvan çanları səslənir, bir taqım hökumət ərkanı ilə Xacə Nizam yaqlaşrlar.

X a c ə N i z a m

İştə Xəyyam, o xəzandidə bahar...

X ə y y a m

Çoq gecikdimmi?

X a c ə N i z a m

Əvət, şübhəmi var?
Bəkliyor çünki Məlikşah, əl'an,
Yola düşməkdə Hicazə karvan.

X ə y y a m

Gedəlim, bəncə bu təbdili-həva
Verəməz könlümə bir zərrə səfa.

(gələnlərin arasında Saqiyə də bulunur)

Əcəba sən niyə gəldin, çiçəyim?

S a q i y ə

Gəlmişim bən də bərabər gedəyim.

X ə y y a m

Yol uzaqdır, üzülürsün, yavrum.

S a q i y ə

Etməyin söhbətinizdən məhrum.

X ə y y a m

Evə dön, qayğıya yol vermə yenə,
Munis ol bağçamızın güllərinə.

Oqşa ən sevgili həmsirə kibi,
Yaşar onlarda da Sevdə qəlbi.
Gözü yaşlar dolu hər tazə çiçək
Səni, yoq şübhə, salamlar gülərək.
Seç, bəyən hansına etdinsə mərəq,
Hər səhər incə dəmətlər yaparaq,
Bu yatan sevgili nakama gətir,
Söylə, öksüzlərinin töhfəsidir.

S a q i y ə

Öksüzüm bən də, qırılmış qanatım,
Getmə mümkünsə.

(Ağlar)

X ə y y a m

Aman, evladım!
Gözlərindən saçılan incilərin
Qalacaq izləri qəlbimdə dərin.
Ətrafda coşğun musiqi

X a c ə N i z a m

İştə, xaqan yola çıqmış, gedəlim.

X ə y y a m

(Saqiyənin alınından öpər)

Əlvida... Ağlama, yavrum, gözəlim!..

(Uzaqlaşırırlar)

Pərdə

II SƏHNƏ

Bağdadda xəlifə Müqtədidillah sarayında bir salon. Birinci qulam nevbət bəklər.
Əbu Şüca dalgın bir halda düşünər.

İ k i n c i q u l a m

(girib əyilər)

Gəlmək istər hüzurə bir müfti.

Ə b u Ş ü c a

Söylə gəlsin.

İ k i n c i q u l a m

(qarıya)

Buyurun!

Ə b u Ş ü c a

(birinci qulama)

Çəkil, haydi!..

M ü f t i

(girər)

Əssəlamün əleyk, seyyidina.

Ə b u Ş ü c a

Və əleyküm səlam.

M ü f t i

(heyrtlə)

Söyləyin,
Əcəba siz Əbu Şücamısınız?

Ə b u Ş ü c a

(Müftini qucaqlar)

Əski bir dost, əvət, şaşırmayınız,
Baş vəzirəm bu gün xəlifəyə bən.
Söylə nerdən xatırladın bizi sən?

M ü f t i

Olmasaydı o yolsuzun dərdi,
Bəni Bağdadə kim sürüklərdi?..

Ə b u Ş ü c a

Söylə kimdir o?

M ü f t i

Sayğısız Xəyyam,
Onu hiçdən şımartdı Xacə Nizam.

Ə b u Ş ü c a

O, Hicazdan dönüb, keçən aqşam
Vardı Bağdadə, görüb çox ikram.

M ü f t i

İki gün sonra, şübhəsiz gənclik
Olacaqdır onunla küfrə şərik.
Gəlmişim bən fəqət şikayət için,
Həbsə layiqdir öylə bir xain.
Dışarıdan gurultu və salavat səsləri gəlir.

Ə b u Ş ü c a

İştə, baq, gəldi şanlı rəhbərimiz,
Hiç məraq etmə, sonra dilləşiriz.

Musiqi... X ə l i f ə M ü q t ə d i b i l l a h M ə l i k ş a h l a bərabər gəlir. Ərəb şeyxləri və Məlikşahın saray ərkanı onları izlər. Sabbah ilə Əbu Tahir də qiyafətlərini dəyişdirmiş olduqları halda arqa sırada görünürlər.

X ə l i f ə

(camaata)

Əyyuhənnas! Xalilqil-əqvam
Bəni qılmış xəlifətül-islam.

(əlini köksünə qoyar)

Rəhbər olduqca Müqtədibillah,
Sanmayın bir nəfər qalar gümrah.
Qavuşub haqqa getdi Alp Arslan,
Bizə yardımçıdır böyük xaqan.

(Məlikşahı göstərir)

O, xilafət lehində çarpışaraq
Qeysəri-Rumi əzdi pək parlaq.
Xəyyam gəlib yanda dinlər.

M ə l i k ş a h

(xəlifəyə cavabən)

Daima bən xilafət uğrunda
Hazırım cəngə...

X ə y y a m

(ətrafə)

Ən çocuqca xəta.

X ə l i f ə

(əlləri yuqarıda, Məlikşahçin dua edər)

Xaliqu-ləmyəzəl, böyük mə'bud.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Ulu xaqanı eyləsin məs'ud.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Tul ömr eyləsin kəramət ona.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Varsın iqbali, ehtişamı sona.

C a m a a t

Amin!

Yeşli bir ərəb də “amin”də iştirak edər, gülünə və tuhaf səsi mə'lum olur.

X ə l i f ə

Kamiyab etsin əhli-imanı.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Əhli-Turanı, əhli-Iranı.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Bizi altın-gümüşlə ansınlar.

C a m a a t

Amin!

X ə l i f ə

Dini-islamə arqalansınlar.

C a m a a t

Amin!

(Dua bitər, hər kəs əlini endirir)

X ə l i f ə

(Məlikşaha)

Ərəbistana bəzl edin sərvət,
Sizə Xaliq nəсіб edər cənnət.

X ə y y a m

(yanındakı yavərə)

Nəqdi ver, nisyə al, nə abdallıq.

Y a v ə r

Dur, yetər.

X ə y a m

Ah, yazıq, bu xalqa yazıq.

X ə l i f ə

(yenidən coşaraq)

Orda, cənnətdə başqa aləm var,
Nazlı hurilər oynaşib da coşar.
Zümrüd, elmas qədəhdə sizlər için
Ən nəfis içkilər sunar...

B ə d ə v i ə r ə b

(yersiz sevinclə)

Amin!

X ə l i f ə

Əvət, onlar, o incə afətlər
Sizi vurğun baqışları ilə süzər.

B ə d ə v i ə r ə b

(heyrtlə)

Allah... Allah...

X ə l i f ə

Mələklər oynasaraq,
Sizə gülbusələr verir coşaraq.

B ə d ə v i ə r ə b

Nə səadət!

X ə y y a m

(ətrafə)

Nə tatlı mevhumat!..

B ə d ə v i ə r ə b

Bana qiismət olurmu öylə həyat?

X ə l i f ə

Niçin olmaz?

B ə d ə v i ə r ə b

Yaşım bir az keçgin.

X ə l i f ə

Yenidən gəncləşirsin.

B ə d ə v i ə r ə b

(dərin sevinclə)

Ah, amin!..

X ə l i f ə

Gənclik, əlbəttə, başqa ne'mətdir.

B ə d ə v i ə r ə b

Ən umulmaz böyük səadətdir.

X ə l i f ə

(Xəyyama baqar)

Yeni bir şəxsə bənziyor o adam.

M ə l i k ş a h

Öylə ya! İştə, möhtərəm Xəyyam.
Həccə getmişdi...

X ə l i f ə

Pək gözəl, əcəba
Yeni şeylər nə gördünüz orada?

X ə y a m

(mə'nalı ahənglə)

Dəvələr... Oynaşib qoşan dəvələr...
Dəvələr... Sadə hoplaşan dəvələr...
Dəvələr... Cift ayaqlı mərkəblər...

M ü f t i

Susdurun, gör nə saçmalar söylər.

X ə l i f ə

Bəlli, Xəyyamın e'tiqadında
Şübhələr yoq deyil...

M ə l i k ş a h

Əvət, onda...
Son zamanlar acıqlı bir hal var.
Titiz olmuş da, hər nə görsə qızır...
Bu səyahət də bir bəhanə idi,
Unutulsun dedik bir az dərdi,
Bil'əkis yaptı pək fəna tə'sir.

M ü f t i

O sapıtılmış...

M ə l i k ş a h

(bağırır)

Saqın, yetər təhqir!
Hər sözün bir məqamı var.

M ü f t i

Nə məqam?!

X ə l i f ə

(yumşaq və qurnazca)

Bəlli, yoq yer yüzündə suçsuz adam.

M ə l i k ş a h

(əlini bögrünə qoyar)

Ah, aman, doğranıb durur cigərim...

X ə l i f ə

Bir səbəbsiz deyil, bu, zənn edərim.

M ə l i k ş a h

Soyuq aldım keçən gün avda ikən.

X ə l i f ə

(qulama)

Baş təbib nerdə? Durma, söylə həməən.

(camaata)

Toplayın siz də xalqı camidə,
Yalvarım haqqa, bəlkə yardım edə.
Eylərim bən də şimdi razi-niyaz,
Onda bir zərrə xəstəlik qalmaz.

M ə l i k ş a h

(əlini köksünə qoyar)

Gedəlim, çırpınıb durur qəlbim.
Əbu Şüca və yavərlər yardım edib aparırlar.

X ə l i f ə

Sana versin şəfa böyük Rəbbim.

Camaat məhzun və pərişan ahənglə “amin” deyə məclisi tərk edirlər. Xəlifə yan odaya keçər. Birinci qulam da bərabər çıxar. Sabbah ilə Əbu Tahir də bir guşədə saqlanırlar.

S a b b a h

O sönər şimdi, qaldı Xacə Nizam.

Ə b u T a h i r

Sağ bıraqmam, onun da ömrü tamam.

B i r i n c i q u l a m

(geri dönüb onları görüncə)

Bana baq, ey!

Ə b u T a h i r

(qulamı arqadan yaqalar)

Saqın, qımıldanma, dur!

B i r i n c i q u l a m

Sən də kimsin?

Ə b u T a h i r

(xəncərini onun köksünə dayayır)

Cavabın işlə budur!

B i r i n c i q u l a m

Coşma! Aciz qulun günahı nədir?

Ə b u T a h i r

Eyi baq, bən kimim?

B i r i n c i q u l a m

(sevinclə)

Əbu Tahir.

Ə b u T a h i r

Tanıdın? Afərin!..

(Bir-birinin əllərini sıqarlar)

B i r i n c i q u l a m

(Sabbahı göstərir)

O kim?

Ə b u T a h i r

Yoldaş...

B i r i n c i q u l a m

Gedəlim, istirahət eylə...

Ə b u T a h i r

Yavaş,
Bana anlat ki, nerdə Xacə Nizam?

B i r i n c i q u l a m

Biləməm.

Ə b u T a h i r

Bir baqın nə qafil adam.

(Sabbahı qulama göstərir)

O, Məlikşaha qarşı pək küskün,
Bəlkə, uzlaşdırır xəlifə bu gün?

B i r i n c i q u l a m

Vaqtı yoqdur xəlifənin əsla,
Eyliyor şanlı padşaha dua.
Bu sırada pərdə arqasında lirik musiqi çalınır.

S a b b a h

Nə gözəl musiqi... Fəqət, əcəba
Hiç görülmüşmü musiqilə dua?

Ə b u T a h i r

Burda, baq, pərdə arqasında.

(Pərdəyi açmaq istər, qulam bıraqmaz)

B i r i n c i q u l a m

Aman!
Bizi məhv etdirir xəlifə, inan.

Ə b u T a h i r

Əski dostuz, biraq da seyr edəlim,
Sən bilirsin ki, boşboğaz deyilim.

B i r i n c i q u l a m

Söz verin, hər nə görsəniz, ancaq
Qalacaq qəlbinizdə, sirr olaraq.

Ə b u T a h i r

Aç! Çocuq sanma həmvilayətini.

B i r i n c i q u l a m

İştə, seyr et xəlifə cənnətini...

Birinci qulam pərdəyi açar. Səhnənin işığı çəkilir, bağça görünür. Xəlifə çiçəkli bağçada,
fəvvarəli bir havuz kənarında zevq aləminə dalmış, yarımqıplaq qızlar rəqs edər,
onu əyləndirirlər.

S a b b a h

Nə rəzalət... Bu bir ibadətmi?
Nə səfalət... Bu bir xilafətmi?

Ə b u T a h i r

(kinayəli)

Buna baq, zevqə baq, şətarətə baq!..

B i r i n c i q u l a m

Haydı, rədd ol!

(Pərdəyi qapamaq istər)

Ə b u T a h i r

Aman, bir az da bıraq...

B i r i n c i q u l a m

Hiç zərər yoq, doyunca baq, lakin
Saçma sözlər niçin? Lətifə niçin?

Ə b u T a h i r

Nə olur? Bilmədik.

B i r i n c i q u l a m

Bu hiç yaramaz...

S a b b a h

Bana, lütfən, bir az su.

B i r i n c i q u l a m

Bəklə bir az.
Yan odaya keçər. Qızlar rəqs edir və şərqi oqurlar.

Q ı z l a r

Uçaraq hər tərəfdə bir kələbək,
Yanaşır ən sevimli bir çiçəyə.
Öpüb oqşar, əmib doyar, gülərək,
Qapılır sonra başqa bir diləyə.
Bana gəl, uçma, dur, gözüm kələbək,
Sana var gizli bir sözüm kələbək.
Al çilənmiş qanatlarında sənin,
Rəngi solmuş çiçəklərin qanı var.

Üzmə şən bir həyatı sevgin için,
Şübhəsiz onların da bir canı var.
Bana gəl, qaçma, dur, gözüm kələbək,
Səni incitməsin sözüüm, kələbək.

Əbu Tahir qapıya bəqaraq pərdəyi qapar. Səhnə bir az aydınlaşır.

Ə b u T a h i r

Dur, gələn var.

S a b b a h

Əvət o... Xacə Nizam.

Ə b u T a h i r

Sən çəkil!

S a b b a h

Pək gözəl.

(Yan odaya keçər)

Ə b u T a h i r

(ətrafa)

Gəl, iştə tamam.

X a c ə N i z a m gəlir.

Ə b u T a h i r

(ona yaqlaşaraq yalvarıcı baqlışla)

Möhtərəm Xacə! Bizdən olsa xəta,
Sizdən əlbəttə, əskik olmaz əta.

X a c ə N i z a m

Söylə, kimsin?

Ə b u T a h i r

Qulun – Əbu Tahir.

X a c ə N i z a m

Nə dilərsin?

Ə b u T a h i r

(bir məktub verir)

Buyur da bəq!

X a c ə N i z a m

Bu nədir?

Ə b u T a h i r

Namə.

X a c ə N i z a m

Kim yazdı?

Ə b u T a h i r

Bildiyin Sabbah.

X a c ə N i z a m

(oqur)

Əvət.

Onun məktuba daldığını görüncə Əbu Tahir xəncəri böyrünə soqar.

X a c ə N i z a m

(yığıqlar)

Ah...

Ə b u T a h i r

İştə sus, gəbər...

X a c ə N i z a m

Eyvah...

Ölür. B i r i n c i q u l a m S a b b a h ilə bərabər gələr.

B i r i n c i q u l a m

(şəşqın)

Sən nə yaptın?

Ə b u T a h i r

Budur cəzası onun.

S a b b a h

(içdiyi su qədəhini bir yana bıraqlaraq)

Gedəlim, haydı...

Ə b u T a h i r

Gəl, bıraql uyasun...

(Çıqarlar)

B i r i n c i q u l a m

Bu nə dəhşətli hal, aman, ya Rəb!

(cənazəyi yoqlar)

Sönmüş artıq, bənəm bu qətlə səbəb.

İ k i n c i q u l a m

(gələ, təlaşla)

Bunu kim yapdı?

B i r i n c i q u l a m

Qanlı xırsızlar,
Şimdi burdan qaçan uğursuzlar.

İ k i n c i q u l a m

Bir cinayət ki, bunda sən məs'ul.

B i r i n c i q u l a m

Bən niçin? Bən niçin?

İ k i n c i q u l a m

Kim etdi qəbul?

B i r i n c i q u l a m

Sus, yetər!

İ k i n c i q u l a m

Ah, xəlifə görsə bunu,
Qaçırır həftələrcə uyqusunu.

B i r i n c i q u l a m

Yardım et, sonra bir səbəb buluruz,
Bir yalan uydurub da qurtuluruz.

Cənazəyi yan odaya keçirirlər. Xəyyam gələr, musiqini dinlər.

X ə y y a m

Kimsə yoq, bəklə burda.

(pərdəyi bir yana çəkər)

Eşq olsun!
Hər könül şən, nədənsə bən məhzun.
Çırpınır nəş'ə, musiqi inlər,
Oynaşır qayğısız gövərçinlər.

Qızlar havuzda hoplaşıb gülüşürlər. Xəlifə havuz کنارında qızlardan ikisini
yaqalamış, öpüb sıqışdırır.

X ə l i f ə

(birinci qumral qıza)

Sən gözəlsin, sevimli afətsin.

(ikinci sarışın qıza)

Sən isə bir içim lətafətsin.

(birincini qucaqlar)

Səndə var coşğun ehtiras alevi,
Yaqar atəşlərin sönük bir evi.

(qəhqəhələrlə gülən ikinci qıza)

Səni Tanrım yaratdı gülmək için,
Sadə gülmək deyil, öpülmək için.

(Öpər)

X ə y y a m

(ətrafa)

Əvət, onlar birər gülümsər naz,
Sən də şəhvət əsiri bir qurnaz.

B i r i n c i q u l a m

(gəlir, qızğın)

Çəkil ordan, nə sayğı bilməz adam.

X ə y y a m

Söylənib durma, nerdə Xacə Nizam?

B i r i n c i q u l a m

Burda yoq...

X ə y y a m

Burda.

B i r i n c i q u l a m

Gəlməmiş.

X ə y y a m

Gəlmiş!

B i r i n c i q u l a m

Sana əsla yaraşmayan kötü iş.

(yaqalamaq istər)

X ə y y a m

Çəkil, azğın!

Birinci qulam

(bağırır)

Şaşırma, haydı!

X ə l i f ə

(dönüb baqar. Xəyyama)

Bu nə?!

Sən qarışdın xilafət işlərinə...
Hər şeyin bir hüdudu var, əcəba
Sayğısızlıqda varmı bir mə'na?
Qızlar utanıb şaşırırlar.

X ə y y a m

(acı və alaycı gülüşlə)

Ey müqəddəs, sevimli rəhbərimiz!
Gülmək istər bizim də gözlərimiz.
Şairim, az da olsa ruhum var.

(qızları göstərir)

Bəni cəzb etdi, baq, o şaqraqlar,
Gəldim alqışlayım məharətini,
Bəyənər Tanrı görsə cənnətini.
Yıqanır Kevsərində hurilər,
İştə, ürkək baqışlarilə gülər,
Görmədim böylə şairanə həyat,
Səndə varmı pək incə hissiyyat.

(ciddi və kəskin)

Etməsin sözlərim fəna tə'sir,
Sən deyilsin şərəfli bir tacir.
Xalqa cənnət verib o dünyadə,
Özün aludəsin bu dünyadə.

Səni aldatmasın o göz-qaşlar,
Bu səadətdə qanlı gözyaşı var.
Bataraq bir yığın alın tərinə,
Nəş'ə sərper sənin diləklərinə.

Qızları ağacların ardında görər.

Kimdir onlar? Zavallı qurbanlar!
Sən də bir duyğusuz, quduz canavar.

X ə l i f ə

Nə cəsarət, nədir bu azgınlıq?!
Küfrün aydın, yetər, yetər artıq.

X ə y y a m

Verin e'dam için haman fərman.

X ə l i f ə

Dur, Məlikşahə söylərim əl'an.
Səni məhv etdirir.

Ə b u Ş ü c a

(gəlir, son sözləri dinləyərək)

Fəqət, heyhat...

X ə l i f ə

Nə xəbər var?

Ə b u Ş ü c a

O etdi tərki-həyat...

Pərdə

ALTINCI PƏRDƏ

Nişaburda ilk baharın coşğun və gözəl günü, bağçada yeşilliklər və çiçəklər. Bir tərəfdə sarmaşıqla sarılı bir qülbə. Qülbənin önündə bir taxt qoyulmuş. Saçları, saqalı ağarmış, ağ geyimli Xəyyam taxt üzərində oturub, əllərini və alnını əsaya dayayaraq düşündür. Kənardakı yol ilə taxt arasında iki sərv ağacı və iki püsküllü söyüd vardır. Uzaqda İmamzadə günbədi və zəlzələdən xarab olmuş, bulutlara yüksələn möhtəşəm bir qəsər görünür. Ətrafı ney səsi inlətir. İki qomşu qız əllərində birər gül dəməti gəlirlər. Xəyyama yaqlaşırlar.

B i r i n c i q ı z

İştə Xəyyam uyuyur.

İ k i n c i q ı z

Sus, dalmış...

B i r i n c i q ı z

İxtiyardan quru bir can qalmış.

Ya, nə olsun bu çiçəklər?

İ k i n c i q ı z

Gəl də,

Bıraqıb getməli taxt üstündə.

Dəmətləri yastıq üzərinə bıraqıb səssiz adımlarla uzaqlaşırlar. Bət-bənizi solmuş, qiyafəsi dəyişmiş S a q ı y ə bir qədəh şərab gətirir, taxtın yanındakı iskəmlə üzərinə bıraqaraq, çəkilib gedən qızlara tamaşa edər. Xəyyam başını qaldırır, Saqiyəni süzər.

X ə y y a m

(mə'nalı bir ahənglə)

Hey fələk, keçdi zaman dalğa kibi,

Öylə bir dalğa ki, qorqunc, əsəbi.

Bir əsər qalmadı şən gənclikdən,

Kimsələr yoq, nə gələn var, nə gedən...

Pozulub eysü-tərəb, va əsəfa:
Nə Vəfa qaldı, nə Sevda, nə Səfa.
Söndülər həpsi keçən zəlzələdən,
Bir qalan biz, o küçük qafilədən.
Dəyişib soldu sənin gül yanağın,
Bən də bir atəşi sönmüş yangın...

(uzaqdakı xərabə qəsri göstərir)

“O saraylar ki, bulutlarla öpüşməkdə bu gün,
Yüz sürərlərdi keçən şahlar onun xakinə dün,
İştə gördüm, qonaraq bürcünə bir qumru ötər,
Sanki der: hey gidi, hey! Nərdə o gün nərdə o gün?”

S a q i y ə

(qədəhi verir)

Badə iç, anmağa gəlməz keçəni.

X ə y y a m

Görünür, sözlərim incitdi səni.

S a q i y ə

Saqın, aldırma.

X ə y y a m

(içər, ətrafi heyvətlə süzər)

Təbiət nə gözəl!..
İxtiyarlıq nə uğursuz əngəl.
Nə tuhaf, yetmişə gəlmiş də yaşım,
Zevqə düşgün yenə sevdalı başım,

(ətrafa baqar, dəmətləri görər)

Bu çiçəklər nə?

S a q i y ə

(alıb qoqlayaraq Xəyyama verir)

Birər tazə dәмət.

X ə y y a m

Qomşu qızlarını gətirmişdir?

S a q i y ə

Əvət.

Bu sırada ətrafı musiqi dalğaları oqşar, gözəl geyinmiş qızlar
və dəliqanlılar taqımla yoldan keçərlər.

S a q i y ə

Nə şətarətli bahar, iştə, baqın,
Sarmış ətrafı bədii bir aqın...
Qalmamış kimsə bu gün evlərdə,
Bir sevinc aləmi var hər yerdə.

(Qədəhi alıb içəri götürür)

X ə y y a m

Yenidən parladı qarşımda həyat,
Anırım keçmiş, lakin...

(köks ötürür)

Heyhat...

Text üzərində uzanır, uyquya dalar. Bu sırada pək ixtiyarlaşmış M ü f t i, qiyafətini
dəyişmiş N a i b l ə bərabər İmamzadə ziyarətindən gəlirlər.

M ü f t i

Ah, yorulдум.

N a i b

(yol üzərindəki iri daşı göstərir)

Bu daş üstündə otur.

M ü f t i

(oturaraq)

İxtiyarlıq ölümün qomşusudur.
Bu halda ortayaşlı köylü erməni yoldan keçər.

E r m ə n i

A xocam! Burda yaşarmış bir adam.

N a i b

(sözünü kəsər)

Nə adam? Kimdir o?

E r m ə n i

Şair Xəyyam.

M ü f t i

Nə içindir bu görüş?

E r m ə n i

Nəzrim var.

M ü f t i

(şaşqın və sinirli)

Nə qadar qafil imiş insanlar.

N a i b

(erməniyə)

O İmamzadə, bu müfti varkən
Nə umarsın o sönük bilgicdən?
Varsa nəzrin, bizə ver.

E r m ə n i

(əli ilə rədd edər)

Lafı bırağ,
Nerdə Xəyyam? Onu göstər ancaq.

M ü f t i

(sindirli)

Ona yer vermədilər Bağdadda,
Üləmə küfrünə vermiş fitva.

N a i b

Kimsə əl'an bu Nişaburda belə
Ona yaqlaşmaz, inan, hörmətlə.

E r m ə n i

Nəmə lazım, a gözüüm.

N a i b

Sən kimsin?

E r m ə n i

Bağçı bir erməni.

M ü f t i

(qızaraq yerindən qalqar, Naibə)

Rədd et, getsin!

N a i b

Qızma, şeyxim, o da bir əhli-kitab,
Baqalım, nəzri nədir?

E r m ə n i

(torbadan ağzı qapalı bir dəsti göstərir)

İştə şərab.
Ən gözəl seçmə üzumdəndir bu,
Başqadır həm dadı, həm xoş qoqusu.

M ü f t i

Sus, yetər, oh, nə ədəbsiz!..

E r m ə n i

(mə'nalı baqışla)

Əcəba,
Sən nə sandın? Kötü bir töhfəmi ya?!

N a i b

O bir atəş ki, qiyamətdə səni
Yaqaraq məhv edəcək.

E r m ə n i

(gülümsər)

Dinlə bəni!
“Bir balıq qavrulub ördəklə yanarkən tavada,

Dedi: anlat, geri dönməzmi aqan sel əcəba?
Ah çəkib söylədi ördək: biz ölürkən birdir,
Bu cihan cümlə sərab olsa, ya tufan olsa”.

M ü f t i

Buna baq, bir buna baq, zəvzək adam.
Gör nələr saçmalyor...

(Əsası ilə şərab dəstisini qırmaq istər)

E r m ə n i

(təlaşla)

Etmə, xocam.
Bəni vursan olur, amma bunu yoq,
Ehtiram et, bu şərabin yaşı çoq.

M ü f t i

(yənə əsasını qaldırıb bağırır)

Haydı, söylənmə, çəkil!

N a i b

(Müftiyə)

Gəl, bəri gəl!

(Gedərlər)

E r m ə n i

(qafasını oynatar)

Gör nə qurtdur ki, qaçar ondan əcəl.

(qülbədən çıxan Saqiyəyə)

A bacım, nerdə o Xəyyam?

S a q i y ə

(Xəyyamı göstərir)

Uyuyur.

E r m ə n i

(dəstiyi verir)

Uyusun, al, bu onundur.

S a q i y ə

Gəl otur,
Gəl, rahatlan azacıq.

E r m ə n i

Getməliyim.

S a q i y ə

Sorsa kimdir gətirən? Bən nə deyim?

E r m ə n i

Nəyə lazım, a gözüm, söylə ki, bir
Əhli-hal erməninin töhfəsidir.

Gedər. Saqiya dəstiyi içəri götürür. Bu sırada qaranlıq çökər, şimşəklər çaqar, rəngarəng qazlara bürünmüş rəqqasələr şən və incə gülüşlərlə Xəyyama yaxlaşıb, rəqs edib oqurlar.

R ə q q a s ə l ə r

Gəldik sana, gəldik sana, ey piri-xərabat,
Yetməzmi xəyalat?
Keçmişləri özlər düşünürsün hər adımda,
Atmaz səni Sevdə.

Güldükcə təbiət, gülər azadə diləklər,
Hər kəs səni bəklər.
Sevda belə gəlmiş sana versin yeni ilham.
Ey sevgili Xəyyam!

Sevda gəlinlərə məxsus pəmbə tullər içində olaraq gəlir.

S e v d a

Vurğun sana bir tazə gəlin, yosma gövərçin,
Sevdim səni, sevdim səni, lakin
Oqşarmı gəlin ruhunu ağ saçlı bu aşiq?
Bir xarə bu gülcönçə nə layiq.

(Gedəcək olur)

X ə y y a m

(sayıqlarkən)

Sevda!

B i r i n c i r ə q q a s ə

(Sevdaya)

O nə? Özlər səni Xəyyam,
Özlər səni, gözlər səni Xəyyam.

S e v d a

(Xəyyama)

Yalvarma, bənim gərdəyim, əfsus,
Pək dar və qaranlıq, bana məxsus.
Almaq dilərim qoynuma, lakin
İssız və rütubətli səninçin.

(Uzaqlaşar)

B i r i n c i r ə q q a s ə

Dur getmə, səadət quşu, bir dur,
Bas bağına mə'şuqunu, susdur.

X ə y y a m

(uyquda olaraq titrək və yalvarıcı bir səslə)

Sevda?!

S e v d a

Bəni söylətmə, çəkil git!
Bir aşıq olur sevgidə sabit.
Sən nerdə bir afətlə görüşsən,
Ruhun bayılır cümlələrindən.

(dəmətləri göstərir)

Bir söylə, niçindir bu çiçəklər?
Hər qönçəsi bir busəni bəklər.
Bir busə ki, ta qəlbimə işlər,
Hər an bəni bir oq kibi dişlər.

X ə y y a m

(sayıqlar)

Sevda!..

B i r i n c i r ə q q a s ə

(alaycı gülüşlə)

At yüzdən ipək tülləri bir an,
Olsun o gözəl gözlərə heyran.

S e v d a

(üzündəki duvağı atar, qorqunc iskelet meydana çıxar)

Baq! İştə bənim hüsni-camalım.

X ə y y a m

(həzin fəryad ilə)

Dəhşət!..

S e v d a

Səni ürkütdümü halım?
Keçmişdə, xayıf, böylə deyildim.
Bilsən nə gözəl, ah nə gözəldim...
Gözlər bəni həsrətlə arardı,
Hüsniümdə səhər cilvəsi vardı.
Birdən-birə soldum da, dəyişdim,
İssız, əbədi hiçliyə keçdim.
Cismim qarışıb torpağa, ondan
Güllər və dikənlər bitər əl'an.
Yemdir dəvələrçin o dikənlər,
Güllər də köküllərdə gülümsər.

(alaycı gülüşlə)

Çirkinliyim etdirməsin ikrah

Könlüm səni öpmək dilər...

(Yaqlayıb Xəyyamı öpər)

X ə y y a m

(usanc ilə)

Eyvah!!!

Birincirəqqasə

Qısqandıq, aman busə, nə busə...

Sevda

Baq, küsdü, inan.

Rəqqasələr

Busə, nə busə!..

İncə qəhqəhələrlə uzaqlaşirlar. Bu sırada yağmur yağmağa başlar. Gəzintiyə çıxan qızlar geri dönüb qaçışaraq, gülüşərək ağacların altında və qülbə ətrafına toplaşarlar. Yağmur kəsildiyi kibi oynaq bir ahənglə şərqı söylərlər.

Qızlarınşərqısı

Səhər çəməndə lalələr,
Sunardı al piyalələr.
Gülərdi incə bir günəş,
Uçardı incə jalələr.
Sular başında hər bəcək
Arardı tazə bir çiçək.
Gülərdi yavru quşların
Ötüşməsilə hər dilək.

Xəyyam

(oyanıb qalqar)

Bu nə tale, o nə rö'ya, nə xəyal?!
Onların teyfimi bunlar? Bu nə hal?!

Bir az əvvəl çiçək gətirən qızlar Xəyyama yaqlaşirlar.

Birinciqız

(arqadaşına)

İştə, Xəyyam, o böyük şanlı baba.

İ k i n c i q ı z

Bən kimim, söylə o kimdir əcəba?

S a q i y ə

(onlara yaqlaşır)

İxtiyardır, sizi nerdən biləcəm?

X ə y y a m

(diqqətlə süzərək)

Bir yığın canlı çiçək, şən kələbək.

(birinciyə)

Alagöz, bəlli, Vəfanın qızıdır.

(ikinciyə)

Bu da yoq şübhə, Səfa yıldızıdır.

B i r i n c i q ı z

Mane olduq babanın uyqusuna.

İ k i n c i q ı z

Qovdu yağmur bizi, gəldik də sana.

X ə y y a m

Pək gözəl, burda çalib oynayınız,
Bu küçük bağçayı səhra sayınız.

Q ı z l a r

(birlikdə oqurlar)

Bulut, duman çökər həməni,
Susar o qayğısız çəmən.

Susar o şən tərənələr,
Nə bir gələn, nə bir gedən.

Bir yığın dəliqanlı keçər. Xanəndə “dəşti” oqur.

X a n ə n d ə

Könlümün başqa bir öksüzlüyü var,
Çırpınan ruhumu bir şö'lə yaqar.
Bəni oqşarkən o süzgün gözlər,
Yağdırıb göz yaşı qısqandı bahar.

Yol keçənlər arasında Saib də var. O, qiyafətini dəyişmiş,
yanındakılara bağçayı göstərir.

S a i b

İştə, Xəyyam, o böyük sən'ətkar!
Sarmış ətrafını şən yıldıqlar.
Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
Açdı irfan ilə bambaşqa cihan.
Onu duymaz, duyamaz hər şaşqın,
Bir dəniz şişəyə sığmışımı? Saqın!
Suç deyildir bu günəşçin, yarasa
Ürkərək batsa qaranlıqda yasa.
Gün dəyişdikcə o həp gənc olacaq,
Şən könullərdə pərəstiş bulacaq.

X ə y y a m

(əli ilə onları çağırır)

Gəliniz, yavrularım.

B i r i n c i q ı z

(təlaşla)

Biz gedəlim.

X ə y y a m

Bu olur şey deyil əsla, gözəlīm.

B i r i n c i q ı z

Ayırır bizləri adət, qanun.

İ k i n c i q ı z

Gedəlim, tez gedəlim.

B i r i n c i q ı z

Haydı!

(getmək istərlər)

X ə y y a m

Durun!

(kəskin və coşğun)

Uydunuz bunca xurafata, yetər!
Bu həyat işdə ölümdən də betər.
Əlverir paslı, sönük adətlər!
Şən təbiət sizi azadə dilər.
Qarışıb birləşin, iffət də budur,
Şeyxin uydurduğu cənnət də budur.

(ətrafına toplaşırlar)

Dinləyin, bir də bulunmaz Xəyyam,
İştə, bəndən gələcək nəslə pəyam;
Xilqətin şənliyi, hər rəngi sizin,
Parlayıb gurlayan ahəngi sizin,
Gömməyin hiçliyə fürsət dəmini,
Xoş görün zevqü səfa aləmini.

Dün bir əfsanə, yarındır xülya,
İki hiç... Hər biri müzlim rə'ya.
Geri dönməz bu şətarətli zaman,
Qıyaraq bir gün əcəl verməz aman.
Bir nəfəsdir bu sürəksizcə həyat,
Bir nəfəs!.. Getdimi? Gəlməz...

(əlini ürəyinin üstünə qoyaraq titrək səslə)

Heyhat!..

S a q i y ə

(yardım edib başını yastığa dayar, şaşqın)

Yenə qəlbinmi!

X ə y y a m

Təlaş etmə, gülüm.

S a q i y ə

(ətrafdakılara)

Xastadır.

X ə y y a m

(xanəndəyə)

Sən oqu, gülsün könlüm.

X a n ə n d ə

(Əbu-əta üzrə oqur)

Beş gün ömrün necə əfsanəsi var,
Eşqi var, badəsi, peymanəsi var.
Sonu həsrətlə bitərkən, əfsus,
Yenə dünya dolu pərvanəsi var.

X ə y y a m

Ah...

(Deyərək ansızın ölür)

S a q i y ə

Aman...

B i r i n c i q ı z

Soldu o, birdən soldu.

S a q i y ə

Nə fəlakət!..

(Ağlar)

İ k i n c i q ı z

Acı bir hal oldu.

Həzin bir musiqi başlar. Əllərdəki çiçəklər cənazə üzərinə qonulur.

S a i b

Getdi, eyvah!.. O fəzilət, o zəka!
Əbədi susdu o qüdrət, o dəha...
Söndü bir anda o sönməz atəş,
Fərqi yox, batsa da parlaq o günəş!

Pərdə

SON

İBLİSİN İNTİQAMI

Dram – 5 pərdə

Ə Ş X A S

İ b l i s

A r i f – sülh aşığı

R ə ' n a – onun rəfiqəsi

S i m a – sülh pərisi... Zərif bir qız...

T u n c ə r – tunc geyimli qəhrəman. (Spartak qiyafətli)

E m a – şəfqət bacısı, şən və oynaq qız... (ispaniyalı)

K a s t i l y o – Emanın nişanlısı... (ispaniyalı)

N a t e l l a – gənc, həssas qadın... (ispaniyalı)

X a l i d – mərakeşli ərəb dəliqanlısı...

G e n e r a l M i a x a – xalq komandanı... (ispaniyalı)

G e n e r a l F r a n k o – faşist komandanı... (ispaniyalı)

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i – ...

Fransız, ingilis, italyan, yapon, alman nümayəndələri... Şeytanlar, qaraçılar, könüllü işçilər, şəfqət bacıları, yaralılar, İspaniya, Mərakeş, İtaliya, Almaniya zabitləri və əskərləri...

Dürlü qiyafətli əməkçilər, rəqs edənlər, qara geyimlilər və başqaları...

İLK PƏRDƏ

Yanda bir köşk... Qarşıda gül, yasəmən fidanları, sərvi ağacları... Ortada fəvvarəli bir havuz... A r i f bir masa yanında əli alınnda uyquya dalmış. Gecə aydınlığı... Coşğun musika... Şən və oynaq parçalar çalınır. Qızıl qiyafətli ş e y t a n l a r ağaclar arasından ortaya fırlar. Arifin çevrəsində gülüşərək, itişərək, çıxırışib bağırışaraq rəqs edərlər.

Bir az sonra ətrafda qorqunc gümbürtülər eşidilməyə başlar.

B i r i n c i ş e y t a n. (*şaşqın və maymunca hoplayışla*). Aman, bu nə gurultudur? Sanki yanar dağ patlıyor. Görünür İblis oyandı. Yenə hər yanı atəşlər, alavlar saracaqdır. (*Hava tutulur, göy gürlər, şimşəklər çaqar*)

İ b l i s. (*atəşli qiyafətilə qarşıdakı təpəcikdən dışarı fırlar. Çılğın və qorqunc ahəng ilə*). Eyvah, alavlar içində tutuşub yandım. Yenə ərzin mərkəzində yeni tufanlar, yeni yanğınlar var. Aman durmayın! Ürəyim, beynim dəmirçi kürəsinə dönmüş. Şərab gətirin! Şərab!.. Şərab!.. Öylə şərab ki, könlümə yeni alavlar saçsın, qarşımda yeni-

yeni pəncərələr açsın. (*Şeytanlar altın piyalələrdə şərab gətirirlər. İblis içib piyalələri atar. Ətrafdakılar havada tutarlar*) Mənə Epikürləri, Xəyyamları coşduran şərab lazım deyil. Yalnız Atılları, Neronları tutuşduran kəskin şərablardan istərəm. Əvət, öylə şərab istərəm ki, onu içərkən şair Dantenin sönməz cəhənnəmi gözlərimdə canlansın. Və o cəhənnəmdə yanıb qıvrılan böyük başlar, böyüklük düşgünü ulu dahilər yenidən qarşıma çıqsın. Həm də cümləsi alavlar içində çırpınaraq mənə sığsın. Öylə şərab istərəm ki, insan qanilə bəslənmiş olsun. Hər dalğasında yeni bir zəfər, yeni bir qalibiyət şö'ləsi parlansın və bütün cihanı qanlı tufanlara qərq etsin. (*Bir piyalə də içər*) Afərin! Afərin!.. Bu şərab daha meyxos, daha kəskindir. (*Piyaləni havaya fırlataraq*). Haydı, əski yunan və Roma ilahələri, Şərq pəriləri gəlsin. Rəqs edərək gözləri, könülləri oqşasın. Bəlkə dəhşət püskürən beynimdəki sislər, dumanlar silinsin.

B i r i n c i ş e y t a n. (*əyilərək*). Şanlı və qüdrətli rəhbərimiz! Əsrimizdə pərilər və ilahələr, yaşamayır. Könlünüzü açmaq üçün yalnız gözəl aktrisələr və rəqqasələr var.

Bu sırada oynaq şərqçi və çalğı səsləri eşidilir.

İ b l i s. Söylənib durma, baq gör o nə səssdir?

B i r i n c i ş e y t a n. (*iləriləyib yola baqaraq*). Şən və gözəl qaraçılar! Bu tərəfə gəlirlər.

İ b l i s. Gəlsinlər, bir az dinləyəlim. (*Gəlib keçmək istəyən əlvan geyimli qaraçılara*) Durun, keçməyin, çalın, oynayın. Bizi əyləndirin!

B i r q a r a ç ı. Göz üstə, ba...ş üstə! (*Yoldaşlarına*) Haydı baqalım.

Hamısı bir yerdə şərqçi söylər, rəqs edərlər.

Ş ə r q i

İnsan ömrü dalğa kibi keçər, gedər,
Hər gələn bir sevgi yolu seçər, gedər.
Dərdi bıraç, zəvqinə baq, unutm ki,
Hər kəs əcəl badəsini içər, gedər.

Biz sevdalı quşlar kibi güldən-gülə
Uçub qaçar, əylənərik sevinc ilə.
Əyilmədik hiç bir qanun qarşısında,
Bağlanmadıq hiç bir yurda, hiç bir elə.

İb l i s. Nə şaqraq və sevimli qızlar!.. Nə çevik dəliqanlılar!. Onların qara gözlərində mənim atəşimdən alınmış alav dalğacıqları parlayır. O süzgün baqışlar, o ədalət gülüşlər könlümün incə tellərini oynatdı. Alqış təbiətin şən yavrularına! Haydı azadsınız.

Bir avuc altın atar, qaraçılar yerdən toplar. Sevinc ilə çalib-oquyaraq uzaqlaşirlar.
Gəliş muzikasi...

İb l i s. Kimdir bu gələn?

B i r i n c i ş e y t a n. Yaponiya sularına gedən yoldaşlarımızdan biri!

İ k i n c i ş e y t a n (*yapon siyasi qılığında gəlir*). Səlam böyük rəisə, qocaman İblisə!..

İb l i s. Xoş gəldin, hardaydın?

İ k i n c i ş e y t a n. Uzaq Şərqa vardım, imperatorlar və generallar mühitində dolaşdım, bütün gözlərə və beyinlərə kin və intiqam alavları saçdım.

İb l i s. Nə gördünsə açıq söylə!

İ k i n c i ş e y t a n. Yapon diplomatları hər gün yeni fitnələr uydurub qonşu hökumətlərə rahatlıq verməyir. Bir yandan Mancuriya ilə Moğolstana soqulur, bir yandan Çini parça-parça bölməyə çalışirlar. Minlərcə, yüz minlərcə insan qanı aqır, kimsə səsinə çıqarmayır. Xalqın var-yoqu yanib kül olur da, tüstüsü, dumanı çıqmayır.

İb l i s. Nə demək!? Hiç dumansız yanğın olurmu? Buna başqa hökumətlər nə deyir?

İ k i n c i ş e y t a n. Nə deyəcək, oğru oğrunun ayağını basarmı? Hamısı paylaşmaqda, av bölüşməkdə şərikdirlər. Yalnız ayaq altında əzilənlər, çörək yerinə torpaq yeyənlər, əlsiz-ayaqsız qadınlar və çocuqlar ara yerdə məhv olub gedirlər.

İb l i s. Onun zərəri yoq, daha nələr var?

İ k i n c i ş e y t a n. Mənim tədbirlərim baş tutarsa, o yerləri daha qorqunc yanğınlar və tufanlar saracaqdır.

İb l i s. Afərin, sən hər mükafata layıqsən.

Gəliş muzikasi... O kimdir?

B i r i n c i ş e y t a n. İtaliya və Həbəş diyarına gedən yoldaşımız!..

Ü ç ü n c ü ş e y t a n (*İtaliya qiyafətində gəlir, əyilir*). Səlam şanlı komandana!

İ b l i s. Anlat səndə nə xəbərlər var?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Mən sosializm qabığından çıxmış faşizm beşiyinə vardım, Roma generallarına qoşuldum, pərəstişkarınız Mussolini ilə görüşdüm. Müqəddəs Papa ilə kral beynində yuva yaptım, bir kibritlə bütün başları alavlandırıdım. Hamısı qan-qan deyər cahangirlik xülyası ilə, əzəmət sevdası ilə müharibəyə girişdilər, atəşli makinaları ilə yerdən-göydən Həbəş ölkəsini yaqıb yıqdılar. Zəhərli qazlar ilə hər tərəfi dəhşətlər içində bıraqdılar. Yalnız insanlar deyil, bəcəklər, quşlar, nəhrlərdəki timsahlar belə zəhərlənmiş, havalarda və sulara tələf oldular.

İ b l i s. Həbəşlər nə yaptılar? Durub baqdıları?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Xayır, bütün qadın-erkək silaha sarıldılar, İtaliyanın azğın ordusu ilə qəhrəmanca vuruşdular. Lakin... çox sürmədi ki...

İ b l i s. Nələr oldu? Söylə!

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Son texnikaya qarşı bütün cəsərlər qırıldı, bütün cəbhələr yarıldı. Ərəb mücahidləri al qanlar içində can çəkişirən Həbəş hökmdarı ölkəyi bıraqıb qaçdı.

İ b l i s. Çoq gözəl, sonra?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Əlimdən gələn budur. Zəhmətim az olsa da, tökülən qanlar çoxdur.

İ b l i s. Afərin! Hər ikinizdən məmnun oldum. *(İkinci ilə üçüncünün çiyinlərinə əl çəkər, birinci ilə ətrafdakılara)* Əcəba sizlər nə yaptınız? *(Qızışaraq)* Oh, içi boş dəyənlər!.. Arsız köpəklər!.. Burada əsnəyə-əsnəyə yatıb uyquyama qaldımız? Yeyib-içərək cünbüşəmi daldımız?

B i r i n c i ş e y t a n. Nə etməli. Bizdə günah yox, bugünkü diplomatlar hiç də köhnələrə bənzəmir. Keçmişdə ufaq bir qıvılcım, kiçik bir cinayət bütün cihanı bir-birinə qatardı, indi isə əksinədir. Hökumətlər hər söz ilə yerindən oynamaz. Hər kəs boş tufəng daşıyan adamlar kimi həm özündən, həm özgəsindən qorqar. Diplomatlar bazaar dəllalları kimi söz güləşdirməkdən zevq alırlar. Hər ölkə öz başını qorumaq istər, hər devlət öz gələcəyindən şübhə edər.

İ b l i s *(qızılıbağırır)*. Yetər, başımı ağrıtmə! Bir yığın bəcəriksiz hoppalarsınız. Böylə boş laqırtılardansa iş görməli, hər gün yeni fitnələr düşünüb yeni fırtınalar qoparmalı!.. Yoqsa cümləniz xain köpəklər kimi işdən qovulacaqsınız. Mənim səltənətim qansız yaramaz. Haydı,

rədd olun, dağılın! Kimsəyə aman verməyin! Yaqın, yığın! Yer yüzünü başdan-başa
yanğın yerinə çevirin!

Şeytanlar. İtaət (*Deyə əyilib dağılmaq istərlər. Gəliş muzikası...*)

İblis. Bu kimdir?

Birinci şeytan (*yola bəqar*). Yeni bir yolçu!

İblis. Baqalım bu nə deyir?

Dördüncü şeytan (*İspaniya faşistləri qılığında gəlir, əyilir*). Böyük ustaya
müjdələr!

İblis. Söylə nə var, nə xəbər?

Dördüncü şeytan. İspaniya getdikcə qarışır. Hər könüldə kin və dəhşət, hər
ağızda qan qoqusu var. Ölkə və xalq ikiye bölünmüş. Bir yanda cümhuriyyətçilər ilə
inqilabçılar, bir yanda faşizm generalları ilə qiyamçılar!.. (*Öksürdükdən sonra*) Lakin...

İblis (*qızğın*). Lakin!.. Lakin!.. O nə deməkdir?

Dördüncü şeytan. Biz faşistlərə yardım etməsək yanğın tez sönəcək. Getdikcə
artan xalq ordusu üstün gələcəkdir.

İblis. Sus, başarıqsız yaramaz! Ona bir çarə bulunmadımı?

Dördüncü şeytan. Əlimdən gələni əsirgəmədim. Tək əldən səs çıxmaz.

İblis (*şat!* – *deyə yüzünə bir sillə vurur*). Al iştə baq, çıxarmı? Çıqmazmı?

Dördüncü şeytan. Uf yüzüm yandı, gözlərim alavlandı. Sanki bu da bir
mükafatmı?

İblis. Mükafat ancaq yenilməz və dönməzlər içindir.

Dördüncü şeytan (*titrək səslə*). Əvət haqlısınız.

İblis (*birinci şeytanın qulağından çəkərək*). Bəhey! Sərsəm!

Birinci şeytan (*bağırır hoplar*). Vay aman!

İblis. Məni dinlə! Bəylə boş-boşuna baqıb durmaq yaramaz. Haydı sən alman
toprağına var. (*Üçüncüyə*) Sən də İtaliyaya dön! Hər ikiniz siyasi dairələri ayaqlandırdın.
(*Dördüncü şeytanı göstərir*) Həm də bu şaşqın tənbelə yardım edin.

Hər ikisi. İtaət! (*Deyə yoldaşları ilə bərabər uzaqlaşirlər*)

İblis. Unutmayın ki, yaramaz və gevşəklərin yeri cəhənnəmin dib bucağıdır.

A r i f (*ayılır. Əlini alnından çəkər. Ağacları arqasında saqlanan İblisi görməyərkək
həyəcanlar içində yerindən qalqar*). Uf, ey mənim alavlı beynim! Sən vulkanlar içindəmi
bəsləndin? Ey yaralı quş kibi çırpınan qəlbim! Sən qızıl mərmərdənmə yapıldın? Ey
mənim həssas

sinirlərim! Ey həyatımın incə telləri! Siz nə qadar qatı və duyğusuzsunuz.

Əcəba sizi dəmirdənmi, poladdanmi yaratdılar? Uuf, bilməm ki mən bu cihana niçin gəldim?

Göz yaşlarını silmək içinmi? Yanğınları söndürmək içinmi?

Oh, nə alçaq mühit, nə qorqunc əsr!.. Əcəba mədəniyyət maskasında gizlənən vəhşilər nə zaman qan içməkdən doyaçaqlar? Çin və Həbəşistan fəlakətləri bitməmişkən İspaniya dəhşətləri başlayır. Diplomatlər zəhər püskürən ilanlar kibi ölkədən-ölkəyə soqulur. İnsan qanı aqıtmaq için hər gün yeni bəhanələr, yeni fitnələr uydurulur. Daimi sülhü özləyə-özləyə hər gün hərbi zavodlar tikilir. Suçsuz və dinc əhaliyi qırmaq için hər gün yeni planlar çəkilir.

İ b l i s (*ağaclıqdan çıxar. Kinayəli qəhqəhə ilə*). Arif! Zavallı Arif! Sən yenəmi uslanmadın?! Yenəmi hissiyyata qapıldın? Unutma ki, insanları yeniləşdirib canlandıran ancaq müharibədir.

A r i f. Yalan!.. Bu vəsvəsələr faşizm düşüncələrində parlayan qara şimşəklərdir.

İ b l i s. Saqın, coşub-daşma! Daimi sülh arzusu yaldızlı xülyadan başqa bir şey deyil. İsa devri çəqdən keçmiş. Mərhəmət fəlsəfəsi bu gün için büsbütün yıpranmış və çürümüşdür.

A r i f. Mən qan içənlərə nifrət bəslərəm.

İ b l i s. Halbuki qan aqması hər zaman insanlara zərər verməz. Bə'zən də səhhət və şəfa vasitəsi olur.

A r i f. Çəkil önmədən! Sən xain və alçaq bir məxluqsun.

İ b l i s. Sən də mühakiməsiz və şaşqın bir filosofsun.

A r i f. Öylə isə al, bu qurşunun aqıdacağı qan sənə də şəfa versin.

(*Revolverlə ona atəş açarsa da dəyməz*)

İ b l i s. Zavallı!.. Baq, cılız bir qurşun da sənə itaət etməyir. Həm də nə çocuqca sayğısızlıq!? Sən vulkanı qıvılcıqlamı söndürmək istəyirsən? (*Qoltuğundan çıxardığı ufaq bir makinadan Arifin üzərinə dumanlı alav püskürür*) Al, bu bəndən sana bir dərs olsun.

A r i f. Ah nə dəhşət!.. (*Bayılıb havuz kənarındakı sıra üzərinə yıqılır*)

İ b l i s. Saqın, bir də həddini aşma! İmdi bayılsan bir də qiyamətdə ayılacaqsın. (*Uzaqlaşır*)

Köşkdə həzin və şikayətli musiqi çalınır. Bu halda gözəl qiyafətli, munis baqışlı Sima izindən ayrılmayan tunc geyimli, yağız çöhrəli Tuncərlə bərabər ağaclıqdan çıxar. Tələş ilə yaqlaşır.

S i m a. O nə?.. Aman Tuncər! Durma, su ver! Adamcığaz bayılmışdır. (*Arifin burnuna dərman qoqlatıb su sərpərlər*)

A r i f (*gözlərini açaraq*). Ah, mənə nə oldu? Rö'yamı görürəm?

S i m a (*onun qolundan tutub qaldırır*). Əvət, həyat bir rö'ya, insanlar da rö'yada parlayıb sönən kölgələrdir.

A r i f. Sənin kim olduğunu bilmək məqsəzsiz deyildir.

S i m a. Bən məhtablı mayıs gecələrinin ilıq busələlərindən yaratılmış bir qızcığazım!..

A r i f. Əvət yüzündəki saflıq mayıs səhərindən tatlı və sevimlidir. Gözlərindəki süzgünlük və cazibə sevdalı gecələr kibi munisdir.

Səsindəki lətif ahəng hər musiqidən gözəldir. Səndəki bu vüqar və əzəmət, bu incəlik və şətarət ən böyük sən'ətkarların ilhamını süsləyə bilir. Rica edərim, sən kimsin?

S i m a. Mən bir çox şairlərin, filosofların könlünü avlayan, ən yüksək və dərin düşüncələrdə qanat çalan bir dilək pərisiyim.

A r i f. Adın nədir?

S i m a. Sima!

A r i f. Sən əski zamanlarda gəlsəydin, sevgi və gözəllik tanrıları qarşında diz çökərlərdi.

S i m a. İmdi insanlar tanrılara inanmadıqları üçün səcdə etmək də istəməzlər.

A r i f. Səni dünyada ən çox məraqlandıran nədir?

S i m a. Yalnız sülh və məhəbbət!.. Mən bəşəriyyət üçün çırpınan, qan izlərini silməyə çalışan sülh pərisiyim. (*Munis və güliümsər baqışla uzaqlaşmaq istər*)

A r i f. Aman dur! Ta çocuqluqdan bəri könlüm sənin həsrətinlə çırpınır. Yalnız ayıqlıqda deyil, rö'yalarımnda belə səndən ilham almaqdayım.

S i m a. Təşəkkür edərim. (*Yanıdakı cəngavərə*) Tuncər, gedəlim.

A r i f (*heyətlə*). Gerçəkdən Tuncərmi? Mən onu çoxdan tanıyıram. (*Tuncərin əlini sıqar*) Söylə, imdiyə qədər haralarda idin?

T u n c ə r. Başıma gələnlər uzundur. Bir zaman tarlalarda, fabrikalarda çalışan əməkçilərə qoşuldum, bir zaman da cihangirlərə qarşı duran inqilabçılara yardımçı oldum. Lakin bu cəsəratim əfv olunmadı. İstibdad jandarmaları məni zəncirlədilər, kirli zindanlara atdılar. Nəhayət qarşındakı parlaq sima məni ağır üzüntülərdən qurtardı. İmdi izlədiyim yalnız bu gözəl pərinin diləkləridir.

A r i f. Nə böyük səadət!.. Nə uğurlu inqilab!..

S i m a (*Tuncərə*). Gedəlim.

A r i f. Xayırd getmə, sənin eşqinlə çarpan könlümü öksüz bıraqla!

S i m a. Məni sevən izimdən ayrılmaz. (*Uzaqlaşır*)

A r i f (*heyvətli baqışlardan sonra*). Ah, o bir yıldız kimi aqıb getdi. Bir xəyal kimi, bir rə'ya kimi süzülüb getdi. Xayırd, mən onsuz yaşamam, onsuz yaşamam. (*Simayı izləmək istər*)

R ə' n a (*uzun saçları omuzlarına dağılmış olduğu halda gecə kömləyində gəlir*). Arif! Sana nə olmuş? Bu sözlər kimin içindir?

A r i f. Hiç sorma.

R ə' n a. Gecə yarıdan keçmiş, niçin gəlib uyumayırsan?

A r i f. Məni yalnız bıraql!

R ə' n a. Rə'naya qarşı bu soyuqluq nədir? Yenə gözlərinə kimlər gördü? Söylə, könlünü çalan hanki afətdir? Söylə!

A r i f. O yosma bir qız, sevimli bir idealdır. Mən ona heyran oldum, ondakı yüksəkliyə vuruldum. (*Sür'ətli adımlarla gedər*)

R ə' n a (*həyəcanlı*). Nə sayğısızlıq!.. Məni yalnız bıraqdı, öksüz və kimsəsiz bıraqdı. Xayırd, o məni atsa da mən onu təkbaşına bıraqlmam. (*İzlər*)

İ b l i s (*yandan çıxaraq*). Şaşırma dur! Sən gecə kömləyilə onu izləyəməzsən. Yolda soyuq alıb məhv olarsın.

R ə' n a. Zərər yox, onlar da məhv olmalıdır, mən də.

İ b l i s. Bu həyəcanlar yersizdir.

R ə' n a. Xayırd, bu sayğısızlıq, xəyanət intiqamsız qalmaz.

İ b l i s. Əvət, intiqam ən müqəddəs bir vəzifədir. Gəl, mən bu yolda hiç bir yardımı səndən əsirgəməm. (*Rə'nayı ridasının qanatlari altına alır, qaranlıq çökər*)

Pərdə

İKİNCİ PƏRDƏ

Madriiddə yüksək və möhtəşəm bir yapı... Sağda başqa evlər, solda güzlük ağaclar...

İkinci çağrı, bulutlu hava... Göy gürlər, şimşəklər çaqır... İ b l i s ixtiyar professor qiyafətində – yağmurluğa bürünmüş olduğu halda – Rə'na ilə bərabər gəlir.

Ara-sıra əli silahlı q a d ı n , erkəklər yoldan keçər.

R ə' n a. Aman, nə dəhşətli səfər!? Biz haraya gəldik, bura hansı şəhərdir?

İ b l i s. Biz Madriddəyik, İspaniya paytaxtındayıq. Baq, bu qocaman, möhtəşəm yapı ən böyük universitet, ən parlaq mədəniyyət ocağıdır.

R ə' n a. Xayı, baqsana orada yataqlar və şəfqət bacıları var.

İ b l i s. Görünür, müharibədə yaralı düşənlər çox olduğundan universiteti xəstəxanaya çevirmişlər.

Hava aydınlaşır. Bir yığın silahlı-silahsız ispanyol qızları və dəliqanlıları şaqraq və oynaq bir çalğı ilə gəlib keçərlər. İki qızla iki dəliqanlı da rəqs edər. Bu sırada uzun, ağ kömləkdə şux, gözəl bir ispanyol qızı Ema şəfqət bacıları ilə bərabər xəstəxanədən çıxar, tamaşa edirlər. Sonra Ema yoldan keçən tufəngli, patrondaşlı bir dəliqanlıyı yumşaq və zərif ahəng ilə səslər.

E m a. Kastilyo!.. (*Qapı arqasında gizlənir*)

K a s t i l y o (*dönüb baqar, heyrətlə*). Kim o? Mənimi çağırıdılar!?

Bu, gözəl Emanın səsinə bənzəyir. (*Bir də düşündükdən sonra*) Xayı, onun burada nə işi? (*Uzaqlaşmaq istər*)

E m a (*çıqar, yenə səslər*). Kastilyo!.. Kastilyo!..

K a s t i l y o (*dönər, sevinc ilə*). Ema, sən burdamısın?

E m a. Əvət, xəstələrə baqıram. Sən haraya?

K a s t i l y o. Aşağıda körpü başında gecə növbətçisiyim.

E m a. Sənidəmi əskərliyə aldılar?

K a s t i l y o. Xayı, könüllü yazıldım.

E m a. Yaşa, var ol! Bilsən nə qadar sevindim. Gəl!.. Gəl!.. Səni... (*Qucaqlayıb öpər*)
baq böylə!..

K a s t i l y o. Qız! Şaşırdınmı? Kənardan baqıb görürlər.

E m a (*incə qəhqəhəylə*). Görsünlər, nə olur? (*Bir daha öpər*)

R ə' n a (*İblisə*). Aman, nə sayğısızlıq, nə utanmazlıq!?

İ b l i s. Bunlar sizlərə bənzəməz. Avropalıların sevişiböpmələri daha azaddır.

Bu sırada tufəngli X a l i d, məraqləli ə r ə b yoldan keçər. Onların öpüşdüklerini görür.

X a l i d. Kastilyo! Kastilyo! Gecikmiyəlim.

E m a (*diksinərək*). Uf, əsmər ilan! Bu haradan çıxdı?

K a s t i l y o. Saqın, Xaliddən ürkmə, o, çox namuslu adamdır.

Başqa ərəblər yurdumuzu taladıqları halda o, faşistləri biraqdı, bizim tərəfə keçdi. Həm də bu saat mənimlə bərabər növbətə duracaq.

E m a. İnanma, yabançılar xain olur.
K a s t i l y o. Xayıf, onun könlü bizimlədir. (*Dönərək*) Xalid gedəlimmə?
X a l i d. Gedəlim. (*Kastilyonun qulağına*) Ee gördüm, öpüşdüyünüzü gördüm.
K a s t i l y o. Necədir? Bəyəndinmi?
X a l i d. Barəkallah! Maşallah! Oynaqdır, şaqraqdır.
K a s t i l y o. Başqası deyil, nişanlımdır. Bu yaqınlarda evlənəcəyik.
X a l i d (*Emaya gülümsəyərək*). Çoq mübarək, gözəl qızdır. İşvəlidir, nəş'əlidir.
K a s t i l y o. Öz aramızdır, Emayı bir az diksindirdin.
X a l i d. Niçin? Mən adam yeyən deyiləm.
E m a. Necə? Adam yeyənmi? (*Şaqraq gülüşlə...*)
X a l i d. Sözlərim tuhafımı gördündü? Bütün dünya bir-birini yeməyirmi?
E m a. Əvət haqsız deyilsiniz.
K a s t i l y o. Xalid çox incə adam!.. O, gözəl ud çalar, gözəl şərqi də söylər.
E m a. Həya, mən görmədim.
K a s t i l y o. Haydı, bir-iki ağır söyləsənə!
X a l i d. Ba...ş üstünə (*ərəb ahəngilə oqur*)

Səni ürkütdümü halım, çiçəyim!
Öylə yan baqma, aman sevdicəyim!
O baqışlar, o duruşlar, o ədə
Qoparıf fırtınalar ruhumda.

Gözlərin qoymadı taqət məndə,
Bir daş olsam da gözüm var səndə.
Edəməm könlümü əsla məcbur,
Səni kim görsə xəbərsiz vurulur.

K a s t i l y o (*əlilə onun omuzunu oqşayaraq*). Bravo!.. Bravo!.. Haydı sən yavaş-yavaş yürü, mən də gəlirim.

X a l i d (*başını oynadıb gülümsər*). Əvət, məsələ mə'lum! (*Qulağına*) İş vaxtı öpüş yasaqdır. Gecikmə, tez gəl! (*Uzaqlaşır*)

K a s t i l y o. Bu saat əzizim, bu saat.

E m a (*əlilə nişanlısını itələf, darğın*). Get, get, sən də bərabər get!

K a s t i l y o. Ema! Yetər, aradan nələr keçdi? Nə oldu sana?

E m a. Nə olacaq? Qarayı gördün də ağı unutdun. Anlat görüm üç gündür haradasın?

K a s t i l y o. Gecə-gündüz qışlada məşq edirik.

E m a. Olsun, bir gəlib aramaq, sormağ yoxmu?

K a s t i l y o. Sən bilirsən ki, vətən eşqi və vətən qurtuluşu hər şeydən yüksək və müqəddəsdir.

E m a. Olsun, mən də vətənin bir üzvü, bir parçası, bir yavrusu deyilmiyim?

K a s t i l y o. Vətən anadır. Bütün sevgilər ana məhəbbəti qarşısında sönük qalır.

E m a. Bilirəm, məndən soğumuşsun. (*Əlilə itər*) Get, get, yolundan qalma!

R ə' n a. Nə tuhaf!.. Həm sevişir, həm çəkişirlər.

İ b l i s. Baqma, çəkişmək də sevişmənin bir nevidir. (*Ağac dibindəki sıra üzərində otururlar*)

K a s t i l y o (*xəstəxanəyə girmək istəyən Emaya*). Getmə, dur!

E m a (*nazlanır*). İstəməm, xayıf.

K a s t i l y o (*qolundan tutaraq*). Bəri gəl! Çocuqluq, dəlilik yetər!

E m a (*cibindən kiçik bir revolver çıxarır*). Sus, bir də böylə təhqir etsən, özümü öldürərəm. Bilirsən ki, imdi insanların bir qurşun qadar dəyəri yoxdur.

K a s t i l y o. Anladım, əvət, anladım. Çocuq da mənim, dəli də, oldumu?

E m a (*şən və oynaq*). Baq böylə!.. Bu cavab xoşuma getdi.

K a s t i l y o (*onun əlini sıqaraq*). Bağışla, çox gecikdim. (*Getmək istər*)

E m a. Dur, sözüm daha bitmədi. Nevbətdən sonra anamın yanına uğrarsın, saqın unutma!

K a s t i l y o. Niçin? Gərəkli bir işmi var?

E m a. Səninlə toy haqqında danışacaqdır.

K a s t i l y o. Bilirsən ki, yerimiz dardır, geniş oda bulayım da sonra.

E m a. Lazım deyil, bizə köçərsin, bu günlərdə evlənməliyik, vəssalam!

K a s t i l y o. Nə olmuş canım, dünya dağılmadı ki!?

E m a (*ayağını yerə vuraraq*). Mən öylə istərəm, eşitdinmi? Anam kimsəsidir, tək başına bıraqmaq olmaz.

K a s t i l y o. Çoq gözəl, haydi gəl səni bir daha qollarım arasına alayım. (*Qucaqlayıb öpür. Xızlı adımlarla uzaqlaşır*)

Bu sırada qucaqları – kağızlara sarılmış konserv, şəkər, çay, bisküvi və başqa şeylərlə dolu bir yığın qadın, erkək qarşısındakı evdən çıxırlar.

E m a. Natella!.. Natella!.. (*Deyə, onların arasındakı gənc qadına doğru qoşar, öpüşürlər*)

N a t e l l a. Ema! Necəsin, gülüm?

E m a. Yaqqşırım, sənin keyfin?

N a t e l l a. Çoq şükür.

E m a (*uzaqlaşan nişanlısını çağırır*). Kastilyo, Kastilyo!

K a s t i l y o (*geri dönər*). Nə var, Ema?

E m a. Yolunuz birdir, Natellaya yardım et!

N a t e l l a. İstəmərəz, zəhmət çəkməyin.

K a s t i l y o. Ver, ver! Hiç bir zəhməti yox. (*Şeylərin yarısını alır*)

Ee... e nə bolluq canım!? Bunları sizə kim paylayır?

E m a. Kim paylayacaq?.. Bizimkilər!

K a s t i l y o. Yenə müəmma söyləyirsən.

N a t e l l a. Xayır, müəmma deyil. Bu şeylər cihan proletarları tərəfindən bizə hədiyyədir. Həm də çoq qismi böyük Sovetlər İttifaqından göndərilmiş.

E m a (*şən və öyünürçəsinə*). Əvət biz yardımsız və kimsəsiz deyilik. (*Natellaya*) Bağışla, unuttum. Çocuq hanı? Evdə yalnızımı biraqdın?

N a t e l l a. Xayır, yalnız deyil, anamla xəstə qardaşım bizdədir.

K a s t i l y o. Ərin harda?

N a t e l l a. Madrid altında pulemyot başında.

İ b l i s. Acıyın bizə, Allah eşqinə yardım edin.

E m a. Siz kimsiniz?

İ b l i s. Talesiz bir professor!.. Gözlərim zəhərli qaz və başqa kimya təcrübələrində kor olmuş.

N a t e l l a. Uf, bilməm bu alimlər zəhərli qazlarla, yaqıcı makinalarıyla insanlardan nə istəyirlər.

K a s t i l y o. Onların bir çoq kəşfiyyatı bəşəriyyəti umulmaz vəhşiliyə, qorqunc fəlakətlərə sürükləyir.

İ b l i s (*dərindən ah çəkərək*). Əvət, yavrum, bizim elmimiz cəhalət qadar iyərənc və uğursuzdur. Ona görə də Allah məni öz əlimlə cəzalandırdı. Uf, lə'nətlər olsun mənim taleyimə!

N a t e l l a. Keçmiş artıq, üzülmək yersizdir. (*Rə'nayı göstərir*) Bu kimdir?

İ b l i s. Qızımdır. Bizə sığınacaq yer verin.

K a s t i l y o (*gülərək*). Yərimiz olsaydı toyumuzu beş gün əvvəl yapardıq.

E m a (*sinirli*). Sözü çeynəmə, dedim a, bizə köçərsin, vəssəlam!

N a t e l l a. Gedəlim, çocuq acdır.

K a s t i l y o. Haydi, haydi! (*Sür'ətli adımlarla uzaqlaşır*)

E m a. Uğurlar olsun! (*Əlini dodaqlarına götürür*) Natella! Unutma, körpəciyəzi mənim yerimə də öpərsin.

N a t e l l a. Yaşsı, gülüm, yaşsı.

R ə' n a. Uf, səbrim tükəndi, Arif harda?

İ b l i s. Üzülmə, bu saat gəlib çıxar.

E m a (*beş-altı adım yürür, yana*). Bəlkə bunlar acdır. (*Dönüb yaqınlaşır*) Professor! Yeyib-içməyə ehtiyacınız yoxmu?

İ b l i s. Xayıf. (*Rə'naya*) Bəlkə sən bir şey istərsin.

R ə' n a. Bir parça əkmək olsaydı...

E m a (*onu xəstəxanəyə götürür*). Gəliniz, yaşsıca makaron şorbası da var.

İ b l i s. Get, qızım, mən burdayam. (*Gedərlər*)

Birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü şeytan ortaya fırlayaraq İblisə qarşı əyilirlər.

H a m ı s ı b ı r d ə n. Salam böyük ustamıza!

İ b l i s (*qıvılcımlar saçan gözələrini açaraq*). Nə var, nə xəbər?

B ı r ı n c i ş e y t a n (*alman tipli*). Ən parlaq müjdələr!.. Mən Hitler Almaniyasını dolaşdım, özümüzə bir çox məsləkdaş qazandırdım. Oradakı əməkçilərdən başqa hər kəs qan-qan – deyə qızmış canavar kibi dünyaya meydan oquyurlar.

İ b l i s. Alqış sana, alqış səndəki baş-qulağa!

B ı r ı n c i ş e y t a n. Həlbuki sən mənə başarıqsız, yaramaz deyirdin.

İ b l i s. İncimə, quzum, pişik balasını sevdiyindən dişlər.

B ı r ı n c i ş e y t a n (*əyilir*). Təşəkkür edirəm. Çoq lütfkarsınız.

İ b l i s. Haydi, sən yenə Almaniya tərəflərinə dön, hiç bir zaman iş başından ayrılma!

B ı r ı n c i ş e y t a n. Göz üstə, baş üstə! (*Hoplayaraq uzaqlaşır*)

İ b l i s (*yapon qılıqlı ikinci şeytana*). Ehe, sən burada nə gəzirsən?

İ k i n c i ş e y t a n . Təcrübəmi artırmaq istəyirəm.

İ b l i s . Nə sarsaqlıq!? Niçin Mancuriya və Çin tərəflərini bıraqlıb gəldin? Oralarda az işmi var?

İ k i n c i ş e y t a n . Məraqlənmə, oradakı yapon generalları, yapon diplomatları fəxrəkarlıqla bizdən daha açıqgözlü və mahirdirlər. Hər gün yeni bir fırıldaqla çinliləri bir-biri üzərinə saldırlar. Hər gün yeni qırğınlar törədib soyğunçuluqdan, qan içməkdən doymayırlar.

İ b l i s . Saqın, o cəbhəyi unutmaq olmaz. Həmmən oraya uçmalı! Həm də radio kibi, elektrik kibi, eşitdinmi? (*Ayağımı yerə vurur*) Haydı, rədd ol!

İ k i n c i ş e y t a n . Bu saat. (*Əyilib gedər*)

İ b l i s (italyan tipli üçüncü şeytana). İmdi sən söylə!

Ü ç ü n c ü ş e y t a n . Mən İtaliyada girib çıqmamış bir yer bıraqladım. Ordakı başçılar sizin iltifat və mükafatınıza layiq insanlardır. Onlar gecə-gündüz almanlarla bərabər tanklar, aeroplanlar, zəhərli qazlar, yaqıcı bombalar göndərib İspaniya faşistlərinə yardım edirlər

İ b l i s . Çoq gözəl. (*İspanyol tipli dördüncü şeytana*) Səndə nə xəbərlər var?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n . Hər şey yerində. Bütün faşizm çetələri general Frankoya, o da mənim göstərişlərimə tabedir. Bu saat Madrid üç tərəfdən araya alınmış. Xalq ordusu, milis və işçi alayları qorqu altındadır. (*Uzaqda iki-üç top patlar. Təyyarə uçuşları eşidilir*)

İ b l i s . Bu nə?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n . General Franko gecə hücumuna başlayır.

İ b l i s . Daha durmaq yaramaz. Siz də onlara yardımçı olun! Hər tərəfdən bombalar, güllələr yağdırılsın, gözəl paytaxt yanğın yerlərinə dönsün.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n . Əmin ol, daş daş üstündə qalmaqacaq.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n . Gedəlim. (Qoşaraq gedərlər, səhnə işıqlanır)

R ə ' n a (*gəlir*). Nə oldu Arif? Gəlib çıqmadımı?

İ b l i s (*qarşıda görünən əli sarılı Ariflə həmsirə qiyafətli Simayı göstərir*). İştə yeni vurulduğu Sima ilə bərabər!

R ə ' n a (*sinirli*). Uf, bütün vücudum sarsılmağa başladı. Məndə qüdrət olsaydı, hər ikisini əlimlə parçalardım.

İ b l i s . Səbirsiz olma, yeri gəldikdə hər ikisindən intiqam alarsın. (*Bir yana çəkilib görünməz olur*)

R ə' n a (*Simayı qısqanc və kinli baqişla süzərək*). Ah, nə qadar nazlı və məğrur!.. O, Püsküllü yıldız qadar zəhərli və şairanədir. (*Kəskin adımlarla ona yaqlaşaraq*) Güzəl qız! Məni dinlə!.. Sən kimsin? Şeytanmısın? Pərimisin? Cəlladmısın?.. Söylə, məndən nə istəyirsən?

A r i f (*şaşqın*). Rə'na! Səni buraya kim gətirdi? Hansı duyğular sürüklədi.

R ə' n a (*nifrətlə*). Söylətmə məni, çəkil! (*Simayı yaqalar*) Ah, sən məndən nə istəyirsən? Söylə, mənim suçum nədir ki, zəhərli dırnaqlarınla könlümü parçalayırsın?

S i m a. Bil'əks, mən yaralı gönüllərə hörmət bəslərəm, kimsəsiz və öksüzləri sevindirirmək istərəm.

A r i f. Əvət, o, insan üzüntülərinə şəfqət nuru sərpən yüksək və nəcib bir simadır.

R ə' n a. Sən sus, yaralarımı yenidən qanatma!

S i m a. Rə'na! Könlünü mənə açsaydın, bəlkə bir təsəlli, bir çarə bulurdum.

R ə' n a. İstəməm. Mən mərhəmət dilənçisi deyilim.

A r i f. Saqın! Yersiz şübhələrə qapılma! Sima insaniyyət sevgisiylə, mərhəmət duyğusuyla çırpınan bir xilqətdir. Yalnız deyil mən, hər vicdan sahibi, hətta hissiyyata qapılan Rə'na belə, bir çocuq kibi ona sarılımalıdır. Sən bugünkü İspaniyayı başdan-başa gəzib görsəydin, bizim nə acılar, nə üzüntülər çəkdiyimizi anlardın. (*Bu sırada sədyələr*

üzərində universitəyə daşınan yaralıları göstərir) İştə, gözlərini aç da seyr et! Bu ölkədə yüz minlərcə yaralı döyüşçülər, yoqsulluq içində çırpınan xəstə qadınlar, kimsəsiz çocuqlar qəhr olub getməkdədir. Onlara yardım əlini uzatmaq bir günah isə, gerçəkdən Sima da, mən də suçlu yuq. Niçin düşünməyirsən? Bütün dünya əməkçiləri hər yerdən, hər diyardan buraya yeyəcək, geyəcək göndəririlər. Hər yandan yığın-yığın könüllülər kömək için aqışırılar. Yalnız bizmi bu yüksək duyğulardan məhrum olacaqıq? Yalnız bizmi amansız qırğınlara seyrçi qalacaqıq?

S i m a (*kömləyinin qolunu yuqarı çəkərək sarılı yeri göstərir*). Baqsana! Bu mənim qolum, o da Arifin əli!.. İştə bizim mükafat! Qanlı faşistlərdən aldığımız mükafat!..

R ə' n a (*ah çəkər*). Əvət hqlısımız, mən xain İblisə uyduam. (*İblisi göstərmək için arqaya baqaraq*) O mənim yüksək duyğularımı zəhərlədi, həm də bir anda hiçliklərə gömülüb yoq oldu.

S i m a (*onun əlini əlləri içinə alaraq*). Hiç zərər yoq, keçən yanlışlar için üzülmə! Bir həqiqət gec anlaşılsa da, yenə həqiqətdir.

Gəl sən də, mən də bir həmsirə kibi uca diləklər uğrunda çalışım. Baq bütün evlər başdan-başa yaralıdır. Gəl, o fədakar qəhrəmanlara, onların xəstəlik və aclıq pəncəsində qıvrılan ailələrinə yardım edəlim. (*Qoltuğundakı ağ, uzun kömləyi ona geydirir*) Al, bu da sənin. Baq, nə gözəl yaşarır.

R ə' n a. Təşəkkür edirəm.

S i m a. Gəliniz, Rə'na bir az rahtlansın. (*İçəri girərlər*)

Muzika. Silahlanmış zabitlər, əskərlər, işçi qadınlar və erkəklər, dürlü qiyafətli avropalı gənüllülər Tuncərlə bərabər gəlir.

E m a (*şəfqət bacıları ilə bir yerdə tamaşaya çıxar, ən sonra gələnləri əlilə göstərir*). Baq sana, o zabitlərlə gələn baş komandan general Miaxadır. (*Yanıdakılara*) Dinləyəlim. Görünür, nitq söyləyəcək.

M i a x a (*kəskin və kinli ahəng ilə*). Vətəndaşlar! İsyancı faşizm ordusu getdikcə azmağa başlayır. Gecə-gündüz vəhşi hücumlardan vaz keçmirlər. Inkvizisiyon cəlladları kimi önlərinə gələni yaqıb-yıqmaqdan çəkinmirlər. Universitetlər, muzeylər, xəstəxanələr tiyatrolar top güllələrilə dağılır. Bütün mədəniyyət ocaqları alman və italyan bombaları ilə yanıb külləri göylərə savrulur. Vaqtilə keçmiş ərəblər Tariq ibn Ziyad ordusu ilə bu ölkəyi sardılar. Lakin mevhumatçı papaslar quyruğunda sürünən xalqımızı tənbellik və cəhalət uyqusundan diksindiridilər. Onların göstərişilə sən'ət və əkin işlərimiz ilərilədi. Tibb və fəlsəfə fakültələrimiz yüksəldi. Halbuki, imdiki mərakeşlilər faşistlərə uyaq qadın və çocuq tanımayırlar. Yaqıb-yıqmaqdan başqa bir şey bilməyirlər.

T u n c ə r. Qəhr olsun oğrular, quldurlar!

C a m a t (*yumruqlarını havada sallayaraq*). Qəhr olsun!

M i a x a. Almanlar, italyanlar hüququmuzu ayaqlar altında çignəyir. Biz bu vicdansız, bu amansız soyğunçuları ölkəmizdən qovmalıyıq.

T u n c ə r. Rədd olsun qanlı cihangirlər!

C a m a t. Rədd olsun!

M i a x a. Asi generallar ölkəyi aclıqdan qırmaq istəyirlər.

C a m a t. Məhv olsun!

N a t e l l a (*saçları dağınıq, başı alavlı, köksü yaralı olduğu halda gələrək dəhşət və həyəcanlar içində bağırır*). Ah, eyvah! Onlar bizi qəhr etdilər. Yurdumuzu, yuvamızı dağıtdılar. Onlar!.. O yırtıcı haydutlar evimizə benzin səpib atəşlədilər. General Miaxanın əsir düşmüş ailəsini məhv etdilər.

M i a x a (*yana*). Oh... Alçaqlar!.. Rəzillər!

N a t e l l a. Onlar mənim ağsaçlı anamı, xəstə qardaşımı süngür altında parçaladılar. Sürümər çocuğum, o mə'sum yavruçuğum beşikdə qaldı, alavlar içində küllü havaya savruldu. (Çılğınca fəryad ilə) Ah, yavrum! Talesiz yavrum!.. (Hiçqırıqlar içində bayılıb düşər, alıb içəri götürürlər)

Bu sırada pulemyot və təyyarə səsləri eşidilir. Ətrafda bombalar patlar, alav dalğaları yüksəlir.

M i a x a. Vətəndaşlar! Erkek-qadın, socialist-bitərəf, bütün cümhuriyyətçilər bilməlidir ki, mənim həlak olmuş ailəmin acı sərgüzəşti vətən fəlakətləri qarşısında hiçdir. Hər kəs ölkə müdafiəsi uğrunda, hüquq və hürriyyət yolunda birləşməli, İspaniya faşizm məzarı olmalı, haydi, arş iləri!

C a m a t. Ya zəfər, ya ölüm!

Coşğun musika... Kinli adımlarla savaşa meydanına doğru hərəkət edirlər.

İ b l i s (*qızıl qiyafətdə görünür, daşqın sevinc ilə*). Aman, nə dəhşətli yangınlar! Nə parlaq mənzərələr!.. Artıq qəsvətli qaranlıqlardan əsər yox. Gecə-gündüzdən seçilməyir. İki dəniz, iki tufan bir-birilə çarpışır. İki aqın, iki sinif qarşı-qarşıya gəlmiş. Oğul babayı, qardaş qardaşı tanımayıır. Bir yanda əmək qəhrəmanları, bir yanda faşizm cəngavərləri bir-birini boğazlayır. Kimsə kimsəyə aman verməyir, kimsə kimsəyə acımayır. Neron sağ olsaydı bu parlaq mənzərəyə məftun olurdu. Həm də özünü yeni əsrin neronları yanında pək kiçik bulurdu.

Gurultu və çarpışmalar getdikcə qızıdır, top güllələri bir-birinin ardınca patlar. Ətrafdakı pəncərələrdən, divarlardan bir neçəsi devrilir. Üçüncü və dördüncü ş e y t a n qoşaraq gəlir, İblisə qarşı əyilirlər.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Aman, nə qorqulu döyüşlər!..

İ b l i s. Cümhuriyyət ordusu nə halda?

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Dəhşət!.. İçlərində öylə qəhrəmanlar var ki, tanklar üzərinə atılmaqdan çəkinməyirlər.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Buna baqmayaraq, faşistlər bu saat onları geri püskürtdülər.

İ b l i s. Niçin? Bu olur şeymi?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Onlar texnika və silahca daha güclüdür. (*Əlilə göstərir*) Baqšana, xalq alayları geri çəkilməkdədir.

İ b l i s (*iləriləyib baqar*). Əvət, doğru, haydi bir yana çəkilməyə (*Uzaqlaşınlar*) Xalq ordusu və gönüllülər çarpışa-çarpışa səhnəyə çəkilir. Vuruşan erkək və qadınlardan yaralanıb düşənlər olur.

B i r i n c i y a r a l ı (*qadın... yıqılaraq*). Ah, xainlər, alçaqlar!

İ k i n c i y a r a l ı. Hər şey bitdi, gözəl vətən ayaqlar altında çignənib getdi.

M i x a. Haydi geriye, nizam ilə geriye!.. Düşmanı hər tərəfdən araya almali, daha kəskin və ağır zərbə endirməli!..

Səhnədən çəkilirlər. İspanyol, mərakeşli, alman və italyan qiyafətli qiyamçılar atışaraq ilərilər. General Franko da onların arasında görünür.

B i r i s p a n y o l. Çəkilin, yol verin!

M ə r a k e ş l i. O kimdir?

İ s p a n y o l (*əlilə göstərir*). Baş komandan general Franko!

F r a n k o (*gəlir*). Qəhrəman silahdaşlar! Xalqı sosializmə və kommunizmə doğru sürükləyənlər əzildi. Tanrının yardımı ilə cümhuriyyətçilərə üstün gəldik. Ordumuzdakı almanlar və italyanlar böyük cəsarət göstərdilər. Yigit mərakeşlilər də qaplan kimi çarpışdılar.

B i r a l m a n z a b i t i. Yaşasın birlik və yenilməz qüvvət!

F r a n k o. Yaşasın müzəffər ordumuz!

T u n c ə r (*kənardə durub dinlədikdən sonra sərt və kəskin*). Xayı, bu zəfərlər sizi öyündürməsin. Bu sərxoşluq və sevinciniz çox sürməz. Sizin yardımınız bir yığın cihangirlərə, bizim arqamızda bütün cihan əməkçiləri durmuş.

F r a n k o. Bu nə azgınlıq, bu nə cəsarət?

A l m a n z a b i t i. Onun gözlərində kin və xəyanət dalğalanır.

T u n c ə r. Sizə xain olsam da sınıfdaşlarıma xain deyilim.

F r a n k o (*qızğın*). Sən kimsin?

T u n c ə r. Mən əmək dünyasının yenilməz bir əskəri, inqilab cəbhəsinin sarsılmaz bir nəfəriyəm. Mən qabarlı əllərin, tərlə alınlığın yılmaz bir rəmzi, sarsılmaz bir nümayəndəsiyəm.

F r a n k o. Bu hərif susdurulsun.

Ə t r a f d a k ı l a r. Oh!.. (*Deyə hücum edərlər*)

T u n c ə r. Durun! Mənə qulaq verin. Əcəba sərxoşmusunuz, kormusunuz? Xain generallara uyub da qardaş qanına susamaqda bir

şərəfmi var? Niçin ana-bacılarınızı, qadın və uşaqlarınızı düşünməyirsiniz? Əcəba siz də bizim kimi əmək yavruları deyilmisiniz? Qırıb-çatdığınız qurbanlar öz yurtdaşlarınız deyilmi? Yaqıb-yıqtdığınız bu gözəl vətən sizin deyilmi?

F r a n k o. Bizimdir. Lakin bıraqlarıq ki, hər baldırı çıplaq bu ölkədə ixtilal çıxarsın, hər gün yeni bir tufan qoparsın. Biz yalnız vətənin səadət və istiqlalını istəyirik.

N a t e l l a (*xəstəxanədən çıxar, son sözləri eşidərək çılğınca ahəng ilə*). Aman o xaini dinləməyin! Onu izləyən cəlladlara qulaq verməyin! Onlar taundan, vəbadan qorqulu, qıtlıqdan və ölümdən dəhşətlidir.

İ t a l y a n z a b i t i. Sus, bir cılız qurşun səni susdurar. (*Revolverini çıxarır, atarkən açılmaz*)

N a t e l l a (*önə atularaq xəncərlə onu köksündən yaralar*). Haydı gəbər! Xain canavar!.. (*Natellayı boğazından yaqalar*)

T u n c ə r. Bıraql onu, şərəfsiz (*Revolverlə atəş açar*)

İ t a l y a n z a b i t i. Ax, axx... (*deyə yıqlır*)

T u n c ə r. Qardaşlar! Bu qanlı cənəzlərdən ibrət alın! O vəhşi komandanlardan, o vicdansız qatillərdən uzaqlaşın!

F r a n k o. Yetər, bu xain cəzasına yetirilsin.

B i r d ə l i q a n l ı (*faşist zabiti*). Xayır, o xain deyil.

B i r b ö l ü k (*Zabitin əskərləri*). Xayır, o xain deyil.

F r a n k o. Sapaqın sənsin!..

D ə l i q a n l ı. Yetər, biz bundan sonra hər alçağa qul olmayacağıq.

B ö l ü k. Biz cəllad deyilik. (*Dəliqanlı ilə bərabər Tuncər tərəfinə keçərlər*)

D ə l i q a n l ı. Biz qardaş qanı aqıtmayacağıq. Vətən xainlərinə uymayacağıq.

B ö l ü k. Yaşasın vətən! Yaşasın istiqlal!

Bu sırada S i m a ilə R ə' n a xəstəxanədən çıxar, onları dinlələr.

F r a n k o (*yanındakı əskərlərə*). Gözləriniz kormu? Qulaqlarınız sağırımı? Haydı, yaylım atəş!.. (*Tüfənglər nişan alır*)

S i m a. Durun, siz dəli olmuşsunuz. Siz insanlıq şərəfini ayaq altında çignəyən vəhşilərsiniz. Sizde vicdan yoxsa, düşüncə dəmi yoxdur?

A l m a n z a b i t i. Al, bu sana ən parlaq cəvab (*Revolver patlar*)

S i m a (*yaralanıb düşər*). Ah, alçaq!

T u n c ə r. Barbarlar! Vicdansızlar!

R ə' n a. Onlar çıldırdılar.
N a t e l l a. Yardım et, içəri götürək. Simayı qaldırıb xətəxanəyə götürürlər.
T u n c ə r (*böyüklə bərabər silaha sarılaraq*). Rədd olsun cəlladlar!
B ö l ü k. Rədd olsun!
F r a n k o. Haydı atəş!..

Hər iki tərəf hücumə keçərək atışırlar, coşğun muzika...

M i a x a (*gur səslə*). Xırsızlar!.. Uğursuzlar!..

Deyə xalq alayları və könüllülərlə bərabər arqadan hücum edər. K a s t i l y o ilə Xalid
də onların arasında görünür. Faşistlərdən bir neçəsi yaralanıb düşər.

B i r i n c i y a r a l ı. Ah, dəhşət!.. Məhv olduq.

İ k i n c i y a r a l ı. Bizi aldatdılar. Xəyanət bizi məhv etdi. Bu sırada qaçanlardan biri
Kastilyoyu qurşunla köksündən yaralar.

K a s t i l y o (*yığılaraq*). Ah, namərd! Məni namurad qoydun. Ona... Sevgili Emaya...
Həsərət qaldım.

E m a (*çıqıb onun vurulduğunu görür. Söylədiyi sözlərdən mütəəssir olaraq
yaqınlaşır. Yaralı fəryad ilə*). Ah, Kastilyo! Məni yalnız bıraqlama! Mən sənsiz
yaşayamam. (*Onun başını qolları arasına alıb hönkürhönkür ağlar*)

K a s t i l y o. Xayıf, sən yaşa!.. Düşmanlardan mənim... qanıımı... al. Ema!.. Ağlama!..
(*Ötür*)

E m a. Ah, o susdu, bir şam kibi parlayıb söndü. (*Kinli*) Xayıf Kastilyo, xayıf, mən
daha ağlamayacam. (*Kastilyonun tüfəngini qapararaq*) Sənin qanıni öz silahınla
alacam.

M i a x a. Haydı vətəndaşlar! Bu qız sizə örnək olsun! Hücum!..

İləriyə hücum!..

Coşğun muzika...

H ə r t ə r ə f d ə n. Urra, urra, urra!..

Deyə Emayı izləyərək qaçanları qovarlar.

Pərdə

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Belçikada sülh qurultayı... Salonun sağ tərəfində rəyasət hey'ətinə məxsus masa və qoltuqlar qoyulmuş. Hey'ət ə'zaları dürlü millətlərə mənsubdur. Yanlarda mühərrirlər və katiblər yerləşmiş. Ortadan sola doğru nümayəndələr oturmuşlar.

S ə d r (*ingiliz lordu ayağa qalqaraq*). Həzrət! Mən Avropanın mərkəzində qurulan böyük sülh qurultayını açıq e'lan edirəm. Buraya hər dövlətdən nümayəndələr gəlmiş, hər kəsin mə'lumu olduğu üzrə son zamanlardakı müharibə qorqusu 1914-cü ilə görə daha ağır, daha dəhşətlidir. Biz sülh uğrunda yaqşı mübarizə etmək için millətlər məclisinə tə'sir göstərməliyik və beynəlxalq türk-silah məqsədilə tərtib olunmuş plan əsasında hərəkət etməliyik. İmdi hörmətli Sovet nümayəndəsinə söz verilir.

Alqışlar.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*xitabət kürsüsünə çıxaraq*). Möhtərəm cənablar! Bizə aydındır ki, yer yüzündə sülh istəyənlər müharibə tərəfdarlarından qüvvətlidir. Çünki onların arqasında hərbə qarşı kin və nifrət bəsləyən xalqlar durmuşdur. Lakin bu yetərmi?.. Xayır. İçimizdə öylə hökumətlər var ki, yeni əsrə qan və dəmir əsri – deyə dodaq gəmirməkdədirlər.

B ə ' z i n ü m a y ə n d ə l ə r (*yerlərindən*). Rədd olsunlar.

İ b l i s (*kibar qiyafətli, ortayaşlı, qurnaz baqışlı bir papas... Papa vəkili rolunda olaraq, yanında oturan nümayəndə qılıqlı üçüncü, dördüncü şeytana*). Bu təcavüzdür.

Ü ç ü n c ü v ə d ö r d ü n c ü ş e y t a n (*yüksəkdən*). Bu təcavüzdür.

B i r i n c i a l m a n n ü m a y ə n d ə s i (*yerindən qalqaraq*). Əvət, təcavüz!.. Başqalarının hüququna təcavüz!..

A r i f (*yerindən*). Xayır, deyil.

S ə d r (*zilə basaraq məclisdəkilərə*). Oturun! (*Natiqə*) Sözüünüzə dəvam edin!

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Əvət, “qan! qan!” deyən bu hərbcular imdiyə qadar millətlər cəmiyyəti tərəfindən ciddi bir qarşılıq görmədi. Öylə hökumətlər var ki, bu zəifliyə qarşı susmaq istəyir. Bu işə acınacaq bir haldır. Biz keçmiş cihan müharibəsinin qanlı qurbanlarını və

doğurduğu millətlər ayrılığını unutmamışıq. Bə'zi dövlətlər Şərqdə və Qərbdə yeni fitnələr törətməkdən çəkinmirlər. Hər gün sülhə tərəfdar olduqlarını söyləyərək, yeni hücumlar hazırlayırlar.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n (*yerindən*). Kimdir onlar? Kimdir onlar?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Açıq söylə, kimdir onlar?

Ç i n n ü m a y ə n d ə s i. Çin ölkəsini parçalayan quldurlar!..

H ə b ə ş n ü m a y ə n d ə s i. Həbəşistanı yaqıb-yıqan azğınlar!..

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i (*diplomat... qalqaraq*). Bu kinayələr yersizdir.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Nətiq susdurulsun!

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. O yenə təcavüzə başlayır.

S ə d r (*zilə basaraq*). Həzərat!.. Sükut!.. Hər kəs öz sırasında söylər. (*Sovet nümayəndəsinə*) Buyurun!

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Əvət, bir çoqları təhlükəsizlikdən bəhs etdikləri halda, gecə-gündüz silahlanırlar. Dünyanın hər bucağına ədavət toxumu səpməkdən utanmırlar. Biz buna baqmayaraq daha sarsılmaz bir qüvvətə çalışmalıyıq. Bütün ölkələrə, bütün insanlara qurtuluş yolları göstərməliyik. O yol da ancaq işçi sınıflarının, dünya əməkçilərinin birləşməsilə olur. Yaşasın həqiqi sülh və əmək birliyi!.. (*Gurultulu alqışlar altında xitabət kürsüsündən çəkilir*)

S ə d r (*sol tərəfi göstərir*). Həzərat! Gözləriniz aydın! Sülh pərisi gözəl Sima məclisimizi şərəfləndirdi.

A r i f (*qalqar, əl çalaraq ilərilər*). Alqış sevgi və dilək pərisinə!

N ü m a y ə n d ə l ə r. Yaşa, var ol! Yaşa, var ol!

Deyə hər yandan Simayı alqışlayaraq sədrin yanına qadar gətirirlər. T u n c ə r d ə onun ardınca gəlir. Qollarını köksündə çapraz edərək bir yanda durur.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Ona söz verilsin.

F r a n s i z n ü m a y ə n d ə s i. İspaniya haqqında Simaya söz verilsin.

N ü m a y ə n d ə l ə r. Söz verilsin.

S ə d r. Buyurun, sizi dinləmək istəyirlər.

S i m a. Nə söyləyim mən? İspaniyadakı qan fırtınalarını, dəhşət yanğınlarını təsvirə sözmü bulunur? Bu bədbaxt ölkə fəlakət pəncəsində qıvrılıaraq hər gün yeni-yeni faciələrə şahid olmaqdadır. Yurtsuz qadınlar, ac və kimsəsiz uşaqlar ayaqlar altında çiğnənib getməkdədir.

Faşizm cəlladları şübhələndikləri işçilərə, onların öz əllərilə məzar qazdırırlar, sonra yüzlərcə, minlərcə yayılım atəşi altında məhv edirlər. İndi o gözəl diyar bir xərəbəzardan başqa bir şey deyildir. (*Göz yaşını silərək, titrək səslə*) Ah, ispanlar çox alçaldılar, çox alçaldılar. Sizlər bəxtiyarsınız ki, o vəhşiləri görmədiniz. Uf, kaş ki, mən də görməyəydim, mən də!.. (*Hönkür-hönkür ağlayaraq yerindən çəkilir. Hey'ətə məxsus sandaliyələrdən birinə oturur*)

A r i f. Gözəl Sima! Ağlama! Bəşəriyyəti hiç bir zaman göz yaşları qurtarmamışdır.

İ b l i s. Mənə söz veriniz, lütfən söz veriniz.

Ş e y t a n l a r. Ona söz verilsin.

S ə d r (*zilə basar, sükutdan sonra, İblisə*). Buyurun. (*Nümayəndələrə*) Bu cənab Roma papası tərəfindən göndərilmişdir.

A r i f (*yana*). Əvət, bu da müqəddəs bir tilki!.. Baqalım nələr söyləyəcək.

İ b l i s (*xitabət kürsüsünə çıxaraq Simaya*). Alqış sana yavrum, alqış səndəki həzin çırpınıqlara! Alqış gözlərindən saçılan inci yaşlara. (*Nümayəndələrə*) İştə həzrət-İsa yolunu izləyən şəfqətli və mərhəmətli bir mələk!.. Mən hər kəsin bu könlüdə olmasını dilərdim. İncilişərif bizləri sülhə çağırmış, hiç bir fənalığa qarşı qoyulmamasını göstərmişdir.

A r i f (*yerindən*). Sən bu sözləri bizə deyil, kilisə divarlarına söylə.

İ b l i s. Mən bu acı kinayəni bağışlayıram. Cənab Haq bağışlayanları sevr. Siz məni dinlərsəniz, zalimlərə qarşı durmazsınız.

A r i f. Yetər, hədyan dinləməyə vaxtımız yoxdur.

İ b l i s. Mən sənin bu qaba çıxışlarını cəvabsız bıraqlamaq istəyirəm.

S ə d r. Sözüünüzə davam edin.

İ b l i s. Ulu Tanrı insanları sevgi için yaratmışdır. Vəqta ki, Adəm evladı doğru yoldan sapar, onlara umulmaz bir bəla müsəllət olur.

A r i f (*yana*). Sonra!?

İ b l i s. Vəqta ki, İspaniya xalqı kilisələrə və din rəhbərlərinə xor bəqdilər, göylər səltənəti onları cəzasız bıraqladı. Mən əminəm ki, dinsizlər yer yüzündən qaldırılmadıqca sülh arzusu yersizdir.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n (*yerindən*). Doğrudur.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Əvət, doğrudur.

A r i f (*İblisə*). Əcəba bu yüksək ilhamları sana hanki “dahi” verdi?

İb l i s. Təbii, papa həzrətləri!.. O bəni buraya qarışdırmaq üçün deyil, barışdırmaq üçün göndərmiş. Hər kəs bilir ki, papa yer yüzündə ən şanlı və müqəddəs bir rəhbərdir.

A r i f. Əvət, öylə müqəddəs rəhbər ki, bir yanında qanlı Mussolini, bir yanında cihangir kral!.. Sən də onların püskürtdüyü yanğılara neft sərpən müqəddəs bir dəllal!..

İb l i s. Hiç zərər yoq. Mən bu təhqirlərə dayanıram. Sağ yanağıma sillə vursalar, solunu çevirməyə hazırım.

S ə d r. Vaqt azdır, məsələyə keçəlim.

İb l i s. Biz əgər ümumi və daimi sülh istəyirsək, yalnız iki yol var: əvvəla hiç bir yerdə inqilabi hərəkətə yol verməmək, ikinci müharibə qızışdıranlar ilə yumşaq rəftar etmək...

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*qızğın*). Xayır, bizə əl uzadanların dişləri qırılacaqdır.

S ə d r (*zilə basaraq*). Rica olunur, natiqi kəsməyəsiz! (*İblisə*) Cənab, bitirin!

İb l i s. Daha nə söyləyirəm? Anlayanlar üçün bu qədər kafidir. (Mə'yus adımlarla yerinə keçər)

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Ah, onu incitdilər.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Bu mədəniyyətsizlikdir.

S ə d r (*zilə basaraq*). İmdi söz Almaniya nümayəndəsinindir. Nümayəndə xitabət yerinə keçər.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n (*yanında oturan İblisə*). Bu nə? Sən dəmi sülh istəyənlər sırasına keçdin? Sən dəmi hissiyata qapıldın?

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Öküz! Sən o incəliyi anlamazsın.

İb l i s. Əvət, öylə tərs adamlar var ki, sülhə çağırırsan hər bə istər.

Ü ç ü n c ü ş e y t a n. Bağışla, imdi anladım.

D ö r d ü n c ü ş e y t a n. Göz dəyməsin, baş var ha!..

İb l i s. Susunuz!

B i r i n c i a l m a n (*məğrur və sərt bir ahəng ilə*). Həzrət! Hər kəs kibi Almaniya xalqının da sülhə böyük ehtiyacı var. Lakin bizim ölkədə yaşayış getdikcə ağırlaşır. Bu acı həqiqəti bilməyən yoqdur. Burada sevgidən, mərhəmətdən bəhs etdilər. Bu bir xəstəlikdir. Həqiqi sülhü əldə etmək üçün hər kəsin haqqı tə'min olunmalıdır. Bizə hüquq və topraq verilmədikcə, barışıqdan söz açmaq yersizdir.

Birinci İtalyan. Doğrudur, doğrudur.

İkinci İtalyan (*işçi*). Hiç də öylə deyil.

Birinci yapon. Natiq yanılmayı. Hər ölkənin ehtiyacı ödənilməlidir.

İkinci yapon (*işçi*). Fəqət başqasına təcavüz edilməməli!

Sədr (*zilə basaraq*). Yerinizdən söyləməyin.

Birinci Alman. Biz təmin olunmadıqca, Avropa divlətləri sülh və əminyyət görməyəcək. Kommünizm qorqusu, inqilab hərəkatı hər ölkəyi titrədəcək, hər kəsi düşündürəcəkdir.

İkinci Alman (*işçi... yerindən*). Xayı, səni qorqudan bu üzüntülər, alman əməkçilərini qorqutmayı. Onların kimi işsizlikdən bunalmış, kimi zəncirlər altında inləyir.

Birinci Alman. Boşboğazlıq yetər. Almanlıq şərəfini itirənlərlə mənəm işim yodur.

İkinci Alman. Mən də hitləçilər izilə sürünməkdə hiç bir şərəf görməyirəm.

Birinci Alman. Bu cəsərət sənə ucuz oturmaz.

İkinci Alman (*ortaya fırlar, yumruğunu sıqaraq*). Biz kimsədən qorqmayıırıq.

Sədr (*zilə basaraq*). Həzərat! Harada olduğunuzu düşünməlisiniz.

Birinci Alman. Mən düşünürəm. Yalnız ipsizlər, sayğısızlar düşünə bilməyir.

İkinci Alman. Sayğısız olsam da cəllad deyilim.

Sədr (*zilə basaraq*). Mən kimsəyə söz verməyirəm. İntizamı pozanlar məclisdən çıxarılacaqdır.

Birinci Alman. Onsuz da mən çıxmaq istəyirəm. Burada durmaq qan qaraltmaqdan başqa bir şeyə yaramaz.

Birinci İtalyan (*yerindən qalqar*). Əvət, sıra-sayğısı olmayan məclisdə oturulmaz.

Birinci yapon (*qalqar*). Haydı, mən də sizinlə bərabər. Hər üçü kinli bağışlarla çıxıb gedər.

Sədr. Cənablar! İclası bitirmədən əvvəl sizə bildirməliyim ki, bu yersiz çıxışlar təəssüfə layiqdir.

A r i f. Onlar buraya sülh için deyil, çəkişmək için gəlmişlər.

F r a n s i z s o s y a l i s t. Bu çəkişmələrin önü alınmazsa, bütün ölkələr üzərində qara bulutlar oynasaacaq, milyonlarca insanlar qan və ölüm tufanında qol-qanat çalacaqdır.

S i m a (*qalqaraq*). Vəhşi heyvanlar belə sevgi və mərhəmətdən anlarıkən, niçin insanlar bu qədər alçalır?

İ b l i s. Çünki vəhşilərdən də vəhşidirlər. Həqiqi insan hər fənalığı əfv etməlidir.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*kinayəli və qızğın*). Əvət, əgər hər kəs insanlıq şərəfini anlasaydı! Anlaya bilsəydi!? Halbuki, faşizm cəlladları insan kəmiqləri üzərində özlərinə heykəl yaddırmaq istəyirlər. Əcəba, quduz bir canavar, şahə qalqmış bir ilan əfvə layiqmi?... Xayır, əsla!.. Nə olursa-olsun o canavarların dişləri qırılmalı, o ilanların başları qoparılmalıdır.

Pərdə

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

İsveçrədə parlaq və möhtəşəm bir salon... Səhnədə üstü içki və məzələrlə dolu üç masa görünür. İçəridə daha geniş salon, masalar və dans yerləri var. Sol Masada A r i f l ə R ə ' n a ... Sağda alman, italyan və yapon nümayəndələri... Ortada ingiliz lordu yalnız oturmuşdur.

A r i f. Nə məraqlı bir səyahət! Gör təsadüf bizi haralara gətirib çıxardı. Bir yandan İspaniya faciələrini seyr etdik, bir yandan sülh qurultayını dinlədik. İmdi İsveçrənin parlaq salonlarındaıyıq. (*İçəriyi göstərir*) Baqsana, onların çoxu cəmiyyəti-əqvam ə'zalarıdır.

R ə ' n a. Təəssüf ki, bu adamlar sülh için az iş görmüşlər.

A r i f. Məncə bu cəmiyyətdə diplomatlar birjası demək daha doğrudur. (*Qapıya baqaraq*) İştə Sovet və fransız nümayəndələri!.. (*Gələnlərə yer göstərir*) Buyurun, bərabər oturalım.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Rahatsız olmayın.

A r i f. Rica edirəm.

F r a n s i z n ü m a y ə n d ə s i. Çoq gözəl. (*Əl verib otururlar*)

İ b l i s (*gəlir, ingiliz lorduna yaqlaşır*). Müsəidə buyurulurmu?

L o r d. Sizinlə görüşmək böyük səadətdir.

İb l i s. Düşüncəlisiniz, gözlərinizdən intizarlıya bənzəyirsiniz.

L o r d. Gözəl Simayı bəkləyirəm.

İb l i s. Möhtərəm lord! Siz dəmi ona vuruldunuz?

L o r d. Təbii deyilmi a?

İb l i s (*kinayəli gülüşlə*). Əvət, anlayıram.

L o r d. Söylə baqalım, siyasət aləmində nələr var?

İb l i s. Dünya getdikcə qarışmaq üzrədir. Hər halda ayıq davranmalısınız.

L o r d. Məraq etmə, ingilizlər hiç bir zaman siyasi müvazinəyi gözdən qaçırmaz.

İb l i s. İnanıram cənab lord! Sizdəki zəka bəllidir.

L o r d (*səğuiq gülüşlə*). Biz gərək sülh, gərək hər b zamanlarında firsətdən istifadə edilməsini gözəl bilirik. (*Qədəhləri konyakla doldurur*)

Şərəfinizə!

İb l i s. Təşəkkür. (*İçərlər*)

S i m a T u n c ə r l ə bərabər gəlir

L o r d. İştə gözəl Sima! Onun hər duruşu, hər baqışı, hər süzülüşi, hər qıvrılışı gönlümdə dərin izlər bıraqr. Lakin, bu Tuncər dedikləri əsla məni açmayır.

İb l i s. Əvət, o sanki inqilab mə'nasını təcəssüm etdirən bir heykəldir.

L o r d (*Simaya qarşı əyilərək yer göstərir*). Buyursunlar.

S i m a. Xayı, biz ayrı oturmaq istərik.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*yaqlaşır*). Bizimlə oturun.

F r a n s i z n ü m a y ə n d ə s i. Lütfən...

A r i f. Rica edirik.

S i m a. Çoq gözəl. (*Əl verib oturlar*)

F r a n s i z n ü m a y ə n d ə s i. İsveçrə mühiti sizdə nə kibi tə'sirat bıraqdı?

S i m a. Burada az-çoq gönlüm açılmağa başladı. Bu ölkənin gözəlliyi və sülhpərvərliyi məraqsız deyildir.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. O halda bizim Sovet mühitini daha çoq sevsəniz, çünki orada sizi sevənlər çoqdur.

S i m a. Təşəkkür edirəm.

A r i f (*xüsusi*). Sən bir günəşsin ki, səmimi köntüllər ancaq sənin kölgəndə ısınma bilir.

S i m a. Çoq lütfkarsınız.

A r i f. Daha doğrusu pərəstişkarım.

R ə' n a (*yana*). Oh, mənə qarşı nə sayğısızlıq!.. Yaralı gönlümü yenidən qanatmaq istəyir. (*Qalqır, yanındakılara*) Bağışlayın, sizdən ayrılmalıyım.

S i m a. Nə oldu? Kefsizmisin?

R ə' n a. İstirahətə ehtiyacım var.

A r i f. Yalnız gedə bilirmisin?

R ə' n a (*soyuq*). Əvət.

T u n c ə r. Müsəidənizlə mən də bərabər gəlirim.

R ə' n a. Zəhmət etməyiniz.

T u n c ə r. Hiç bir zəhməti yox. (*Gedərlər*).

Muzika... Salonun hər tərəfindən erkəklər, qadınlar rəqs etməyə başlar.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i (*Simayı rəqsə də 'vət edər*). Rica edirəm.

S i m a. Bağışlayın!

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i (*yaqlaşır*). Lütfən!

S i m a. Xayır, oynayamam.

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i (*əyilərək*). Təbii məni rədd etməzsiz.

S i m a. Çoq yorğunum.

Hər üçü iç salona keçib başqa xanımlarla rəqs edərlər.

L o r d (*İblisə*). Məğrur qız, hər üçünü rədd etdi.

İ b l i s. Zənnimcə sizi rədd etməz.

L o r d. Kim bilir!? (*Doldurduğu qədəhi qaldırır*) Yaşasın gözəllik və sühl pərisi!

İ b l i s. Xayır, hər b ilahının şərəfinə içəlim.

L o r d. E'tiraz yox.

İçərlər. Getdikcə muzikanın səsi alçalır, qaranlıqlar içində rəngarəng qıvılcımlar uçuşmağa başlar.

İ b l i s (*yerindən qalqaraq yüzünə düşən qızıl alav parıltısı altında, coşğun və sərxoşca ahəng ilə*).

Alqış sevda gecələrini oqşayan qaranlıqlara!
Alqış qaranlıqlar içində süzülən sevimli işıqlara!
Alqış ipəklər içində qıvrılan qanatsız quşlara!
Alqış oynaq və incə ayaqlardakı nazlı uçuşlara!
Alqış vurğun gönülləri avlayan süzgün elmaslara!
Alqış qönçə dodaqlardakı meyxos ehtiraslara!
Alqış sevinc dalğalarında qopan gizli tufanlara!
Alqış tatlı busələrdə çırpınan dəli həycanlara!
Alqış odlu küməslərə sığınan baygın tavuslara!
Alqış incə bellərə sarılan çilgün kabuslara!
Alqış yer yüzünü sarsıdan qorqunc ilhamlara!
Alqış ölüm və cəhənnəm püskürən kinli intiqamlara!

Rəqs bitər, alman, italyan və yapon diplomatları son sözləri dinlər. İblis qarşılıq
söyləyərək ayrı-ayrı qucaqlaşib öpüşürlər.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Eşq olsun dəmir və qan şüarilə köpürən al qanlara! Eşq
olsun zəfər və qalibiyyət için patlayan vulkanlara!
İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. Eşq olsun sana!.. Səndəki qüdrət və bəlağət!
Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i. Eşq olsun bizə qarşı bəslədiyin sədaqətə!
S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*nifrətlə qarışıq kinayəli ahəng ilə yanındakılara*).

Eşq olsun intiqam və ölüm sərxoşlarına!
Eşq olsun dəhşət və kin bayquşlarına!

A r i f. Eşq olsun fəlakətlərdən səadət umanlara!
Eşq olsun məzlum qanilə bəslənən kor vicdanlara!
S i m a (*sarsılmış bir halda qalqaraq*). Ah, bu acı kinayələr gönlümdə zəhərli izlər
bıraqdı. Savaş meydanlarında gördüyüm vəhşətlər gözlərimdə canlandı. Bu şən və parlaq
salon məni bir zindan kibi, bir məzar kibi sıqmağa başladı. (*İblis ilə diplomatları göstərir*)
Hələ onlar!.. Onların dikənli sözləri, atəşli qırbaclar kibi beynimi yaqdı.
S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Rica edirəm, öylə həzyanlara qulaq verməyin.

S i m a. Xayı, getməliyim. Mən o çirkin hərəkətləri soyuq qanla tamaşa edəməm.

A r i f. Yerimizi dəyişdirəlim.

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. İçəriyə keçəlim.

S i m a. Rahatsız olmayın, bir az təkbaşına hava almaq istəyirəm. (*Əl verir*)

A r i f. Yalnızmı?

S i m a. Tuncər gəldi, bərabər çıxarıq.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i. Çoq təəssüf!.. Bu hiç yaqşı olmadı.

S i m a. Zərər yoq, sonra görüşərik. (*Çıqarlar*)

L o r d (*heyvətli baqışla Simayı arqadan süzərək*). Aman nə qadar cazibəli, nə qadar şairanə!..

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i (*lordun yanına keçərək*). Əvət, o bir cənnət quşudur.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Mən onu bir qartal kibi pəncəmdə xırpalamaq istərdim.

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. Xayı, o eşsiz gövərçin mənim könlümdə yuva yapmalıdır.

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i. Məncə ən parlaq gözəllər də yalnız qüvvətə qarşı əyilirlər.

F r a n s ı z n ü m a y ə n d ə s i. Sima o qadar yüksək ki, hiç bir qüvvətə qarşı əyilməz.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i (*yumruğunu şiddətlə masaya vurub bağırır*). Xayı, əyilər, əyilməzsə məcbur edərik.

L o r d. Cənab! Bir az centilmen olmalı!.. Bu hərəkət yüksək cəmiyyətlərə yaraşmaz.

İ b l i s. Əvət, qüvvət və qalibiyyətdən bəhs edənlər hünərlərini salonlarda deyil, müharibə meydanlarında göstərməlidir.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. Biz gücsüz və aciz deyilik.

İ b l i s. Əfsus ki, bir əngəliniz var, o da ölkə daxilindəki işçi və əməkçilerinizdir. Onları qandırıp aldatmadıqca müvəffəqiyyət çətindir.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. O xüsusda sənin yardımına böyük ehtiyac var.

İ b l i s. Xayı, o işlərdə cənab Trotski məndən daha mahirdir. Əməkçilər və işçilər arasında olmasa da, kapitalistlər və imperialistlər yanında az-çoq nüfuzu var.

L o r d. Gözəl tanıyırdıq, iste'dadsız adam deyil.

İ t a l y a n n ü m a y ə n d ə s i. O bizim əziz və dəyərlı dostumuzdur.

Y a p o n n ü m a y ə n d ə s i. Həm də bir çox düşüncələri bizim siyasətə uygundur.

A l m a n n ü m a y ə n d ə s i. O, qoca və təcübəli bir sosialistdir.

A r i f. Fəqət ordusuz bir komandan!.. Gəmisiz bir kapitan!..

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (*Ariflə bərabər gətməyə hazırlanaraq, kinli və qızğın*).

Xayır, xayır... O, sosializm üfüqlərini ləkələyən qara bulutdan başqa bir şey deyil. O, məsləkini şöhrətə satan bir dəllal, əmək dünyasını aldatan nankör bir zavallıdır. O, faşizm qapılarında sürünən yaltaq bir casus, cihan proletarlarına yeni zəncir hazırlayan şərəfsiz bir məxluqdur.

Pərdə

BEŞİNCİ PƏRDƏ

İsvəcədə yüksək və möhtəşəm üslub ilə süslənmiş böyük bir oda... Qarşıda ipəkli pərdə arqasında yataq odası bulunur. Sima ən zərif bir qıyafətdə olaraq masa yanında, əli alnında düşüncəyə dalmış. Gecə...

X i d m ə t ç i q ı z (*əлиндə bir gül dəməti girər*). Müsəidənizlə Arif sizi görmək istəyir.

S i m a. Gəlsin.

X i d m ə t ç i q ı z (*qapıya*). Buyurun.

A r i f (*girər, əl verir*). Aqşamınız xeyir.

S i m a. Xeyrə qarşı.

A r i f. O nə?.. Gözlərinizdə həyəcanlı izlər var.

S i m a. Onlar məni rahat bıraqmayırlar. (*Sinirli*) Ah, onlar. Onlar...

A r i f. Lütfən söylərmisiniz? Kimdir onlar?

S i m a. Keçən aqşamki həriflər!.. Alman, yapon və italyan diplomatları!

A r i f. Burayamı gəlmişlərdi?

S i m a. Əvət, öncə müsəidə istədilər, qəbul etmədim, həyasızcasına içəri soquldular, yüz vermədim, sevgidən söz açdılar, yüzümü

çevirdim. Qorqutmaq istədilər, aldırmadım. Nəhayət qızğın və kinli adımlarla çəkilib getdilər.

A r i f. Nə ədəbsizlik, nə tərbiyəsizlik!..

X i d m ə t ç i q ı z (*bir kart-vizitlə gəlir*).

S i m a (*baqar*). İngiliz lordu! (*Qıza*) Söylə rahatsızdır. (*Qız çıxar, Arifə*) Mən o soyuq və məğrur hərifin ikiyüzlü siyasətində, ikimə'nalı sözlərində hiç bir səmimiyyət görmədim, o daima cüblərini süll eşqinə üstün tutmaq istər.

A r i f. Əvət, haqsız deyilsiniz. (*Bu sırada qapı barmaq ucilə vurulur*)

S i m a. Gəliniz.

T u n c ə r (*girər*). Müsəidənizlə, bizim əməkdaşlar sizi görmək istəyir.

S i m a. Gəlsinlər.

T u n c ə r (*qapıya*). Haydı, yoldaşlar!

T ə y y a r ə ç i , t o p ç u , t a n k ç ı , bəhriyyəli, ə s k ə r , başıbozuq hər rütbəyə, hər vəzifəyə, hər milliyətə mənsub çeşit qiyafətli i ş ç i l ə r və ə m ə k ç i l ə r içəri girər.

S i m a. Əhvalınız?

Ə m ə k ç i l ə r d ə n b i r q ı s m i. Təşəkkür!

T u n c ə r. Bunlar inqilab yavruları, əmək qəhrəmanlarıdır. Hamısı bir nəfər kimi sizə hörmət bəslər.

S i m a. Var olun, mənim gönlüm daima sizinlədir.

T u n c ə r. Süll uğrunda candan-başdan keçməyə hazırız. Bizi sıqmaq istəyənlər bulunursa dəmir pəncəmizdə ilan kibi qıvrılacaq, məhv olacaqdır.

H a m ı s ı (*yumruqlarını sıqaraq*). Əvət, məhv olacaqlar!

T u n c ə r. Yetər, biz bu gündən sonra kölə olmayacağıq, hiç kimsəyə əyilməyəcəyik.

H a m ı s ı. Xayır, əyilməyəcəyik.

S i m a. Təbii, dəmir biləklərə, bükülməz qollara zəncir yaraşmaz. Bütün bəşəriyyətin səadət və qurtuluşu ancaq nasırlı əllərdə, ancaq dünya əməkçilərinin birləşməsindədir.

T u n c ə r. Yaşasın birlik, məhv olsun xainlər!

H a m ı s ı. Məhv olsun!

T u n c ə r (*yoldaşlarına*). Gedəlim.

S i m a. Haraya?

T u n c ə r. Aşağıda mənim odamda müşavirəmiz var.

S i m a. Nə müşavirə?

T u n c ə r. Faşizm Almaniyasıla Yaponiya imperatorluğu, Sovetlər İttifaqına qarşı yeni hərbi müahidəsi bağlamış, hər iki tərəfdən inqilab yurdunun coşğun alavlarını söndürmək istəyirlər.

S i m a. Ah demək daha qorqunc yanğınlər, daha qanlı səhnələr hazırlanır, öyləmi?

T u n c ə r. Zərər yox, onlar bizə tapmaq istədiyi zəncirləri er-gec öz qollarında görəcəklər. (*Yoldaşlarına*) Gedəlim.

S i m a. Gediniz, sizə uğurlu günlər dilərim. (*Onlar çəkildikdən sonra, Arifə*) Lütfən mənə yardım et.

A r i f. Aman nə oldu? (*Təlaş ilə qolundan tutar*)

S i m a. Bu acı xəbər sanki qəlbimin tellərini qırdı, yenə gözlərimi qan və ölüm dalğaları sarmağa başladı. (*Məndil ilə gözlərini silər*)

A r i f. O nə, ağlayırmısın?

S i m a. Xayır, bir az mütəəssir oldum. (*Başını Arifin köksünə dayar*)

A r i f. Aman, sinirlərin nə qadar zəif!.. Səndə çocuqca bir həssaslıq var.

R ə' n a (*qapı arasında görünür. Arifin sözlərini dinlər. Yana*). Səndə də umulmaz bir sapıqlıq var.

A r i f (*Rə'nayı görür*). Niçin gəldin? Sən buraya niçin gəldin?

R ə' n a. Sənin eşqini, xəyanətini alqışlamaq için.

A r i f. Bir az özünə gəl! Sən həqiqəti görməkdən acizsin, qısqançlıq səni kor etmişdir.

R ə' n a. Bil'əks, ehtiras dumanı sənin gözlərinə pərdə çəkmişdir. Ona vurulduğun gündən bəri mənə gün verməyirsən.

S i m a. Xayır, Rə'na, Arif sənindir. Daima sənin olacaqdır.

R ə' n a. İstəməm, uf istəməm. Hiç bir nəvaziş istəməm. (*Çıqıb gedər*)

S i m a. Arif! Sən də get, onu yalnız bıraqma!

A r i f. Çoq gözəl, gedərəm, lakin harada olsam gönlüm səni özləyəcəkdir. (*Onun əlini öpər, həsrətli baqışla*) Əlvida!..

S i m a. Gülə-gülə... Sizə sevincli gönüllər dilərəm. (*Arif çıxar. Işıq azalır*)

İ b l i s (*alavlı qiyaftılə pərdə arqasından çıxar*). Müsəidə varmı?

S i m a (*diksinərək*). Ah, sən buraya haradan girdin?

İb l i s. Hər yerdən. Hiç bir qapı və divar mənim qarşımda əngəl olamaz. Mən bir anda Çin səddindən Eyfel bürcünə uçaram. Gözlərini yumub-açınca, Himalaya dağlarını aşaraq Mühit dənizlərini keçərəm. Mən əngin fəzalara dalıb, bir nəfəsdə günəşləri, kəhkəşanları dolaşaram.

S i m a. Sən əfsanələrdənmi doğdun? Yoqsa hər gün bir rola girən artistmisin?

İb l i s. Əvət, öylə bir artistim ki, hər rolda dahiyənə məharətlə şöhrət buldum. Hər səhnədə daima qalib və müvəffəq oldum. Hər işvəkar mənim alavlı pəncəmdə qıvrıldı. Bütün gözəllər mənim qucağıma atıldı. Lakin sənin gönlün, sənin sevgin hər gün mənə, mənim möhtəris duyğularıma üzüntü verməkdədir. Səni qollarım arasında görmədikcə səadətın varlığına inanamayacam.

S i m a. Sənin gözlərində xəyanət qıvılcımları parlayır. Əllərində qan ləkəsi var. Çəkil buradan, məni yalnız biraq.

İb l i s. Nə fərqi var? Mən çəkilsəm başqası gələcək. Hiç bir gönül sənə pərəstişkar olmaya bilməz.

S i m a. Mən sənə nifrət edirəm.

İb l i s. Nifrətlə məhəbbət bir-birinin əksi olsa da, ifadə etdikləri mə'na birdir.

S i m a. Sən hər gün rəngini dəyişdirən canbaz bir feyləsofsun.

İb l i s (*gülərək*). O hansı fəlsəfədir ki, daimi və sabit olsun? Dünyada hər şey dönüb dolaşır, biz də bərabər. Bütün həyat aqıb dəyişir, biz də içində.

S i m a. Sən şər elçisi, fəlakət bayquşusun!

İb l i s. Unutma ki, hər şərri bir xeyir izlər. Hər səadət bir fəlakətlə qiymətlənir. Təzad həyatın ahəngidir. Bizə gülümsəyən hər bahar dəhşətli bir qışdan doğar. Qaranlıq gecələr olmasaydı, gözləri oqşayan yıldızlar bunca sevilməzdi. Şübhə yoq ki, sən də o parlaq yıldızların ən sevimlisi, ən gözəlisin.

S i m a. Yetər! Bu sözləri şairlər o qadar çeynəmiş ki, artıq qulaqları tırmalayır, eşidənlərə usanc verir.

İb l i s. Əvət, hiç yanılmayırsan, munis və səmimi hərəkətlər şairənə sözlərdən daha dəyərlidir. (*Qollarını açaraq yaqlaşır*) Gəl, yaqın gəl, bir kərə də olsa...

S i m a (*onun sözünü yarıda kəsərək*). Yaqlaşma! Sənə baqdıqca qəlbimə atəşli dikənlər sancılır.

İ b l i s. Atəşsiz yaşayış olmaz. Mən öz atəşimlə səni aşılamaq istəyirəm.

S i m a. Uf, yürəyim patlayacaq, haydı, çıq buradan! Çıq, gözüm görməsin.

İ b l i s. Tələş etmə! Mən çıqsam da başqası girər. Günəş batdığı yerdə yalnız qaranlıqlar çökər. (*Masa arqasında durduğu halda yavaş-yavaş enərək görünməz olur*)

S i m a (*şaşqın*). Nə dəhşətli mənzərə!.. Mən rə'yamı görürəm?

Bu sırada başdan-ayağa qara örtünmüş, əlləri silahlı dörd adam girər.

B i r i n c i q a r a g e y i m l i. Gəliniz, o burada.

S i m a. Ah, siz kimsiniz? Nə istəyirsiniz?

İ k i n c i q a r a g e y i m l i. Sənin ölümünü! (*Əllərində revolver nişan alırlar*)

Ü ç ü n c ü q a r a g e y i m l i. Durun, o mənim əlimdə həlak olacaq.

D ö r d ü n c ü q a r a g e y i m l i. Xayı, o bizimlə bərabər gedəcək.

B i r i n c i q a r a g e y i m l i. Haydı, fürsəti qaçırmayalım. (*Hücuma hazırlanır*)

S i m a. Toqunmayın, mənə toqunmayın!

B i r i n c i q a r a g e y i m l i. Bağırma, sus!

İ k i n c i q a r a g e y i m l i. Sənin hər parçanı bir əldə olacaq.

D ö r d ü n c ü q a r a g e y i m l i. Incitməyin, o təslim olacaq.

Ü ç ü n c ü q a r a g e y i m l i. Mərhəmət zəiflikdir.

X i d m ə t ç i q ı z (*qapı arasından baqar, tələş ilə*). Ah, dəhşət!.. (*Geri döner*)

Ü ç ü n c ü q a r a g e y i m l i (*əlindəki iri bıçağı Simanın köksünə saplamaq istər*).
Onu mən susdurmalıyım.

D ö r d ü n c ü q a r a g e y i m l i (*mane olurkən*). Toqunmayın, yazıqdır.

Gözilə "Vur" işarəti verir, hər yandan hücum edərlər.

S i m a. Alçaqlar, vicdansızlar!..

B i r i n c i q a r a g e y i m l i (revolverlə qorqudur). Kəs səsin!

(Deyə yaqalayıb boğmaq istərlər)

S i m a (acı fəryad ilə). Ah, can qurtaran yoqmu?

T u n c ə r (yoldaşları ilə bərabər içəri soqularaq). Oh, qatillər! Uğursuzlar!.. Durun, kimsə yerindən tərpənməsin!.. Hiç birinizə qurtuluş yoqdur. (Simayı əllərindən alaraq) Sima! Sevimli dilək pərisi!.. (Yoldaşlarına) Açın bunların kirli maskalarını! (Birər-birər açarlar. Tuncər kinayəli səslə) Əvət bəlli, bu italyan dostumuz!.. Bu da yopon nümayəndəsi!.. Bu da əli bıçaqlı alman!.. Bu da... sülhü sevən ingiliz lordu!.. (Onları üstədən-aşağı süzərək) Nə şəərəfsizlik! Hiç utanmadınız mı? İnsan böylə mə'sum qıza qıyarmı? Sizdə nə mərhəmət var, nə də vicdan. (Yanıdakılara) Haydı! Bağlayın qollarını! (Bağlarlar)

Bu halda Sovet nümayəndəsi qapı arasında görünür. Kimsə onun gəldiyini sezməz.

L o r d. Bağlayın, məndə bir suç yoq. (Yoldaşlarını göstərir) Bunların tə'sirinə qapıldım.

T u n c ə r. Onu sonra mühakimə edərik.

L o r d. Simaya sorunuz, mən onu qorumaq istədim, qurtarmaq istədim.

T u n c ə r. Sonra baqarıq, eşitmədinmi?

L o r d. Öylə isə protesto edirəm.

T u n c ə r. İmdi protestoya baqan yoqdur.

S i m a (təlaş ilə). Tuncər! Bunlara nə cəza veriləcək? Ölümmü?

T u n c ə r. Ölümdən daha ağır, daha dəhşətli bir cəza varmı?

S i m a. Saqın, hiç birinə toqunulmasın. Mən yalnız o könuüllərə vurğunum ki, qan izini yer yüzündən silsin, silə bilsin. Açın qollarını, hamısını azad biraqın.

T u n c ə r. Əsla mümkün deyil. Biz bunlara öz əllərimizlə cəza verməliyik.

S o v e t n ü m a y ə n d ə s i (iləri gəlir). Xayı, siz deyil, onlar... Bəli onlar... Hər ölkənin əzənləri və əzilənləri var. Bizim intiqam tək tək insanların deyil, milyonların intiqamıdır. (İtalyan diplomatının qolundan tutaraq italyan qıyafətli bir işçi ilə bir təyyarəçiyə verir)

Alınız, bu siz italyanların!.. (Alman diplomatını alman tipli bir əskərlə, bir topçuya verir) Bu da siz almanların!.. (Yapon diplomatını yapon

qılıqlı bir işçi ilə bir balıqçıya verir) Bu da siz yaponların!.. (*Lordu da ingiliz matroslarına verir*) Bu da siz ingilizlərin!.. (*Tuncərlə yoldaşlarına*) İştə bunlara, bu qara yüzlü kabuslara biz deyil, ancaq öz vətəndaşları, öz əməkçiləri cəza verməlidir. Bütün dünya bilir ki, biz hər şeydən əvvəl sülh tərəfdarıyıq. Lakin bu maskalı xainlərlə əlbir olan faşizm generalları yeni bir yanğın, yeni bir müharibə hazırlarsa, əmək qəhrəmanlarımız bu həyasızlığa qarşı seyirci qalmayacaq. Yıldırım sür'ət ilə mübarizə meydanına atılacaqdır. Həm də döyüş səhnəsi inqilab yurdunda deyil, faşizm ölkələrində olacaqdır. (*Tuncərlə yoldaşlarına*) Əvət, sizlər!.. Sizinkilərlə bərabər bütün cihan əməkçiləri əmin olmalıdır ki, sülh düşmənlərinin bulanıq, qanlı dalğaları bizim hüdudun pulat divarlarına çırpılıb qırılacaq, azğın orduları da er-gec sərab olmuş ümidlər kibi sarsılıb məhv olacaqdır.

Pərdə

SON

URMIYƏDƏN MƏKTUB

Aparır külək hər gün gülüstandan bir gülü,
Ürəyi dağlı, məhzun edir yazıq bülbülü.

Rusiya dövlətində Qafqaz şö'bəsində mütəməddini-möhtərəm və əşxasi-sahibi-qələmdən məhsub olan maarifpərvər və sədaqətgüster vücudların birisini də cənab mərhum və məğfur məşhədi Təqi Sidqi Ordubadidi ki, filhəqiqə o gunə ərbabi-kəmal və əshabi-məqal şəxslərə Qafqaz toprağı bu az zamanda çətin pərvəriş vermiş olur, belə ki, ələl-iqtisal müşarünilehyin pişrəft və rəvnəqi-mədəniyyətdə sə'y və ehtimamı kamil dərəcədə olub tə'lim və tərbiyə ilə əbnayi-vətənin yüzlərinə beş-altı sənə zərfində mə'rifət qapılarını açib təhsili-maarifə nə dərəcədə tərğib və təşviq qıldı, amma o vücudi-ali və məs'udun şəvval ayının gürresində dünyayi-fanidən aləmi-cavidani tərəfinə rehlət buyurmağı filvaqe ərbabi-təməddün və əshabi-maarifdən ötrü mayeyihüzn və məlal oldu. Xəllaqi-mütəal o mərhumun qəmi-fırqətində rüfəqa və aşınalarına səbri-cəmil əta buyursun; həqiqət o cənabın vəfati-möhnət-ayati məsmu' olduqca nari-məhəbbət şö'ləvər olub bu neçə kəlmə əbyatın yazılmasına səbəb oldu:

Dünyadan köçüb getdi hörmətli böyük Sidqi!
Mın təəssüf ki, bizdən belə şəxsiyyət getdi!
Dağladı ürəkləri o, öz fərağı ilə,
Könlümüz munisindən bizləri məhrum etdi.
Səməndər kimi qeyrət oduna düşüb yandı,
Rus dövlətində o, belə nöqtəyə çatdı.
Yazaraq nəşr etdiyi maarif yayımılə
Həyat verdi xalqına, qaranlıqdan çıxartdı.
Xalq inkişafı üçün çox çalışdı, can atdı,
Heç ağla sığmaz ki, o, bunca imkan yaratdı.
Gözəl nəğmələr qoşan bülbül artıq oldu lal,
Həyatdan məhrum olub, Fəna həbsində yatdı.
Onun vəfatı ilə yenə cəhalət artdı,
Ucaldı şum nəğmələr, şənlik, sevinclər ötdü.

Həsərət ilə hamının ürəyi doldu qana,
Fəraq ilə onların həyat ümidi itdi.
Tövhid gülüstanının gülçini olmuşdur o,
Müqəddəs yol yolçusu olub, o yola getdi¹.

(“Şərqi-Rus” qəzeti, 23.01.1904,
M.T.Sidqinin vəfatı münasibətilə)

URMİYƏDƏN

O kəs kim elmdən məhrum, cəhlilə “fanatik”dir,
Demə insan o nadanə ki, bir heyvani-natiqdir.
Rəsuli-Sadiqə min üç yüz il sabiq deyib Xaliq
Ki, bielm olsa insan cinsi-heyvanata lahiqdir.
Nə şər’ə aşına, nə ürfə danadır o nabina,
Ona bir yaxşı palanilə bir əfsar layiqdir.
Təkəllumdən səva bielm insanın nə tərcihi
Ki, hər halətdə heyvanilə hər halı müvafiqdir.

Kürreyi-ərzdə bəni növi-bəşərin nisbəti heyvanata nə dərəcədə olursa, əhli-elmin şərəfəti əvamünnasə dəxi o mənzilədə məhsub olur; necə Qur’ani-mübində Xudavəndi-cahanafərin buyurur: “Avamlar heyvana oqşar, bəlkə ondan da azğın olar”. Bəlkə elmsiz kimsələrin heyvanatdan dəxi əskik və gümrah olmağına işarə olunur; pəs bu surətdə elmi-şərif təvəssütilə insan yer yüzündə cəmi’i-şərəfət və səadətə malik olub sair bielm qardaşlarından imtiyaz tapır.

Elmdir ki, ətfali-xürdsali növnihal vəz’ilə gülşəni-kamalda cuybarizülali-maarif vasitəsilə sirab etdirib, abü həvayi-insaniyyətlə nəşvünüma verib, gunəgun ülum və fünun əsmarilə cülvələndirib, sayədar və pürbar ağaclar kibi dərəcəyi-fəzl və kəmalata yetirir. Elmdir ki, insanı zülməti-cəhalətdən kənar edib ənvari-hidayətlə qəlbini rövşən qılıb ixtiraati-cədidə və tərəqqiyyəti-mütəəddidə sahibi edir. Məzmuni – “Beşikdən qəbrədək elm tələb edin!”, bu barədə bir dəlili kafidir; əgərçi bu tə’kidat biz müsəlman qardaşlara yetişib, amma diqqət nəzərilə mülahizə buyurulanda bu hədisi-şərifə məhz miləli-xaricə və düvəli-mütəməddinə amil olub günbəgün sə’y və ehtimam edib

¹ Məqalədəki şeir parçalarının əsli farscadır.

mütəəddid ülum və fünün təhsilinə rəvnəq verib hər dəqiqə cəmi tərəqqiyyət və kəmalətə malik olmağa çalışıb bir an gəflətdə bulunmayırlar. Belə uzaq şəhərlərdən iki-üç aylıq məsafəni teyy edib, qürbət ixtiyar qılıb təhsili-elm etmək havası ilə uçub “Elm Çində də olsa, tapıb öyrənin!” məzmunu – dürər məşhununə rəvnəqəfza olub leylü və nahar səməndərvar nari-qeyrət və mədəniyyətdə yanmaqdadırlar. Əvvəla bu müəyyən və müsəlləm ki, həzrəti-Rəsuli-Əkrəm zamanında Mədinə ilə biladi Çin arasını üç-dörd ay zərfində teyy etmək məhal və mümtəne’ bir əmr imiş (coğrafiya elminə rücu edilsə mə’lum olur), pəs bu kəlamimübarəkdə olan israr və tə’kiddən məqsud filhəqiqə məhz tələbi-elmə təşviq və tərgib etməkdir. Və saniyə bu məzmunu-alidən hansı elmin təhsil olması, nə dildə və nə lisanla olmağına işarə olunub şərh və bəst verilməyib ki, aya bu elmi ingilis lisanında öyrənmək və ya Fransa dilində əxz etmək lazımdır və yaxud ərəb lisanından əlavə dildə olsa günah və qeyri-caizdir. Əstəğfərullah! Heç bu bərədə, əlsineyimütəəddidə xüsusunda istisna olunub özgə bir irad varid olmayıbdır.

Pəs əsri-haliyyəməzdə olan müsəlman qardaşların gəflətindən və ülumi-mütənəvvi’ə füyuzatından bibəhrə olmaqlarından məqamiəfsusda bulunuram ki, nasıl bədbəxt və nadan olmuşuq! Belə ki, İranda gözəl şəhərlərdən məhsub olan və abü həva və seyrü səfadə sair biləddən imtiyaz tapan şəhərlərdən birisi də sükunət etdiyimiz “Urmiyə” şəhridir; bir tərəfdə imperator canibindən rus şkolası, bir səmtə ingilis məktəbxanəsi, bir mövqedə Fransa məktəbi güşad olunub ki, hər birində mütəəddid dillərdən əlavə bir müsəlman müəllimi ərəb, fars və türk dillərinin tə’limindən ötəri tə’yin olunub, hər üç məktəbdə məccanən tə’lim və tərbiyəyə talib və rağib olub tərəqqiyi-millət yolunda sə’y edir.

“Əcəb deyil ki, ovçu qaçar ovunun dalınca,
Məzəlidir ki, ov qaçar ovçunun dalınca”¹.

Necə ki, məsdəri-vilayətdən yetişibdir: “Mən əlləməni hərfən qədyəsyerəni əbdən”, yə’ni “hər kəs mənə bir hərf tə’lim etsə mənə özünə əbd etmiş kimidir!” Amma bu biçarə məktəbdarlar ahü dad çəkib bu cahil və bihimmət camaatla bu fərmayışın əksinə əməl edib deyirlər ki: hər kəs bizdən bir hərf öyrənsə həqiqət bizi özünə əbd

¹ Əsli farscadır

edib və sərəfraz qılıbdır. Lakin bu tə'kidatla yenə əlacpəzir olmayır; məgər bir neçə nəfər xanзадə bu məktəblərdə təhsil edirlər ki, bir para dövləti işlərdən ötəri gələcəkdə lazım olmağını təsvir edib Parij, London və Peterburq yollarını teyy etmək zəhmətini nəzərə alıb burada təhsili-elmə məşğul olublar. Bir neçə nəfər xanзадəyi çıxandan sonra bəqiyyəsi tamam erməni, yəhudi və nəsara uşaqları ki, bunlar ülum və fünunə, əlsineyi-gunaguna tərviç verib və kəməli-şövq və rəğbətlə rövnaqəfza olublar. Hətta fars və türk dillərini danışıb yazmaqlarını müsəlman yoldaşlarından artıq dərəcəyi-təkəllümə yetiriblər. Və illa tüccar və sair əsnaf ətfalı bu xüsusda əlləddəvam kənarəculuq edib bu mətləbə əbədən iqdām qılmayıb və pak-pakizə olan ağızlarını, firəng və ingilis lisanında təkəllüm etməklə murdarlığa tənəzzül etməyə razı olmayırlar. Və ədəmi-tə'lim və tərbiyə cəhətilə nə məsailişər'iyyədən bir məsələ qanıb və nə əhkami-Qur'andan bir mətləb anlayıb və nə lazım olan fars və türk dilindən kəmə hüvə həqqüh bəhrəyab olublar. Bu biçarə uşaqlara bu bərədə yenə məzəmmət yeri yoxdur, çünki bunların ataları hənuz 70 yaşında bisavad olmaq səbəbinə təkəlif-i-şər'iyyə ittiləində bilmərrə qasir olub, ancaq məs'ələyitəharəti yüz məşəqqətlə öyrənib babi-nəcasətdə gərq olub məbhut və mütəhəyyir qalıblar.

Pəs bu hal üzrə ki, nə üsul və fūru'ə dana və nə əhkami-məsailə aşınadırlar, nə də zamana görə lazım olan elmi-sənəət, ziraət, ticarət, tibb, hikmət, həndəsə və hey'ətdən xəbərdardırlar. Heyhat, heyhat! “Çe nisbət xakra ba aləm-e pak”. Filhəqiqə müləhizə edəndə beş günlük dünyadır, heç bu zəhmət və məşəqqətə dəyməz ki, müsəlman qardaşlar firəngiməab – “yevropeyski” olub öz dininə vəfa qılmayıb bilmərrə bidin və laməzhəb olsunlar?!

Əgər müsəlmanlıq budur ki, bizim müsəlmanda var,
Vay onun sabahına ki, bu günün arxasınca gələcək!¹

Filvaqe, diqqət nəzəri ilə baxanda əcnəbilər “balon” vasitəsilə neçə günlük məsafəni bir saat zərfində, elmi-sənəət təhsili qüvvəsilə, teyy etməyə qadir olurlar; bunlar bizim üçün böyük mətləblər deyil ki, şayani-təəcüb və mayei-təhəyyur olsun! Hətta elm sayəsində insan

¹ Əslə farscadır.

nəinki kürreyi-ərzi səyahətdə aciz və qasir, bəlkə tamam əflak və səmavəti bir anda seyr etməyə mühit və dara ola bilirmiş, bizə nə?..

Pəs bu surətdə zəhəmati-müşkiləyə mütəhəmmil olub sərfiövqəti-şərifə qılıb kəsb-elm və sən'ət etmək bihudə və bimə'nə bir iş olmağı bizim indimizə aşkar və hüveydadır! Və bundan qət'i-nəzər bəsirət gözilə baxan biz müsəlman milləti Rəsuli-Əkrəm həzrətlərindən yetişən o əmri-nəvahinin hansı birisinə amil və peyrəv olmuşuq ki, əlavə bir tə'kidati-elmiyyə və sənaiyyəsinə də rövnaqəfza olub, təməddün və tədəyyün xüsusunda buyurduğu fərmayışata himmət və sədaqətlə əməl edib, kəmalı-sə'y və ehtimamla çalışıb, tainki miləlimütəməddinə nəzərlərində mövhun və sərnigün olmayaq!

(“Şərqi-Rus” qəzeti – 21.-V.-1904)

NAXÇIVANDAN TƏBSİRƏ

Uzaq deyil, əzizlər, vərəqlər dönər,
Həyatımız dəyişər, dünya çevrilər!

Bəyani hal: Ərbabi-kəmal və əshabi-məqal həzrətlərində müəyyən və müsəlləmdir ki, qədəm qoyduğumuz əsri-haliyyə islamiyyət aləminə on dördüncü qərn məhsub olur. Və vüsuli-ərbəə tibqində şühur sənaviyə kimi füsulli qürun tərtib vermək və hər üç qərni maarif aləminə fəsl məlhuz etmək ələs-səbilül-icəmal mütəbiqi-hal və müvafiqiməqal görünür və cəmi əşxas təvərişünas nəzərində mə'lumdur ki, sərvəri-nas Peyğəmbər axirüz-zəmanın bi'sət zamanından üç qərn keçmişə kimi filhəqiqə ələmi-islamiyyət və gülzari-mə'rifət üçün bahari-bəhcətsiarimiş. Belə ki, məzmundur məşhun kəlam, hikmət nizam həzrəti-xeyrül-ən'am ki, “Xeyrülqürun qərni” buyurmuşlar, icmalən bu barədə bürhani-qate'dir.

Bir mərtəbədə ki, Rəsuli-mədəni dünyayi-dənidən rihlət buyurandan sonra üçüncü qərmin axırına kimi cəmi bilad içrə məkatib və mədaris tə'mir edilib hər yerdə bəqədri-ülüm və nəşri-kəmalat olub elm təhsilində sə'y ehtimam edib maarif kəsb etməkdə əsla təkahül və təsahül etməyib bir an ğəflətdə bulunmadılar. Lakin dördüncü və beşinci qərne ayaq qoyanda arai-müxtəlifə və əqaidi-mütəfərriqə islam içində müntəşir olub, tərəqqi və pişrəft aləminə böyük bir mane vəqə oldu.

Yavaş-yavaş gülzari-maarif solub və şəm'i-mədəniyyət xamuş olub doqquz qərn dəxi tabistan və xəzan və zimistan təbəqində cəhalət və gəflət ilə keçib on ikinci qərnin axırına kimi bu minval üzrə qaldı. On üçüncü qərn islamiyyət aləminin ikinci baharının əvəli məhsub olduqda "Yevropa" tərəfindən gülşəni-təməddünə bəhəşəb zahir ixtisarən bir nəsimi-həyatbəxş əsüb puç və fəna olmuş gül və giyahə tazədən hərəkət verib fəqət nəşvü nüma məqamına götürdü, yə'ni xabi-nazə getmiş xumar gözlərə bəsirətəfza olub ibdaati-ədiddə və ixtiraati-cədidəni görməyə müzləm və pambuq tıqılmış qulaqları açib nəğəmati-mövzun və əsvati-gunagunu eşitməyə məcbur etdi. Həmin bu beşdən bir hissəsini teyy etdiyimiz 14-cü qərnə ki, maarif baharının və təməddün gülzarının ikinci qərnə məhsub olur, qərnə-tərəqqiyat və əsri-kəmalət deyilir ki, ənvəri-maarif yer yüzünü mütləq əhatə qılıbdır, belə ki, qət'əati-ərzin bə'zi şö'bələrində ələlxüsus Qafqazda vaqe olan müsəlmanlar sükunət etdiyini bəldədə rus lisanında növbənöv məktəblər tə'sis olunub yeddi-səkkiz yaşında balaca balalar gunagun ülum və fünün təhsil etməyə talib və rağib olub, pərvanəsifət şəm'imə'rifət dövrəsində kəsrəti-iştiyaqdan məqami-ehitraqdadırlar.

Lakin bu nəşvünüma edən gülüstani-səfadə tazə pərvəriş tapmış növnihalları və şaxeyi-elm və ədəbdə tərbiyə hasil etmiş qönçə gülləri və müəttər çiçəkləri gülşəni-islamiyyətə kənardan vaqe olan ülum və əlsineyi-düvəli-xaricəni kəsb edib dərəcəyi-təkmilə yetirməkdən və xarü xəs misal miləli-əcnəbiyyənin əqaid və arainin tazə göyərüb səbz olmuş gül və giyahə istilasını hər halda nəzərdə tutub müharisət və mühafizət etmək lazım, bəlkə vacibdir. Tainki cüz'i tərپətməklə gülşəni-islamiyyət və mədəniyyətə xələl yetişib bilmərrə ayaq altında paymal olmasın. Şeyx Sə'dinin bir neçə əbyatı münasibi-hal görünür:

Təzə kök atan ağac bu gün çox zəif olar,
Azacıq güclü bir əl onu yerdən qoparar.
Başına buraxsan bir müddət, fikir verməsən,
Dünya yığılsa belə kökdən çətin sarsıdar.
Suyu başdan bel ilə kəsmək heç çətin deyil,
Su artsa fillə keçmək olmaz, hər keçən batar.

Filvaqe' mülahizə məqamında əvvəl tühuliyətdən göz açmamış vino, pivə, süd, su içkidir deyib təhsilə məşğul olan müəllimin əvvəlcə

şəriətdən müttəle olmamaq səbəbinə axırda şübhə-əlyəhud olub islamıyyəti ələmindən bixəbər qalmağına heç məzəmmət və mələmət yeri yoxdur:

Bu gün öldür düşməni, bacarığını əgər var,
Qılgılıcım alov olsa bir dünya onda yanar.

Pəs bu surətdə əbnayi-vətən üçün lazımdır ki, əvvəlcə vətən dili olan türk dilini bə'zi ruznaməcat və məktubat oxumaqdan ötrü öyrənmək və saniyəni fars dilini bir para əhadis və əxbarın məzmununa aşına olmaqdan ötrü oxumaq, salisən ərəb lisanını Qur'ani-məcidin mə'nasına müttəle olmaqdan ötrü təhsil etmək və rabeən rus dilini ki, dövləti əliyyəyi-imperatoru da təfhim və təfəhhümdən ötrü bə'zi məvariddə həqiqət cümleyi-ləvazimatdan ədd olunur, kəsb etmək lazım və dərkardır.

Və əgər nəzərə alınsa cədidül-ixtira elmlər Qafqas şö'bəsində rus dilindən maəda məzburətül-fövq dillərin heç birində yazılıb dərc olunmayıb, fəqət fikri-bihudə və xəyalibimə'nidir, çünki türk dilində osmanlıca nəzərdə olan ülumi-mütənəvvəə kəmayənbəği mütəəddid kitablarda mündəric və məzbutdur. Pəs bu halda layiqi-insaf və şayanimürvətdir ki, on il, bəlkə ziyadə təhsil etmiş əşxas görürsən türk dilində yazılmış "Şərqi-rus" ruznameyi-mübarəkəsindən iki sətir oxuyub məzmunundan müttəle olmaqdan aciz və bir neçə kəlmə vətən dilində mətləb əda etməkdə qəsirdir. Və gah-gah əzruyi-təfənnün güzarları məsacid və mə'nabirə düşüb üləmayi-ə'lamdan bə'zi mətalib və təhqiqaət eşidib mə'nasını anlamayan surətdə babətindən könlündə islamıyyəti olan cüz'i şövq və rəğbəti də kəsilir. (Əl-mər'ü ədüvvün lima cəhiləhd – kişi bilmədiyi şeyə düşməndir) Və bə'zi bisavad mollalardan sadə ləfzlər ilə əqlimizə sığışmayan zəif rəvayətlərdən eşidib məsəciddən çıxanda əsnai-səhbətdə onun sözlərini özü üçün əsbəbiməzə və mayeyi istəhza qərar verir və bir para müridlərə bu müsəlman oğlu müsəlman, müsəlman millətinin və əbnayi-vətənin halına yanib tərəqqi və təməddün fikrində olur. Bir surətdə ki, islamıyyəti nə deməkdir, əbədən ittilai olmayıb əsla məqami-e'tinada bulunmayıb.

("Şərqi-Rus" qəzeti, 27 avqust 1904) Rasizadə

NAXÇIVANDA NƏ GÖRDÜM?

I

Naxçıvanlılara

Rəvayət olunduğuna görə Naxçıvan əski yarım tanrılarından məşhur “Daqyanos”un mərkəzi-səltənəti imiş. Demək ki, pək də kiçik yer sayılmaz. Tarix səhifələrində bir taqım qəraib təsadüf olunur ki, əsrlər keçsə də kəndi əhəmiyyətini qeyb etməz, nasıl ki, Zərdüşti məzhəbində cari olan bir çox işlər, şimdiki belə təbdili-məzhəb etmiş bə'zi müsəlmanlar arasında hökmfərmədir.

Yuxarıdakı rəvayət doğru olmasa belə Naxçıvanın şimdiki əhvaliruhiyyəsi bunu gözəlcə isbat etməkdədir.

Şəhər, əksəriyyətlə ikiyə bölünür: bir qismi qul təbiətində yaşar, miskinliyi sevər. Bir payı da təkəbbür və xudkamlıqdan xoşlanır, daima öz nüfuzunu işlətmək istər.

Orta yerdə hürriyyəti-viddan, bəyani-rə'y etmək haqqı kimsəyə verilməmişdir. Müstəsna olaraq bir qəç zat var isə də məəttəəssüf sayları üç cüt bir təkəi aşmaz, hər nə qədər çığırnı-bağırnsalar da səsləriünləri bir yerə yetişməz.

Naxçıvan on beş il əvvəl cəhalət uyqusundan diksinmək ehtiyacını duydu, maarif dairəsinə girmək istədi. Milli məktəb tə'sis etdi, mərhum Sidqi sayəsində çalışıb-çabalamağa həvəsləndi, gündəngünə arş iləri!.. Hərəkət etməyə başladı.

Sidqi vətənpərvər idi, həmiyyətli idi, məslək sahibi idi, millətini sevərdi. Hər addım başında məşhur Napolyonun (dünyada olmaz olmaz) düsturi-cəsuranəsi sərməşq ittixaz edilmişdi. Öyrənmək, bilmək, dev adımları ilə iləriləmək, əfkari-milliyəyi aydınlatmaq ən birinci məqsəd sayılırdı. Bu hal beş-altı il qədər dəvəm etdi. Sonra zavallı Sidqi getdi, məktəbin məktəbliyi də onunla bərabər bitdi.

Şimdiki beş-üç gözüaçıq cavan bulunsa, şübhəsiz ki, o beş-altı ilin məhsuludur.

Sonra nə oldu... Məktəb qapandı mı? Xayırdı, qapanmadı... Lakin nə zərər verdi, nə xeyir gətirdi. Zira qapansa idi, gözəl bir təhəssür, həzin bir arzu ruhu oqşar idi, insanı məşğul edərdi.

Məktəbin bu uyğunsuz yaşaması hər kəsi iyrəndirdi. Xalqa böyük bir dərd oldu.

Məktəbdə əvvəldən hökumət barmağı var idi. Fəqət Sidqi dövründə əsla əl vurulmadı. O zavallı sönər-sönməz istibdadın qara bulutları hər tərəfdən məktəbin üzərinə çökməyə başladı. İş büsbütün dəyişdi.

Nihayət işin sonu bir hiçdən ibarət qaldı. İki-üç ay sonra qıraətxanə də fərağətxanəyə təbdil etdi, onunla bərabər bütün həvəslər də bitdi getdi. Və öylə olmaq da icab edərdi, zira bu ani hərəkət, bu mə'kusi-tərəqqi ciddiyət və mühakimədən ziyadə şaklabanlığa, nümayişə aid bir vəziyyət idi. Nümayiş üçün qabaran hissiyyət dəniz köpüyündən çox da fərqli olamaz. Qabarması ilə sönüb getməsi bir olur. Hər işdə səbat və istiqamət ən birinci şərt sayılır.

Mətin və paydar bir iş üçün kəskin bir düşüncə, dərin bir mühakimə lazımdır. Yoqsa halva-halva deməklə ağız şirin olmaz.

Bu son zamanda bir qaç zat himmət buyurmuşlar, digər bir-iki məktəb daha tə'sis etmişlər. Doğrusu fəna bir təşəbbüs deyil. Lakin bu da əsassızdır. Kökü çürükdür. Çünki əvvəla hücrələrdə "Üsuli-cədid" məktəbi ayaq tutmaz, tutsa da yürüməz, saniyə əvvəlki məktəbi o hala qoyan hökumət barmağı oldu.

Şimdi də bu yeni məktəb və müavinət olsun deyə yenə bir rusca müəllimi ilişdirildi, fəqət müsəlman imiş, bə's yoq.

Bir də məktəb açan zat ən əvvəlcə hər məsrəfi nəzəri-diqqətə almalı, sonra işin kökünə əl vurmaldır. Zira təməlsiz (əsassız) divar iki gün yaşar, üçüncü gün uçar, yıqılır, sahibini sevindirəcək yerdə büsbütün məhcub edər, kədərləndirər; son nədəmət isə heyhat... faydə verməz. Qız məktəbinə gəlincə, azacıq ehtiyatlı davranmaq icab edər.

Şimdilik müstəid bir türk xanımı ana dilini tədris etməkdədir. Ondən ediləcək istifadə mühəqqəqdir, həm də günəş qədər parlaqdır.

Lakin rusca müəllimlərinin əxlaq və iste'dadına bir az diqqət lazım. Məktəb binası olduqca sihi, gözəl və havadar bir yerdə vaqə olur, hər xüsusda bu məktəb digərlərindən şərəflidir və onlara tərcih olunmalıdır. Çünki oğlan-qız bütün vətən yavrularının tərbiyeyi-ibtidaiyyəsi ancaq onların ağışı-şəfqətində hüsulpəzir ola bilər.

("Həqiqət" qəzeti, 4 yanvar, 1910, № 3)

NAXÇIVANA NƏ LAZIM?

2

Əvət, Naxçıvanda görülən işlər keçən nömrədə görüldü. Şimdi kökünü araşdırmaq lazımdır. Çünki hökumət əski məktəbi öz əlinə aldı.

Ondan bir çox adamların şübhəyə düşmək ehtimalı var. Şübhəsiz, ana dili nə qədər lazımdır isə, hökumət dili də o qədər vacibdir. Lakin Əli aşını, Vəli aşına qarışdırmamalı. “Qorodskoy” məktəblər başqa, milli məktəblər daha başqa bir şeydir. Burada yalnız iki sual nəzərə çarpıyor: məktəbdən məqsəd nədir? Və kimlər hanki məktəblərə getməlidirlər? Elm hər dildə birdir. Elmdə təəssüb yoxdur. Ancaq bir para şərtlər vardır ki, nəzəri-diqqətə almaq faydasız olmaz. Elmdən edilən istifadə yalnız mə'nəviyyata münhəsir deyil. Maddiyyat ilə də münasibətdar olmalıdır.

Ən əvvəl məktəbdən məqsəd yazıb-oqumaqdır ki, ibtidai məktəblər bunun içindir və hər millətin bütün əfradına vacib bir vəzifədir. Nəsl ki, Avropa hökumətləri bunu məcburi bir qanun şəklində qoymuşlardır. Üç-dörd il zərfində istər qız olsun, istər oğlan olsun ibtidai təhsil görməlidir. Lakin bu məktəblərə gələn uşaqlar əksəriyyətlə fəqir, kasıb uşaqları olur ki, məktəbi ikmal edə-ətməz iş arqasında qoşacaq, özünə bir kəsbü kar arayacaq, atasına yardım edəcək.

Şimdi azacıq yazı-pozu bilməlidir ki, işlərini idarə etməkdə güclük çəkməsin, hər günkü həvədisi anlamaq üçün bir-iki sətir qəzetə oquya bilsin. Əcəba şu qısaca mə'lumata bu məktəblərdə nail olmaq mümkünmüdür? Ə s l a !..

Hər gün üç dərs rusca, bir dərs türkcə oqunsa, o yarım-yanlış türkcədən hiç bir fayda hasil olmaz. İki gün içində tamam unutulur gedər. O qarışıq yazılar, o pərişan imlalar, o qəliz kəlmələr ilə əsla bir şey anlaşılmaz.

Ruscaya gəlincə bir-iki qiraət kitabı ilə, hesab qəvaid və sairə ilə uğraşılır ki, həpsi “nəqş bər ab”¹ qəbilindən bir şey olur. Çocuq məktəbdən çıxdığı kibi o qeyri-mə'nus kəlmələr də zavallının başından çıxı veriyor.

Lakin ata-anası da qüvvəsiz. Şimdi biçarə taleyin nəsinə məmnun olsun, çəkdiyi dörd illik zəhmət hədəf oldu getdi. Şübhə edilsə, nümu-

¹ Suya naxış vurmaq

nə istənilsə hazır, həm də yüzlərcə. Lakin işi bil'əks təsəvvür edəcək olursaq daha çox istifadə edilmiş olur.

Bə'zi hər gün üç dərs türkcə, bir dərs rusca oqudulursa bir iş sahibi, ticarət və sənətcə lazım olan işlərin beş-üç kəlmə yazıb söyləşmək ilə yoluna qoya bilər.

Fəqət rus dilindən küçük bir xətirə qalır ki, yavaş-yavaş zaman qulağını buraraqdan öyrənməyə məcbur edər.

Üç il yalnız ana dilinə məxsus qalmış oluyor ki, bir il ancaq əlifba ilə uğraşılır, iki il də ərəb, fars qəvaidindən lazım olanları, sonra hesab, coğrafiya, tarix, açıq olmaq şərtilə sair fünundan da bir para səthi mə'lumat əldə edilmiş olur.

Lakin təzri-tədrisdə həmiyyətə elm qarışdırılmalıdır ki, çocuğun gözünü açmaqda güclük çəkilməsin. Bunun için də karəşinə müəllimlər lazım ki, elmi-tərbiyyəyə və lisana hiç olmazsa səthi surətdə vaqif olmuş olsun. Yoqsa papağan "tuti" kibi təqlidi və gevşək bir proqram tə'qib etmək eyi bir nəticə verməz. "Vətən dili" ya "Bəsirəti-ətfal" bilənlərdən müəllimlik iddiasına düşənlər hiç də az deyil. Bunlar kəndiliklərini bilmədikləri kibi, onlardan istifadə umanlar da yoq deyil, bir kitabı bu gün öyrənib yarın öyrətmək xəyalına düşmək çürük bir xülyadan başqa bir şey deyildir. Diqqət buyurulsun? Bir gündə əlifba dərəsi vermək ixtiyarını haiz olmaq istəyən hər bir rusca müəllimi mütləq on bir il çalışıb darülmüəllimin (seminariya) ikmal etməlidir. Şimdi bu müəllimlər haradan bulunsun? Deniləcək ki, doğru bir sual olduğu şübhəsizdir. Həm də böylə müəllimlərə yalnız Naxçıvan deyil, Ordubad, İrəvan və onların təfərrüatı kibi yerlər hər bir dərəcədə möhtacdır. Lakin bu öylə bir məsələ ki, həll edilməsi pək qolaydır.

Dağa-daşa düşmək lazım deyil. Gəncə pək yaqındadır. Həm də əlin içində... Gəncə məktəb ruhanisini bilməyən yoq kibidir. İştə oraya gedilib az bir zaman çalışılır isə hər arzuya nail olmaq mümkündür.

Bakıda bir-iki məktəb müstəsna olmaq şərtilə, Gəncə məktəbi Qafqasiyanın ən birinci və ən parlaq məktəbidir. Ancaq, burası şayaniheyret ki, ana dilində təhsili-elm için məsafələr teyy edib, məsarifə qatlanmaq şimdilik bizə pək ağır gəliyor. Lakin pək yanlış bir xəyal...

Oraya müraciət edənlər çox vaqt qeyb etməzlər. Azacıq mə'lumatitbidaiyyəsi olanlar bir-iki ildə naili-məqsəd olub geri dönə bilər.

Ehtimal ki, az bir zamandan sonra məktəbin özünə məxsus pansionu da olur. O zaman on üç-on dörd yaşında çuocuqlar da göndərmək müm-

kündür. Hər yerdən üç nəfər göndərsə zənnimcə ikisi tamam və yarı məsrəf ilə qəbul edildiyi kibi, biri də büsbütün məccani qəbul edilə bilər.

Gəncə məktəbi böyüyəcək, artacaq, yüksələcək, geniş bir proqram təqib edəcək, səbatlı bir darülmüəllimin olacaq. Çünki sahibləri yalnız maddətən deyil, mə'nən də geniş bir mühakimə, təmiz bir məslək sahibləridir.

Məktəb həm şəriətə, həm məişətə əlverişli bir məktəbdir. Dünya və axirət orada cəmdir. Sahibləri və müəllimləri şayani-təbrikdir.

İbtidai məktəblər haqqında bu qadarcıq yetişir, həm insan için o bir başlanğıcdır, yeganə bir vəzifədir. Bir də sənət ya məslək için məktəblər vardır ki, onlar dəxi "qorodskoy"lar, gimnaziya, realnələr, seminariya və sair bir taqım məktəblərdir. İqtidarı, varı, həvəsi olanlar için həm münasib, həm də istifadəlidir. O xüsusda hiç bir deyəcək yoq. Hər kəs kəndi hissiyyatını dinləməli, öz yorğanına görə ayaq uzatmalıdır.

Lakin bə'zi şəhərlərdə müsəlmanlar bu xüsusda da qafil davranmışlar. Azacıq e'tinasız olmuşlar. Məsələn: bir çoq bu qisim məktəblərdə gürcülərin, ermənilərin həm şəriət, həm lisan müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların yalnız şəriət mollası var. Lisan müəllimindən məhrumdur. Onun içindir ki, bir çoq məktəb şagirdləri az bir zamanda kəndilərini unutuyorlar. Özlərini, sözlərini bilmiyorlar. Tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət için pək böyük qəflət, pək böyük tədənnidir. Dilsiz bir millət yaşamaz, çabıq münqəriz olur. Bir millətin lisanı, mevcudiyətinin ən parlaq bürhanıdır.

("Həqiqət" qəzeti, 5 yanvar 1910, № 4)

HƏSBİ-HAL

1

Bir millətin tərəqqi və tədənnisini bilmək için o millətin məktəblərini, daha doğrusu ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər. Avropaya meydan oquyan Almaniyanın, qoca Rusiyayı həyəcana düşürən Japoniyanın bütün bu tərəqqiyyati-ciddiyyələri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir.

Türkiyədə əsnayi-inqilabda vüqə gələn müvəffəqiyyətlər, qılıc parlısından, qol zorundan ziyadə məktəb tərbiyəsinə və o məktəbləri idarə edən müəllimlərə mədyundur.

Demək ki, bir millətin hər halımı tədqiq etmək üçün ən doğru me'yar, ən kəsdirmə yol o millətin məktəbləridir. Dünyada hər iş, hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdır ki, o rəhbər də olsa-olsa yenə məktəblər ol bilir. Hər kəs yaşamağa möhtacdır. Rahat və məs'ud yaşamaq üçün də xüsusi bir məslək, bir iş tutmaq iqtizə edər. Lakin hər iş sahibi öz işini layiqilə becərə bilmək üçün bəhərhal qüsurlarını anlayıb, sənətində mahir olmalıdır, o məharəti bizə öyrədən şey isə elmdir, məktəbdir. Zira elmi-iqtisad bilməyən bir tacir mənfəət yerinə zərər görür. Tarixi-ədyan, fəlsəfeyi-din bilməyən bir xoca hidayət, şəriət yerinə səfsətə, zəlalət toxumu saçır.

Elmi-ziraətdən başı çıxmayan bir mülkədar, yaxud əkinçi buğda əkərsə çavdar biçər, həndəsə bilməyən bir me'mar qübbə ilə uğraşırkən divarları çatlamış bulur.

Tə'lim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim tənvir-i-əfkar edəcək yerdə fəsadi-əxlaqa bais olur. Fəzilət yerinə zəlalət öyrədir, elm yerinə cəhalət törətmiş olur.

Məktəb təbiətin bir mə'kəsi-həqiqisidir. Aləmi-təbiətdə hər nəyə təsadüf etsək onun ən mükəmməl tarixini, ən gözəl nümunəsini məktəb sıralarında görə biliriz. Hasili hər hanki məsləkə süluk etsək məktəb otağını ziyarət etməkdən müstəğni ola bilməyiz. Lakin məktəb də "məktəb" nami-məcləbəsinə haqqilə layiq olmalıdır. Şimdiyə qədər məktəblərimiz bir ətalət-xanədən başqa bir şey deyildi. Hətta nafiz bir nəzərlə tədqiq edəcək olsaq, o pərişan hal şimdi belə hökmfərma olmaqdadır. Bir çox məktəblərdə müəllimlər vaxt öldürməkdən başqa bir şeyə yaramıyolar. Daima şagirdlərdən miskinənə bir inqiyad, cahilanə bir itaət istərlər. Dərsləri hərfi-hərfinə tutuquşu kibi əzbərlətməyi kəndilərinə üsuli-cədid zənn edib öz-özlərini aldatıyolar.

Ciddi müəllim pək şərəfli, pək böyük bir adamdır; əgər üsulitə'limi və öz vəzifəsini bilirsə. Cahil müəllim pək bayağı, pək aşağı bir insandır, əgər həddini aşıb tə'lim və tərbiyə meydanına atılırsa...

Qafqasiyanın yedi, səkiz yıl bundan əvvəlki halı xatirdədir. Məktəb naminə iki-üç evcik ya var, ya yoq idi. Allaha şükür, bu son zamanlarda ötədəbərində beş-üç məktəbə təsadüf etmək mümkündür ki, bu da şayani-təbrik bir haldır. Lakin təəssüf ediləcək bir nöqtə varsa, o da

bu məktəblərin nasıl idarə olunmasıdır. Hey'əti-idarənin kimlərdən və nə nev ə'zalardan mütəşəkkil bulunmasıdır. Məsələn: bir köydə, qəsəbədə, ya bir şəhərdə bir məktəb tə'sis etmək üçün ilk öncə bir seçki vüqu bulur. Təbiidir ki, seçki işi ümumə aid və əksəriyyəti-araya tabedir. Rə'yə iştirak edilir isə yüzdə doqsan beş payı təcürbəsiz, elmsiz, onun-bunun ağzına baqanlardır. Açıq tə'bir ilə fanatizm əsirləri, cəhalət qurbanlarıdır. Yerdə qalan beş nəfər isə az-çox tə'lim və tərbiyə işinə vaqif olsa belə, nə yapsınlar! Əksəriyyəti-araya malik olamayıb yoq hökmündə qalırlar. Ən nihayət seçki xitam bulur, bir taqım mühafizəkarlar ə'zalığa səlahiyyət qazanıb mükəmməl bir idarə vücuda gəlmiş olur. Şimdi hey'əti-idarə bu səlahiyyət və müvəffəqiyyətlərində həqirmi?

– Əsla...

Həqiqəti-hal nəzər diqqətə alınır isə həpsi nüfuzlu, mö'təmid, xalq arasında özünə məxsus bir heysiyyətə malik olan adamlardır. Yalnız işin uyğunsuzluğu məzkur hey'ətin dərəhdə etdikləri və mübaşir olduqları işə həqqilə dərin bir vüquf və təməyyüzə malik olmamalarıdır. Onun için də tə'sis edilmiş məktəbə lazım olan fədakarlıqlar ifa ediləmiyor. Tə'lim və tərbiyədə haizi-əhəmiyyət olan nüqtələr bütün nəzəridiqqətdən qaçırılıyır. Sadə "üsuli-cədid" ünvanilə iktifa edilib, əski, pozuq müəssisələrdən daha bərbad bir surətdə qarışb gediyör. Yarımyamalaq bir nümayişdən başqa hiç bir sağlam nəticəyə müvəffəq olunamıyör. Hey'ətin ədəmi-isabətindən istifadə edərək bir taqım cahil, təcürbəsiz, fənni-tərbiyəyə biganə adamlar da dürlü-dürlü yaltaqlıqlar, iltimaslar sayəsində dərş işlərinə daxil olub ortalığı zirü zəbər ediyörler. Yarınkı gün qəzetə sütunlarına göz gəzdürirsən; filan məktəb bağlandı, filan qiraətxanə Allahın rəhmətinə getdi, filan müəssisə qapadıldı. Fəqət niçin? Cəhalət!

İran məclisi-milliyəsinin bugünkü halı hər kəsə mə'lumdur. Hər işdə bir tərəddüd, hər təşəbbüsdə bir qətiyyətsizlik görünməkdədir. Biçarə millət də müvəffəqiyyətsizliklərini düşünərək yürək oğuşdurmaqdan başqa bir şey yapamıyör;

Fəqət bəis kim?.. Yenə millət kəndisi.

Səbəb nə?.. Yenə cəhalət!

İranlı arqadaşlarımdan birilə İran intixabati haqqında dərdləşirdik. Diyör ki, haman intixabat başlar-başlamaz, görürsən ki, filan şəhərdə, ya filan gündə xalq bir-birinə girib çiqıyörler. Kimi seçəlim? Seçmi-

yəlim? Nihayət, ya qolu zorba nüfuzlu, fəqət cahil bir xanı, yainki güntü keçmiş, qaimül-meyl, saimün-nəhar ağsaqal bir xocanı məclisimilliyəyə doğru fırlatıyorlar. Şimdi bu müstəbid, cahil xan, yaxud şu mö'min, zahid xoca ingilis, rus politikasının qarşısında nə yapa bilir? Təbii hiç... Yapacaqları bir iş varsa, o da biçərə millətdən ayda bir qaç yüz tımən məb'usluq haqqı naminə cib xərci almaqdır. Bu hal 34 sənə əvvəl Türkiyə məclisi-məb'usanında da vüqu buldu. Lakin son inqilabda, yə'ni iki yıl əvvəl "İttihad və tərəqqi" cəmiyyəti hüriyyəti istirdad edər-etməz, seçki məsələsini əsla nəzəri-diqqətdən çıxarmadılar. Məmləkətin hər tərəfinə dağılıb cəmiyyət şö'bələri tə'sis etdilər. Söz ilə, dil ilə, qorqu ilə, xülasə bir istibdadi-əhraranə ilə xalqı, avam camaatı huşlu, başlı, qanlı, canlı, zəki, fəal məb'uslar intixabına vadar etdilər.

Bu üsulun nümunəsini İstanbulda belə görmək mümkündür idi. Fəqət onların bu təşəbbüsə sayəsində məb'usların üçdə iki payı ancaq məb'usluq naminə layiq zatlar ola bildi. Üçdə bir payı isə yenə "əski tas, əski hamam!" tə'birinə ləyaqət qazananlardır ki, onlar da bir taqım dişi düşmüş paşalardan, nüfuzlu mülkədarlardan, ağıl qaçmış xocalardan və Ərəbistan yadigarlarından ibarətdir. Məclis işə başladığı zaman diqqət edəcək olsan, görürsən ki, kimi dıxarıda cığara içməklə məşğul, kimi də məclisin müzakirəsinə ağıl irdirə bilməyib uyumağa amadə kibi görünür. Gənc qəhrəmanlar isə hər tərəfdən peydərpey od yağdırıyorlar, odlu fikirlər saçıyorlar. Mevzui-bəhs edilən maddələrdə hər kəs kəndi hissiyyatını dinləyib istə'dadına görə sözə iştirak ediyor. Hər biri təcrübəli, mühakiməli, diplomalı olduğu halda yenə söyləyəcəyi sözlərdə ixtisas "ispetsializm"ə riayət etməkdən çəkinmiyor. Biri elmi-iqtisadda mütəxəssis və təcrübəkar isə iqtisad məsələsinə ən çox bəyani-fikir edən o olur. Biri siyasi isə o da siyasiyata aid bir çox mütaliat sərf ediyor. Hasili, müxtəlif işlərdə, müxtəlif əfkara malik olduqları halda "təqsimi ə'mal" qanununa riayət edər, hər kəs öz istə'dad və ixtisasına görə söz söyləyər, onun için də bütün Avropanın nəzəri-diqqətini cəlb etdilər. Hüriyyət və heysiyyətə malik bir millət olduqlarını isbat elədilər. Lakin bu müvəffəqiyyətlərin başlıca səbəbi ittihad və tərəqqi cəmiyyətinin əl altından yaptığı istibdadihüriyyətpərvəranədən başqa bir şey deyildir. Bir qətiyyəti-riyaziyyə ilə müsbətdir ki, Asiyada, Japoniyadan başqa hər tərəfə baqsan yüzdən 99 pay avam, bir pay ancaq iş bilir, maarifdən anlar adamlardır.

Rə'y məsələsinə gəldikdə təbiidir ki, qələbə avam, cahil tərəfində olacaqdır. Cühələ isə elmin fəzilətini və nə yolda iləriləməsini təqdir edəməz, çünki cahildir. Maarif sevən adam hiç bir zaman cahil qalmaz idi, şübhəsiz, təhsil edib alim olmuş olurdu.

Fəqət şimdiki nə yapmalı? Hər işimizə müdaxilə edən də yenə onlar... Yeganə bir çarə varsa hər kəs, daha doğrusu, gözü açıq adamlarımız insafı araya qoymalı, şəxsiyyətdən, qərəzkarlıqdan vaz keçməli, hər işi iş sahibinə tapşırılmalı, hər seçkidə də yuxarıdakı istibdadı hərranəyi unutmamalı və hər işdə, hər təşəbbüsdə ixtisas və iste'dadı nəzəri-diqqətə almalıdır.

Sözümüz pək uzun sürdü. Nərdən başladığ, nərdə bitirdik. Yazmış olduğum şu dağınıq fikirlər xəyalımda belə yox idi. Tə'lim və tərbiyəyə aid bir qaç sətir yazmaq istərkən dağdan-daşa, dərədən-təpəyə düşdük. Fəqət hər məktəbin ilk əsası onun tə'sisindən və hey'ətiidərəsindən başladığı için yenə faydasız çıqmaz zənn edərim. İnşallah gələcək nömrələrdə bir qaç dəfə tə'lim-tərbiyə haqqında həsbə-hal edəriz.

HƏSBİ-HAL

2

Tə'lim və tərbiyə haqqında veriləcək atidəki mə'lumat bir taqım mevsuq mənbələrə istinad edər. Onlar için mütaləsi faydasız olmaz zənn edərim.

Tərbiyə (pedaqogika) nədir? Və nə yapmalıdır? Alman hükəmasından filosof Kant diyor: "Tərbiyə, təbiəti-bəşəriyyənin bütün qabiliyyətlərini müntəzəmən və mütənəsbən təməniyyə etdirməli və bütün insanları qayeyi-müqəddərinə isal eyləməlidir".

İngilis hükəmasından Lokk da diyor ki, "Tərbiyə insanları fəzilətli, cəmiyyəyə faydalı və kəndi məsləklərində məharətli bir hala gətirmək için ən qolay və qısa olan üsuldür".

Filosofi-şəhir Herbert Spenserə gəlincə, o da: "Tərbiyənin qayəsi bizi mükəmməl surətdə yaşamağa hazırlamaqdır" deyir. Şimdiki bu cümlələri vücudə gətirən kəlmələr bir-birinə pək bənzəmiyorsa da nəticə və qayə bir olduğü dərhal nəzərə çarpyor. Fənni-tərbiyənin

insanları bəxtiyar edəcəyi, parlaq və məs'ud bir həyata nail eyləcəyi hər kəscə müsəlləm bir həqiqət olsa gərəkdir. Lakin tərbiyənin eyi bir nəticəyə vasil olması mürəbbiyələrin, müəllim, əfəndilərin səviyyəyirfanına, təşəbbüsəti-ciddiyyəsinə bağlıdır. Onun için müəllim “elmi-həyat”, “elmi-ruh”, “elmi-əxlaq” kimi tərbiyə xüsusunda lazım olan şərtlərə vəqif olmalıdır. Kamilən olmasa belə səthi surətdə bilməsi faydadan xali deyildir.

Elmi-həyat, məktəb şagirdlərinin yeyib-içmək, gəzib-oturmaq, zəif və qüvvətli olmaq kimi hallarından bəhs edər. Bədənin və bədəndə olan nəşvü nümanın hanki tə'sir ilə və nə səbəblə dəyişə biləcəyini göstərir.

Elmi-ruh, çocuqların fikrini, hissiyyatını, əxlaqını öyrənib bilmək için böyük bir vəsətidir. Onunla (elmi-ruh ilə) şu təbii halların təcəlli və təhəvvülünü, hanki tə'sirlər ilə dəyişdiyini və nə surətdə tərbiyə və islah ediləcəyini bir dərəcəyə qədər bilmək mümkündür.

Elmi-əxlaq isə xeyir və şərin nədən ibarət olduğunu, tərbiyədə nasıl bir qayə tə'qib edildiyini və həyatın nə tərəfə sürükləndiyini öyrətir.

Xülasə, bu üç elm fənni-tərbiyə için birər mühüm əsas təşkil edər. Bir məktəb otağına girilsə, orada olan şagirdlərin çöhrələrinə (fizyanomiya) diqqət edilsə bir-birinə bənzəmədikləri dərhal gözə ilişər, çöhrələri müxtəlif olduğu kimi, əxlaq və təbiətləri də müxtəlif olacağı şübhəsizdir. Bə'zi çocuqlar inadçı, söyüşən, bə'ziləri həlim, dalğın, kimisi həyləz, yaramaz, kimisi də çin fikirli və zərif olur.

Onların təbiətlərində bu ixtilaf olduğu halda bə'zi vəqit da birdənбирə bu əxlaqlar dəyişməyə yüz tutar, biri inadçı ikən yumşaq, biri miskin ikən zəki və fəal olur.

Bu səbəblərə məbni yekrəng bir tərbiyə daima mənfəət yerinə zərər verir. Bir müəllim elmi-ruh yardımilə bu müxtəlif təbiətlərin cərəyanını nəzəri-diqqətə almalıdır ki, çəkdiyi zəhmətlər hədəf olmasın. Bir müəllim bir artist qadar ruhaşına və təbiətşünas olmalıdır.

Lakin bir çəq həriflər də var ki, məzkur şəraitə öyrənir də tətbiq edəməz, yenə zəhmətləri nəticəsiz qalır, çünki hər məsləkdə olduğu kimi, tə'lim və tərbiyə için də hər müəllimdə azacıq istə'dad bulunmalıdır. Nəzəriyyat pək də fayda verməz.

Bir çəq anadan doğduğu gündən e'tibarən yedi-səkkiz yaşına qadar ata-anası yanında yaşar, qoşar, ev tərbiyəsi, ailə tərbiyəsi alır,

sonra da məktəb otağını ziyarət edər; arzusuna, istəyinə görə beş, on, on beş il də məktəbdə keçirir.

Şimdi ev tərbiyəsi ilə məktəb tərbiyəsinin hər ikisi uşaqlarda dürlü-dürlü təsirlər bağışlar, bir uşaq evdə ata-ana tərbiyəsi sayəsində xəluq, çalışqan, mütəşəbbis bir qəhrəman olduğu halda məktəbdə davam edər-etməz əxlaqı, təbiəti büsbütün dəyişir, fəna, uyğunsuz bir hal kəsb etmiş olur.

Bu halı törədən xassə isə yoldaşlarından, arqadaşlarından aldığı əxlaqlar, müəllimlərdə, mürəbbilərdə gördüyü əhəmiyyətsizliklərdir və bu təsirlərin ən əhəmiyyətli də yenə müəllimlərə rəcədir. Müəllimlər tərbiyədən anlayanlardan olsalar, şübhəsiz ki, nə məktəbdə, nə də məktəblilərdə (məktəb şagirdləri) müzür əxlaq, fəna təbiətlər bulunmaz; bulunsada da pək səthi, pək təsirsiz qalır. Şimdi bu məsələnin bir də əks tərəfi var, nə ki, bir uşaq evdə pək sırtıq və əxlaqsız olduğu halda bir məktəbə girə-girməz də haman dəyişir, inanılmayacaq dərəcədə zəki və uslu olur.

Ailə, məktəb tərbiyəsindən başqa bir də tərbiyəyi-ümumiyyə vardır ki, məktəb təhsili ikmal edildikdən sonra 35, 40 yaşına qədər insanda davam edər. Bu tərbiyə yalnız mühiti-ümumiyyə rəcə bir tərbiyədir.

Çox zaman mühiti-ümumi, insanın ailə içərisində, məktəblərdə aldığı tərbiyəyi büsbütün dəyişdirib başqa bir aləmə, başqa bir cərəyana tabe edər. Bu xüsusda maddi və mə'nəvi bir taqım tə'sirat insanın aldığı tərbiyələri zirzəbər edəcək dərəcədə məsləkine müğayir hallara sevq edə bilər.

Azacıq müşikafənə bir nəzərlə baxılsa deyilə bilər ki, bütün bu tərbiyələrin ən əhəmiyyətlisi, ən müqəssiri olsa-olsa yenə tərbiyəyi-ümumiyyə (tə'siri-mühit) ola bilər. Yalnız mühiti-ümumi tə'sirindən yaqayı qurtaracaq bir müəssir var ki, ona da (nəfs) deyilir. Nəfs əksəriyyəni iləriki tərbiyələrə tabe olmaqdan varəstə ola bilməz, lakin mətanəti-fevqələdəyə malik olan insanlarda isə daima qabili-təhəvvül, daima qabili-isləhdir.

Ailə tərbiyəsi və vücud sağlamlığı (səhhəti-bədən) həyatibəşəriyyənin ən mühüm əsasını təşkil edər. Vücudun sağlam olmasının yeganə səbəbi və müəssiri isə ata-anadır.

Bir uşaq uşaqlar anadan xəstə doğar. Xəstə yaşar və xəstə bir vücud ilə tərk-i-həyat edərlər. Bu xəstəliyi icad edən ata-anadan başqa kimsə deyildir. Çünki bir uşaq xəstəlikləri irsi olaraq evlədə intiqal

edər. Çocuğun atası anasına nisbətlə pək az irasi-məzərrət etmiş olur. Çocuqlara sirayət edən xəstəliklərdə ən dərin fəlakətlərə yol açan analardır. Çünki çocuq ana rəhminə düşdüyü zamandan başlayaraq doqquz ay qadar qanından, təvəllüddən sonra da sütdəndən bir çoq müzürri səhhəti-təcdiyət ilə illətlənir və mühlik mərzələrə düşər olur. Biçərə mə'sum böyüdükcə vücudundakı təhlükəli xəstəliklər də onunla bərabər böyüməyə başlar.

Bir çocuq ilə dünyaya gələn xəstəliklər ata-anasının irtikab etdiyi naqabili-əfv bir günahdan başqa bir şey deyildir. İştə, Herbert Spenserin ata-analara xitabən söylədiyi şu qısa cümlə şayani-təəmmüdü: "Qəvaidi-səhiyyəyə hər bir müxalifət, bir günahimaddidir". Bir çoq çocuqlar da olur ki, ata-anasından hiç bir vəchlə məasir olmadığı halda yeyəcəyi, içəcəyi, geyəcəyi yüzündən xəstələnir, tənəffüs etdiyi hava, hərəkətsizlik, valideynin qeydsizliyi bütün-bütün səhhətini ixlal edər. Çocuqları təmiz, saf bir havada yaşatmaq, sihhi bir surətdə bəsləmək, sıq-sıq yıqamaq, oynamaqdan, o yan-bu yana qaçmaqdan mən' etməmək, müzürri-səhhət libas geydirməmək, sərbəstliyinə mane olmamaq... ata-ana için boyun borcu qadar mühüm birər vəzifədir. Hər şeydən əvvəl çocuqların yeyib-içəcəkləri nəzəri-diqqətə alınmalıdır. Çoq yemək (xörək) müzürri-səhhət olduğu kimi, az yemək də faydalı deyildir. Yeməklərdə ən çoq diqqət ediləcək nüqtə bəsləyici (müqəddi) olmasıdır. Yemək, qarnı doldurmaq, yaxud ləzzət duymaq için də deyildir. Bəlkə həyatı idarə etmək, vücudu bəsləmək içindir. Bir də ən çoq diqqət ediləcək şey yeməklərin müqərrər, müntəzəm bir saətdə, bir zamanda olmasıdır. Yoqsa hər saətdə, hər yarım saətdə ağızda (saqqız çeynər) kimi bir şey yuvarlamaq, bütün-bütün müzürri-səhhətdir. Çünki bu hal həzmi, mə'dəyi xərab etməkdən başqa bir şeyə yaramaz.

Fəqət bu qaydayı gözətəcək, nəzəri-diqqətə alacaq kimlərimiz var!? Qafqasiyada çocuq tərbiyəsindən anlayan qaç anaya təsadüf edə biliriz? Çocuq tərbiyəsində diqqət etmək için tərbiyə görmüş analar lazım deyilmi? Hanı ana yetişdirəcək məktəblərimiz? Hər hanki qəzetəyə baqsan millət böylə? Vətən şöylə? olmalı kimi bir çoq məqalələr, xülyalar görünür. Lakin xülya ilə, boş xəyal ilə iş aşarmı? Vətəni, vətənin qiymət və əhəmiyyətini, tərəqqi və səadətini kimdən bəkləyə biliriz? Beli bükülmüş, ətəh və ətalətə uğramış ixtiyarlardanmı? Bir taqım biqeyd, laübalı gənclərdənmı? Yaxud saf, təmiz, mə'sum, ləkəsiz nevadlardanmı? Şübhsiz ki, vətənə, millətə, millətin gələ-

cəyinə ağılayacaq, tərəqqisinə çalışacaq olsa-olsa, ancaq ana qucaqlarında, məktəb sıralarında çırpınan mə'sumlar ola bilər. Fəqət bu nevzadların yeyib-içməsinə, geyinib gəzməsinə, tə'lim və tərbiyəsinə diqqət edəcək analar neredə? Erkək qisminin maddi surətdə doğub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kimi, mə'nəviyyatca da münəvvərfikr, tərəqqipərvər olmalarına yenə yeganə vasitə qadınlardır, demək ki, tərəqqinin ilk vasitəsi qadın və qız məktəbləridir.

HƏSBİ-HAL

3

Ayşə Sədiqə xanım “Tə'lim və tərbiyə” adlı kitabında deyir ki: “Çocuqlara hər kim olsa dərs verir, fəqət tərbiyə və əxlaq dərslərini hər kəsdən eyi valide verir. Çocuğun birinci mürəbbiyəsi validekdir. Validəsi olmayanlara yenə bir qadın mə'mur edilir. Çünki zəmanisəbəvətdə çocuqlara xidmət edə biləcək qadınlardır. Demək oluyor ki, bir qövmin səadəti və tərbiyəsində qadınların böyük tə'siri vardır. Bunun için hər şeydən ziyadə qadınların tərbiyəsinə e'tina edilməlidir. Tərbiyəli valideələr yetişdirməyə qeyrət edilməlidir”. Qadınların cəmiyyəti-bəşəriyyətdəki qiymət və əhəmiyyətləri yalnız bir cümleyi-həkimanə ilə gözəlcə isbat edilə bilər ki, o da şudur: “Cənnət anaların ayaqları altındadır” – buyurulmuşdur.

Qafqasiya türklərindən şu kəlami-müqəddəsi bir qaç kərə eşidib duymamış bir nəfər təsəvvür olunmaz zənn edərim. Məsəlmanlıq bir avropalının dediyi kimi quru bir lafdan ibarət isə... Hiç! O əmr-i qüdsiyyəyə itaət isə... Həya! O neredə? Japoniyalılar islamiyyəti qəbul etmək fikrində imiş! Deyirlər islamiyyətin erkək-qadın haqqındakı təhsili-elm, hörməti-mütəqabilə, müsəvat kimi bir çox şeyləri o kitabdən, bu kitabdən oquyub duysalar, ehtimal ki, təbdili-məzhəbə həvəslənərlər, lakin bir qaç müdəqqiq, müfəttiş göndərib də göz-gözə tədqiq etsələr, müsəlmanların əf'al və hərəkətinə göz qoysalar şaşib qalmazlar mı?

Əcəba?! Qızlar, oğlanlara nisbətən maddiyyatda ikidə bir həqqivərəsətə malikdirlər. Rəsuli-əkrəm¹ tə'lim və tərbiyədə hiç fərq

¹ Məhəmməd peyğəmbər

qoymadığı halda təhsili-elmi kişiyyə, övrətə müsəvi bir surətdə fərz buyurduğı təqdirdə, nəsil olur da ki, böylə bir əmri-müqəddəsi hiç məsəbəsində tuturuz. Əcəbə, səkiz-doquz yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsil görürsə, şəriətə müxəlifmi zənn olunur? Bir çəq mübərəək əğızlar, qadınların tərbiyə görür-görməz itaətsiz olacaqlarını söyləməkdən çəkinmıyorlar, əcəbə məktəb, təlim və tərbiyə insana itaətsizlikmi öyrətir? Yaxud insaniyyət, şəfqət, mərhəmət, nəzafət – evlədə məhəbbət, böyükələrə itaət nə olduğunumu təlim edər?

Sadəillik xəş bir şey olsa da, bu qadarı, bu dərəcəsi sevilir bir şey deyildir. Bugünkü gün ehtimal ki, bir taqım səfsətəəmiz quruntular ilə, boş xəyallar ilə kəndimizi mütəsəlli edəlim... Fəqət yarın? Yarın hər işimizdə olduğı kibi, qız tərbiyəsi haqqında da başımıza, gözümüzə vuracayı, kor-peşiman olacayı, lakin nəticə bir yana çıqmayacaq. On yıl əvvəl oğullarını məktəbə verməyən, tərbiyəyi səpqınlıq ədd edənələr şimdində nerdə? Hər tərəfə baqarsın eyi, fəna, istər-istəməz hər kəsə evlədini tərbiyə etmək məraqı qabarmaqda, coşmaqda!.. Hər şəhərdə, hər qəsəbədə oğlanlara məxsus iki-üç ibtidai məktəb açılmaqdadır. Lakin üç-dört illik yarım-yanlış məktəblər səkiz-doquz sənəlik ev tərbiyəsini təbdil və islah edə biləcəkmə zənn olunur? Heyhat!..

Biçərə çəcuq iki-üç yaşından başlayaraq məktəb otağına girincəyə qadar xurafat uçurumlarında yuvarlanırdə gedər. Bir otaqdan digər otağına girəcəkmə olsa “damdabaca”lar ilə qorqutulur. Başı açıq dışarı çıqacaq olsa göydən başına adamcıl qurt dərisi düşər. Qaranlıq bir yerə getsə cinlər, divlər ilə təhdid edilir. Hasili ənvai-mevhumat ilə zavəllinin mə'nəviyyəti alt-üst olur. Otuz yaşına gəlsə belə o qorqunc kölgələr bir dürlü başından çıqamaz olur. Ev tərbiyəsinin doğurduğı ən gözəl tərbiyə, ən xəş əxlaq, yalançılıq, kindarlıq, bədnəfslik, ərsizlik, itaətsizlik, qorqanlıq kibi bir taqım rəzil, murdar əxlaqsızlıqlardan ibarətdir. Binəvə çəcuq səbahdan aqşama qadar küçədə, bacada, toztopraq içində yaşar, qəşar, nihayət bir yeri səpqətlənir, yaxud ordanburdan dürlü-dürlü müsri xəstəliklərə hədəf olur gedər. Bir ana oğluna “Yavrum! Quzum! Get qardaşını çağır da gəlsin, yeməyini yesin” deyəcəyi yerdə, “Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş cənənbəri çağır da gəlsin, zəhrimarını zoqqumlansın” – diyor.

Şimdi böylə vəhşi, cahilanə bir həyatdan, ölçü-biçisi olmayan bir mühitdən, pozuq, uyğunsuz bir tərbiyədən nə fayda hasil ola bilər? Təbii hiç...

Bir gəvür çocuğu ana qucağında hənuz bir yaşında ikən yediyi qaletlərdən əlifbayı öyrənməyə başlar, ev divarına baqsa hesab cədvəlləri görür, ə'mali-ərbəəyi üç-dört yaşında gülə-gülə, sevə-sevə öyrənir. Beş-altı yaşına varır-varmaz məktəb həvəsilə əl-ayaq vurmağa, çırpınmağa başlar, məktəbə girdiyi zaman əxlaqı, dərsi, zəkası, həvəsi yerində olub, fəal müştəəbbis, qayur bir insan olmağa çalışır, bir azdan sonra qarşınızda iyirmi yaşında universitetdən mə'zun fəzil bir əfəndi bulursunuz, bir çəq heyrətətamiz baqışlar ilə süzdükdən sonra, o bəyənmədiyiniz gəvuru alqışlamağa məcbur olursunuz.

Şimdi, o iste'dad, o fevqələdalik ona nəradən gəldi? Gəydən zənbil iləmi endi? Yaxud Allah-təala o zəka və iste'dadı onlara münhəsir etmişdir? Təbii, bunların hiç birisi deyil! Yalnız qələbə və müvəffəqiyyət çalışanlarındır və çalışmaq yolunu bilən ərləridir.

Lakin bu nöqtəyi eyicə nəzərdə tutmalı ki, təbiət kimsəyə yüz görməz, kimsənin əlində bəziçə olmaz. Cənabi-Həqq təbiətə öylə bir qüvvəyi-qahirə, öylə bir qüdrəti-qalibə vermış ki, daima qalib gəlir, məğlub olmaz. Kəndisinə qarşı durmaq istəyənləri pənceyi-qəhrində əzər, örsələr, məhv edər, yaşatmaz. Uzağa getmək lüzumsuz, yalnız on yıl bundan əvvəlki halımızı düşünsək nə dərəcə dəyişdiyimizi, sevmədiyimizi, ürküdyümüz halda, bir çəq nöqtəyi-nəzərdən təbiətə nəsil boyun əydiyimizi apaçıq görüb anlarız.

Bu gün azacıq təbiətə qarşı durub evladını tərbiyədən məhrum biraqanlar, yarınkı gün cigərguşələrinin zillət, fəlakət odunda yarıbqavruqluqlarını ağılaya-ağılaya seyr edəcəklər... Çocuqlar mə'sumdurlar, onunçin yapıqları işlərin hiç birindən məs'ul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən məs'ul olacaq yalnız ata-analarıdır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsəməhə valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə məs'ul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti-bəşəriyyə üçün müzür bir adam hazırlamış olurlar. Xeyirsiz, xain, ədəbsiz evlad yetişdirib onları tərbiyə və islahə çalışmayan ata-analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, heysiyyətli insanlara müsəllət olmaq için bir sürü əxlaqsız, bir yığın sərsəri yetişdirmış olurlar. Böylə qeydsiz, tərbiyəsiz ata-ananın nə dərəcə məs'ul olacağı, nə müdhış cinayət işlədiyini hər kəscə mə'lum, aydın bir həqiqətdir.

Bu il olmasa belə bir qaç il sonra təhsili-ibtidainin istər qız, istər oğlan üçün məcburi tutulacağı şübhəsizdir. Lakin bizim istədiyimiz kibi deyil. Ümumrusiya türklərinin səmimi dostu (?) “Pruşkeviç”lərin istədiyi kibi olacaq, şimdiki xanım qızlar milli məktəblərdə ana dilini oquyub öyrənməsələr, yaxud ata-anaları tərəfindən məhrum edilsələr, bir-iki il sonra zor ilə, qəhr ilə oqumağa məcbur olacaqlar. Bir də cəbrə, təzyiqa nə hacət, artıq iyirmi ilə otuz hesab etmək üçün anaların təsbihlər ilə, qızların barmaqları ilə komediya çıxarmaları çəkilir bir dərd deyildir. Azacıq da utanıb qızarmalıyız.

HƏSBİ-HAL

4

Tə’lim və tərbiyə məsələsində ilk nəzəri-diqqətə alınacaq nöqtə məktəblərdir, məktəb otaqlarıdır. Məktəblər, səhhəti ixlal etməyəcək dərəcədə havadar, yuca yerlərdə yapılmalıdır. Pis, murdar, üfunətli yerlərdən uzaq olmalıdır. Xəstəxanə, həbsxanə, məzaristan kibi yapı (bina)lara yaqlaşmamalıdır. Xırıltı, gurultu çox olan mövqelərə yanaşmamalıdır. Məktəb binası mümkün dərəcədə günəş yerlərdə vaqe olmalı, rütubəti çox olan yerlərdən həzər edilməlidir. Günəşə mane olacaq kölgələr ilə mühat bulunmamalıdır. Çünki pək çox xəstəliklərin günəşsizlik və rütubət yüzündən vücudə gəldiyi aydın bir həqiqətdir.

“Günəş girməyən yerə təbiblər girər” məsəli məşhuri-ələmdir. Buracıqda bir az haşiyə çıxmaq istərim. “Rütubət” sözlə “tərbiyə” kəlməsini düşündükdə Naxçıvandakı “Məktəbi-tərbiyə” ilə onu istila edən müzürri-sıhhat rütubəti xatırlamamaq bir dürlü əldən gəlməyir.

Naxçıvanın şu milli məktəbi, – fəqət şimdiki deyil, ilk açıldığı zaman öylə idi. Nili-mübarək üzərində, yə’ni, “Bazar çayı” üstündə vaqe bir məktəbdir. Məzkur məktəb məscidi-camein qoltuğuna sığmış dar bir yerə təsadüf edər.

Xaricdən şəhərə varid olmuş bir səyyahi-zavallı məktəbin divarlarına göz gəzdirəcək olsa (yarım arşın qədər) xəcalətdən tərləmiş olduğunu müşahidə edər.

Fəqət məscidi-came? Naxçıvanın gözbəbəyi məsabəsində olan o böyük bina? On beş-iyirmi bin manata mal olan o mə’bəd nə oldu?

İştə, o da məzkur çayın nəmli, vərəmli öpüşlərilə söndü, getdi, doğuş ilə ölüşü bir oldu. Bir qaç yerdən rəxnədar oldu, qübbəsi çatladı, qapısı bağlandı.

Zatən məzkur məktəbin də orada vəqə olması məscidə mücavir olmaq üçün idi. Şimdi bu məktəbin günəşsizlik, darlıq, rütubətə mə'ruz olmaqdan başqa digər qüsurları da var ki, onlar da qismən güzərgah olması, məzkur çayın şiriltisi, bazarın gurultusu kibi bir çox müğairifənni-tərbiyə maneələrdən ibarətdir. Lakin bu məktəbin ilk tə'sisini və niçin orada yapılmasını eyicə anlamaq üçün bir az da təfsilata ehtiyac var. Bu məktəb on beş-on altı yıl əvvəl tə'sis olunmuş. Şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski cənabları ilə şəhər hakimi Slavaçinski bu xüsusda pək fədakarlıqda bulunmuşlar. "Cidilli bağ" adlı geniş, havadar, gözəl bir yerdə məktəb tə'sisini xalqa təklif etmişlər isə də kimsə razı olmamışdır. Bazardan, məsciddən uzaq bulunduğu, həm də vəqf yer olduğu bəhanə tutulmuşdur. Şəhər hakimi, xan və bir qaç gözüaçıq əfəndilər məktəbin orada yapılmasına nə qədər təlaş etmişlər isə də bir çox mühakiməsiz həriflərə məram anlatamamışlardır. Səkitiz, doquz bin rübləyə dəyəən o gözəl yeri şəhər duması parasız, pulsuz məktəbə hədiyyə etdiyi halda, kimsə təqdir etməmişdir. Lakin orayı bir qaç yıl sonra bir xristian pək ucuz, pək dəyərsiz bir qiymətə almış; o vəqf (?) yerdə geniş, gözəl, bağlı-bağçalı bir klub yapdırmışdır. Şimdi anlaşılır ki, vəqf olan bir yerdə məktəb deyil, klub yapmaq belə mümkün imiş!..

Lakin yeni yapılan zaman bağda vəqə qız məktəbi isbat ediyor ki, xalq işin əhəmiyyətini azacıq təqdir etməyə başlayor.

Çünkü burası da Məktəbi-tərbiyə üçün intixab edilmiş bir qadar gözəl və havalı bir yerdir. Zənn edərsəm burası da vəqf olmalı, lakin hər nədənsə bir kərə yapılıyor yer deyildir. Hər nədənsə əgər bugünkü duyğular, görklər, bilgilər on beş yıl əvvələ təsadüf etsəydi, təbii o dürlü çürük xülyalara, mevhumatlara yol açılmazdı, o vaxt işin həqiqəti düşünülməmişdi, şimdi artıq düşünülüyor, düşünülməyə başlayor.

Qonşu kirvələrimizdə məşhur bir məsəl var ki, o da "Musurmanın sonki ağılı bənim olaydı" cümləsidir.

Həqiqətdə gözəl tədqiq edilsə pək təcrübəli, pək mə'nadar bir söz olduğu dərhal anlaşılır.

Bunca təfsilatdan məqsəd, Naxçıvan işlərini təsvir etmək deyil, bəlkə Qafqasyada sakin bütün türklərin hər şəhərdə, hər qəsəbədə

(vəqf yeri) köhnə məzaristan kibi bir çox qiymətli, əhəmiyyətli yerləri əldən çıxarıb mevhumata səpmələrini ərzi-ixtar etməkdir. Bu dürlü uyğunsuzluqlara deyil bir şəhərdə, Qafqasın hər şəhərində təsadüf etmək mümkündür. Bir az diqqət edilsə bir çox “bulvar”ların, şəhər bağçalarının, kilisələrin hər öylə “məzarlıq, vəqf yeri” dediyimiz yerlərdə inşa olunduğu nəzərə çarpar. Biz, vəqf yeridir, günahdır deyib qorqmuş, çəkilməmiş, bir arşın qədər hasar çəkməyi belə əsirgəmişiz. Hökumət isə bu cəhalətdən istifadə edərək yağlı-yavan, yaqşı-yaman gözünə ilişəni kəndi mal etmişdir.

Mevzui-bəhsi aşdıq, söz cığırından çıxdı. Artıq haşiyəyi kəsib də yenə sözüməzə, bəhsimizə gələlim.

Əvət, mümkün dərəcədə məktəb binası günəş işığından məhrum olmamalıdır. Lakin işıq bir tərəfdən gəlməlidir. Zira iki yaxud bir qaç tərəfdən gələcək olsa, müxtəlif kölgələr bıraır ki, o da göz için müzürdür.

İşığın sol tərəfdən gəlməsi daha faydalıdır. Çünki, sağ tərəfdən gələcək olsa, yazı yazarkən sağ əl dəftər üzərində öz kölgəsilə şagirdləri rahatsız edər. Sınıfın (klasın) pəncərələri də olduqca çox və aydınlıq olmalıdır. Məktəbin dörd-beş arşın (rus arşını) enində günəş bir dəhlizi (koridoru) və tənəffüsxanəsi olmalıdır. Hər məktəbin mümkün dərəcədə kəndinə məxsus bir də gözəl bağçası bulunmalıdır ki, çocuqlar orada sərbəst gəzinə bilsin, saf, təmiz hava ala bilsin.

Rəfi-ehtiyac için qədəmxanələri olduqca uzaq bir guşədə bulundurmali, qulluqçular nəzafət haqqında pək ziyadə diqqətli olmalıdır.

Sınıflarda nəzəri-diqqətə alınacaq şeylərin ən mühümmü sıra “skameyka”lardır. Sıraların ölçüsündə çox diqqət lazımdır. Əldən gəldiyi qadar onları sıhhi, fənni bir ustaya ismarlamalıdır. Yoqsa şagirdlərin boyuna görə olmayıb da fəzləcə yuca ya alçaq olursa pək məzərrətlər iras etmiş olur. Bir də müəllimlər daima çocuqların sıra üzərində aldıqları vəziyyətə diqqət eyləməlidir. Fəna vəziyyətlər boyun, kürək, bel gəmiqlərini əyər, gəmiqlər əyildikdə ə'zayi-daxili də böyük zərərlər görmüş olur. Bu zərərlər bədənin xarici, daxili ə'zasından başqa, fikir üzərində də tə'siribəxş olur. Fikrin müstərih və oyanıq olması için bəhər hal baş saquli (dik) bir vəziyyət almalıdır. Öylə olmazsa təbii qan dimağ (beyin)də sərbəstcə cəvələn edəməz. Beyin qanın cərəyani-sərbəstanəsindən məhrum olunca fikirlər, duyğular da məhdud və əqim qalmış olur. Çünki dimağ qan ilə, əfkar və ehtisat da dimağ ilə ərzi-fəaliyyət edər.

Bir də bir sırada iki çocuqdan ziyadə oturmamalıdır. Çünki bir sırada dörd-beş tələbə oturacaq olsa ehtimal ki, biri müsri bir xəstəliyə tutulmuş olur da ondan digərlərinə də sirayət edər. Amerikada, Avropanın bə'zi yerlərində hər tələbəyə bir sıra təxsis edən məktəblər pək çoxdur. Sınıfdə dərs müddəti pək uzun sürməməli və 45 ya 50 dəqiqəyi aşmamalıdır. Hər dərs arasında sınıfların havasını dəyişdirməlidir. Çünki tələbənin tənəffüs etdiyi zaman havaya hamizi-qarbon dağılır, tər və yağ ifrazatı təbəxxür edərək sınıfin havasını olduqca zəhərlər, bərbad edər.

Sınıf süpürüldüyü zaman quru süpürgə ilə süpürülməməlidir. Zira müzür mikroblar ilə havaya qalqıb uçuşan tozlar bir azdan sonra sıraların taxtaları üzərinə enər, qonar, sonra tənəffüs edildiyi zaman məzkur tozlar ilə bir taqım mikroblar hiss edilməyəcək dərəcədə çocuqların nəfəsləri ilə ta cigərgahlarına qədər yol bulub bir çox qorqulu xəstəliklərə səbəbiyyət vermiş olur.

Bir çocuq təhlükəli bir mərəzə, keçici bir xəstəliyə düçar olmuş olursa məktəbə gəlməyə, dərsə dəvam etməyə məcbur edilməməlidir.

Müvəqqət bir zəman için evlərinə göndərilməlidir. Tədati edib sağlamlaşdıqdan sonra təkrar qəbul edilməlidir. Bə'zi çocuqların xəstəliyinə diqqət etməyib də ata-anası başından atmaq niyyətilə, müəllim də qeydsizlik və e'tinasızlıqla sınıfa qəbul etməkdən çəkinməz isə, şübhəsiz ki, bir çox biçarə mə'sumların da fəlakətinə yol açılmış olur.

Bir də aş, (çiçəyi döyülmək) şəhadətnaməsi olmayan bir çocuq əsla məktəbə alınmamalıdır və məktəbə alınan çocuqların yaşlarına da pək ziyadə əhəmiyyət verməlidir. Yedi yaşdan aşağı olanları pək də qəbul etməməlidir. Çünki pək küçük çocuqlar, cır ağaclar kibi cılız, zəif bir vücud ilə dərsə başlayınca sıqılır, zəhmət çəkər, həm vücudca, həm də fikircə zəif qalır, iləriləyəməz, atidə də pək çoqları təhlükəli bir surətdə zərərdidə olur.

Çocuqların əlil, miskin bir şey olmaları arzu edilməzsə, dərs arasında, baxşus böyük tənəffüslərdə (cimmastik) və bir taqım oyunlar oynamağa müsaidə etməlidir. Xayır, sadə müsaidə deyil, təşviq və tərgib eyləməlidir.

Cimmastikdə tələbəyi bir komanda altında müntəzəmən hərəkət etməyə alışdırmaq məktəblərin inzibatını tə'min edər.

Bir çox oyunlarda da müəllim çocuqları sərbəst biraqır kibi görünməlidir, lakin sezdirməksizin əl altından nəzarəti də unutmamalıdır.

Cimnastik və sairəyi layiqilə ifa etmək için ya o xüsusda mütəxəssis bir müəllimə, yaxud ona dair yazılmış əsərlərə müraciət etməlidir.

Herbert Spenser diyor ki, “əgər istiqbalda hal-hazır mədəniyyətimizə vaqif olmayan bir asari-ətiqə məraqlısı məktəblərimizdə oqunan kitabları, proqramları, xüsusi imtahan kağızlarını bulacaq olursa, bunların sahiblərinin qətiyyəən çocuq sahibi, yə’ni bir baba (ata) olması ehtimalının mevcud olmadığına qail olacağı kibi, his şübhəsiz ki, “bunlar monastra aid tərz-i-tədris olsa gərək” deməkdən kəndini alamayacaqdır”.

İştə bu sözü sahibi qoca bir ingilizdir. Bu mütaliəyi yalnız ingiliz mühitinə, məktəblərinə baqaraq yürütmüşdür. Lakin müşarileyh bizim bu məktəb, mədrəsə nami verdiyimiz səfalətxanələri, bu ətalət ocaqlarını görəcəək olsaydı nə söylərdi əcəba!

Yuxarıki sözlərə diqqət edilsə, təbii, daha şiddətli, daha şayanitəkdir bir təşbih kullanacağı dərhal nəzərə çarpar.

Məktəblərimizin proqramları eyicə düşünülün; dərslərin ən mühüm qismini təşkil edən və ən çəq rol oynayan maddələr, bir taqım səfsətələrdən, ruhsuz gəvəzəliklərdən başqa bir şeymidir?

İyirminci əsr mədəniyyəti bu uyğunsuzluqlara əsla təhəmmül etməz.

Zira tə’lim və tərbiyə saf dimağları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədar edəcəək bir alət deyildir.

O tərbiyə – bəşəriyyəti qaplayan çirkinlikləri, paslı beyinləri silib təmizləmək için mə’nəvi bir seyqəl kibi tələqqi edilməlidir.

Mümkün olsa gələcək həsbi-halda şu məsələyi səthi surətdə təhlil edəriz.

Qafqasyanın hal-hazırını ancaq həqiqətpərvər qəzetələr ilə, ciddi, mütəşəbbis müəllimlər ilə kəsbi-sələh edə bilir.

Bunların hər ikisi həyati-ictimaiyyəimizi bizə əks etdirən islahata təbdil edib çalışan bir ayineyi-təbiətnüma müşabihəsindədir. Müəllimlərin vücudə gətirəcəyi təbdil isə digərinə nisbətə daha əhəmiyyətlidir.

Fəqət müəllim öyrənib, öyrətdiyi kitablara iktifa etməməlidir. Bir çəq tərbiyəyə, ictimaiyyətə, təbiyyətə, əxlaqiyyətə aid kitablar da mütaliə eyləməlidir. Və mütaliəsindən bir nəticə, bir mühakimə çıxarmalıdır. Olduqca kəndi mə’nəviyyətini, kəndini, vicdanını təsfiyə və islahə çalışmalıdır, tainki söylədiyi sözlər, verdiyi nəsihətlər hüsn-

nəticə verə bilsin. “Söyləyənə baqma, söylədiyinə baq” dəsturunu əldə sərmayə ittixaz edənlər bu xüsusda çox yanlışdırlar.

Hər söz sahibinin sözü ilk öncə ruhilə və vicdanilə uzlaşmalı, müvafiqət etməli, sonra müxatibə söylənməlidir.

Bir ərəb ədibi deyir ki, “Qəlbədən çıxan sözlər, daima qəlbə nüfuz edə bilər. Qəlbənin xəbəri olmayıb da ağızdan fırlayı verən sözlər, dinləyənin bu qulağından girib o birindən çıxıb gedər”.

Demək ki, sözün təsiri bəxş olması üçün, söz söyləyənin eyi bir qəlbə, parlaq bir vicdana, gözəl bir əxlaqa, həqiqi bir mə'lumata malik olması icab ediyor.

Bir müəllim öz-özünü bir riyazəti-mə'nəviyyə ilə islah etdikdən sonra, şübhəsiz ki, hər sözü, hər duruşu, hər halı bütün şagirdlər nəzərində böyük bir əhəmiyyətli tələqqi olunur. Kəmalı-sür'ət və mətanətlə hər kəsin ruhuna nüfuz edə bilər.

Bir də müəllim yalnız məktəbdəki şagirdləri tərbiyə etməklə qalmayıb, mümkün dərəcədə kəndi nüfuzunu – sözlərinin əhəmiyyətini tə'mim və tövsiə çalışmalıdır. Şimdi bizim yalnız məktəblərimiz deyil, bütün həyatı-ictimaiyyətimiz belə saf, parlaq bir tərbiyəyə möhtacdır.

Müəllimlərimiz azacıq müşikafanə, durbinanə hərəkət edəcək olsalar, şübhəsiz ki, bütün mühitimizi islah etmiş olurlar.

Sınıf (klas)da hər iki gündə bir, çocuqların əlbisəsinə, yüzünə, əllərinə baqıb kirli və ya təmiz olduqlarına diqqət edilməlidir.

Müzürri-səhhət hallar, işləklər büsbütün mən' olunub əsbabı yumşaq, tatlı bir dil ilə tələbəyə anladılmalıdır və təkrar edilməməsini şiddətlə tənbiş etməlidir.

Bir müəllimin, çocuğun anlayacağı tərzdə eylədiyi pədəranə tövsiyələr və tənbişlər, əmin olmalı ki, pək gözəl nəticələr verir. Hər fənalığın, pisliyin, pıntiliyin səbəbləri tələbəyə anlatıldıqca, şübhəsiz ki, ata-anaları, qövm və əqrəbaları, hətta yaşadığı mühit belə mütənnəbih olub kəndilərini islah etməyə çalışırlar.

Xalq şimdi məktəbi, ondakı tərbiyəyi azacıq hüsni-tələqqi etməyə başlamış. Müəllim əgər uslu, namuslu, həlim, səlim bir əfəndi olursa, təbii, dörd-beş sənə zərfində yalnız bir ibtidai məktəbi deyil, məktəblə əlaqədar olan böyük bir köyü (kəndi), köy xalqını tamamilə islahə müvəffəq olur.

İbtidai məktəb proqramı olduqca təmiz, qullanıslı, aydın, qolay və mənfəətli olmalıdır. Xurafata, mevhumata aid süprüntüləri mümkün

mərtəbə sınıflara biraqmmalıdır. Əvvəldən girmiş olsa da süpürüb təmizləməyə diqqət və qeyrət etməlidir.

İbtidai məktəb üçün türk dilində müxtəsrəcə qiraət, kitabət, elmiəşya, coğrafiya, hesab, türk tarixi və islam tarixi kibi şeylər kifayət edər.

İkinci ildən e'tibarən rus dili də təbii ilavə edilməlidir. Çünki onsuz da iş aşmaz.

Fəqət müəllim, bunlar ilə iktifa etməyib bir çox həqiqi-fənniyəni, bir taqım hadisati-tərbiyəni xülasə edərək ağızdan, açıq, müəssir bir üslubla tələbəyə təlqin etməlidir. Həftədə bir-iki dərs yalnız bu işə münhəsir edib tələbənin gözünü açmalıdır.

Bir çox təbii levhələr ilə məktəb otağı təzyin edilməlidir, çocuqlar zəhmət duymayacaq dərəcədə bir taqım xoş mevzulardan bəhs edilməlidir.

Kor-korana "sür dəryə" qanununu əsla tələbəyə hiss etdirməməlidir, çünki təşəbbüsi-şəxsidən bütün-bütün məhrum qalmış olur.

Qafqasyada müəllimlər

Qafqasyanın ibtidai məktəblərində türkcə dərs verən müəllimlər təqribən üç qismə bölünür:

Birinci qısım; Aras aşırı qoşub gələn fanatizma dəllalları.

İkinci qısım, seminariyada (darülmüəllimin) ikmali-təhsil etmiş əfəndilər.

Üçüncü isə yeni üsulda tərbiyə görüb müəllimliyə həvəskar olan gənclərdir.

Birinci qısımı təşkil edənlər müəllimdən başqa hər şeydirlər. Həzarpeşə və pək qurnaz hərifdirlər. Buqələmun kibi hər saətdə bin rəngə girməyə müstəiddirlər.

Aras kənarına varır-varmaz hərif bir kərə düşünür, hər şeydən əvvəl kəndisi için bir sərməyə arar. Bir yerə baqar, bir göyə baqar, aradığı sərməyəyi iki arşın göy bezdə bulur. Marağada darğa şagirdi ikən, Aras suyu içər-içməz anadan doğma seyid olur. Sonra ağa mübarək qədəmləri ilə Qafqasyanın şu otlu, sulu toprağını müzəyyən buyurur. Beş-on gün yüz suyu tökər, yalvarır-yaqarır, amma fırlıdağı işləməz, fəryadı bir yana çatmaz, çünki cəmaət həpsi e'tiqadsız, seyidə baqan yoq!..

Bir də baqarsın ki, hərifin ağına bir şey gəldi. Belindən göyü açıb bir yana fırlatdı. Özünü bir əttar dükanına verdi. Beş-altı şahılıq həbdən, tozlu-topraqlı otdan-filandan aldı, şələsinə cibləşdirdi. Ya Əli, ya mədəd önünə gələn qəsəbələrdə köylərə yüz qoydu. Şimdi köyün hər tərəfinə qulaq versən təbibbaşı (?) cənablarının seytişöhreşüarı tənindənəz olmaqdadır. Lakin iş, təbibliklə də bitməz. Bir ucdan öldürdüyü, tələf etdiyi zavallıları öz əlilə kəfənlər, öz əlilə məzara qoyar. Sonra icab edərsə mərsiyəsini də özü oxur, hasili para çıxacaq yer bulundumu? Yəhudi bəzzazı kibi sağına-soluna, eninəboyuna, hər tərəfinə ölçər-biçər, yeri gəldikdə fala da baqar, dua da yazar, cin də tutar. Fəqət... Fəqət xudanəkərdə bu işlərin həpsində bir rəvacsızlıq, bir e'tinasızlıq görürsə büsbütün məsləkini dəyişdirir. Kitabçılarda “vətən dili” çox, tuhafiyəçilərdə vorotnik, qalstuk bol...

“Vorotnik”, “qalstuk” boyuna keçirildikdən sonra məzadçılardan, genə mal satanlardan bir dəst də gözəl kostyum alıb əyninə taqar. Bir məktəbə davam etməyə başlar.

İştə sana yeni fabrikadan çıqmış qanlı-canlı “arpazovanni” bir müəllim!.. Yalnız bircə diplomu (attestatu) əskik...

Lakin orası da qolay, zira çənəsi gevşək bir takım cahil mühafizəkarlara qarşı beş-on gün boyun büküb yaltaqlıq edərsə, hər saçmasına bəli, bəli deyərsə şübhəsiz ki, ən zəki, ən təcrübəkar müəllimlər sırasına keçmiş olur. Fəqət ədəbsiz imiş, əxlaqsız imiş baş yox, keçərgedər, yalnız hacı əfəndinin, yaxud kərbəlayi kişinin boş damarını buldumu? Artıq əsrin əflatunlarına şıllaq atmağa başlar. İş yoluna qoyduqdan sonra həmiyyət, qeyrət qanı coşub-daşaraq qızğın, dəhşətnak nitqlər söyləməyə başlar, iştə küçücük bir nümunə:

“Cəmahət, cəmahət! Vətən, məmləkət xərabə oldu. Bahəmə bunnan belə piş əzvəqtdən irəli, əqsami-mütənəvvivə məktəbxanələr açmaq lazımdır. Qazutlərin dilsuz və yürəkyandıran həvadisati insanın qulağında guşzəd olanda dər həqiqətdə vətən dər həqqində nə eyliyəcəğimi bilməyib, gözlərinin sirişki abi-nisanın suyu kimi axır”.

Bu bir. (?)

İkinci qısım də rusca təhsil edib türkcə dərs verən əfəndilərdir ki, dəröhdə etdikləri dərslər əksəriyyətlə ibtidai məktəblərə münhəsir kibidir.

Muşikafanə bir nəzərlə bəqılssa sair müəllimlərə nisbətən onlar pək eyidirlər, pək faydalıdırlar. Hissiyati-milliyəyə azacıq biganə

olmaqla bərabər bir taqım çürük, təhlikəli mevhumata aşına deyillər ki, bu da pək böyük qazandır. Onlarda olan fəzilətlər və qüsurlar ayrı-ayrı nəzəri-diqqətə alınmalıdır.

Onların seminariyalarda və sair məktəblərdə görüb öyrəndikləri şeylər həp müntəzəm, mürəttəb (sistematik) bir tərzdə olmuşdur. Onların təhsilində çürük və faydasız şeylərə pək az təsadüf edilir. Gördükləri fənn ilə, elm ilə bərabər fənni-tərbiyə “pedaqogika”yə də eyicə diqqət ediyörlər. Bir çöq dəfələ nümünə için müdirlər, nazirlər tərəfindən onlara dərslər verilib gözələ tənqid olunuyörlər.

İştə on-on iki illik təhsil və təcrübə sayəsində hər nasıl olsa müəllimlik için bir istihqaq qazanmış olurlar. Onun için Qafqasyanın pək çöq yerlərində ən ciddi çalışanların qismi-küllisini onlar təşkil ediyörlər. Hətta bir çöq ufaq-təfək yeni təb’ olunmuş əsərlər belə onların həmiyyət ilə meydana-intişara atılıyör ki, bu da xalqı mütaliyəyə alıqdırmaq için böyük bir müvəffəqiyyətdir. Lakin, bə’zi əfəndilər müstəsna olmaq şərt ilə, bir çöqları azacıq sapıyörlər ki, o sapqınlıq da bir taqım yanlışlıqlar, uyğunsuzluqlar doğurmuş olur. Nümünə olmaq üzrə bir qaç sətir yazı bu yanlışlığı isbata kafidir. İştə rusca oqumuş, türk dilində müəllimlik edən arqadaşlardan birisinin məktubundan bir parça: “Əfəndim, mən istiyörüm getmək iyunun on beşində mineralını sulara, hansı ki, ölar çöq mənəfəətli məndə olan cüz’i naxoşluğa.

...bəy də gedəcəkdir mən ilə bərabər, ancaq qalmaq üçün orada iyirmi beş gün hərgah siz də istərsiniz gəlmək, ölar mənim için çöq yaqşı və çöq xoşbəxtlik...”

Bu da iki. (?)

İlk nəzərdə insan, şü cümlələrin türk dilində olduğuna əsla şübhə etməz, çünki hər kəlməsinə diqqət etsə düzgünce, türk sözləri olduğunu təsdiqdən kəndini alamaz. Lakin cümlələrdəki ahəngə, o qarışıq mübtədə, xəbərlərə bir musiqişünas sameəsilə qulaq versə, dərhal “xaxol” ruh ilə düşünölmüş, türk kəlmələrilə vücuda gəlmiş bir əcubə olduğunu anlar.

Bu hal, bu qarışıqlıq yalnız bə’zi müəllimlərə məxsus deyildir. Şəhərlərdə iqamət edən, ruscaya azacıq aşına ölan tüccar və kəsəbəyi dəxi ifsad etməkdədir.

Elmsiz, saf bir köylüyü (kəndli) qonuşdurunuz, onunla həsbi-hal ediniz, eyicə diqqət edəcəkl olursanız, şəhərlilərə nisbətən önları türk ləhcəsinə, türk ruhuna daha yaqın, daha munis bulursunuz.

Şimdi yuqarıda yazılmış iki qısmı bir arada müxtəsərcə xülasə edəlim.

Əvvəlinci qısmda göstərilən budalaların nə fikri, nə duyğusu, nə lisanı, nə də əxlaqı ki, əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyildir, bizə gəlməz, Qafqasya üçün lüzumsuz və bimə'nadır.

Hələ lisanları, ədəbiyyati-atiyəmizi rəxnədar edəcək dərəcədə müzür və təhlükəlidir, onun için də şayani-əhtirəzdir.

İkinci qısım isə fikircə, əxlaqca, maarifcə şayani-istifadədir.

Hələ türk lisan və ədəbiyyatını azacıq nəzəri-diqqətə alsalar, türk sərf və nəhvində beş-on ay qədər göz gəzdirsələr, şübhəsiz ki, vətənə, millətə çox, həm də pək çox xidmət etmiş olurlar. Fəqət əhəmiyyətsiz bir vəziyyət alacaq olsalar, təbiidir ki, lisanımızı bərbad etməkdə əvvəlinci qısmıdan geri qalmayacaqdır.

HƏSBİ-HAL

5

Şimdi üçüncü qısmə gələlim.

Üçüncülər: “yeni üsulda tərbiyə görüb, yaxud görmək istəyib, müəllimliyə həvəskar olan gənclərdir” demişdik.

Bunların – bu müəllimlərin bir payı ibtidai türkcə, rusca təhsil görüb bir fəaliyyəti-cavanmərđanə ilə çalışanlardır ki, sayları pək az, xidmətləri isə pək çoxdur.

Bir payı da vaxtilə yalnız mədrəsələrdə uğraşib yorulmuş əfəndilərdir ki, şimdi işin mahiyyətini anlayıb candan, yürəkdən, gecəligündüzlü çalışıb iləriləmək istiyorlar. Bir tərəfdən türkcə tarixə, ədəbiyyata, lisanə diqqət edib, bir tərəfdən də xüsusi olaraq az-çox rusçaya həvəs ediyorlar. Onların bu dürlü açıqgöz olmaları ciddən şayani-təqdirdir.

Fəqət bunlardan bir taqım gənc xocacıqlar da var ki, yaşadığı əsrin mədəniyyətini bilməyərək, yaxud bilmək istəməyərək, azacıq e'tinasız kibi görünüyorlar.

Fəqət onlar da işin əhəmiyyətini biləcəklər. Lakin az deyil, pək çox peşimançılıq çəkəcəklərdir.

Maarifpərvər zatların borcudur ki, hər yerdə onları şirin dil ilə, məhəbbət ilə çalışıb iləriləməyə təşviq etsinlər. Təşviq etsinlər də həmonları, həm də kəndilərini qayeyiməqsədə nail etsinlər, edə bilsinlər. Məhəbbət bəşəriyyətin ən dərin, ən ülvə bir təcəlligədir.

Məhəbbət anlı-şanlı ordulardan, vulkanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət ehraz edə bilər.

Qafqasın bə'zi yerlərində, daha doğrusu hər yerində az-çox bir münazirəyə-şəxsiyyə cərəyan etməkdədir. Bu münazirəyə yol açan da bir taqım xüsusi məhəbbətsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Bir mühafizəkar bir təcəddüppərvəri, açıqgöz bir gənci uzaqdan görüncə, yaxud ona aid bir söz eşidincə dərhal sinirləri (ə'sabi) oynamağa başlar. Görməyə gözü olmaz, lakin haqqı da var...

Yeniyyəmə bir gənc, yaxud tərəfdari-təcəddüd bir əfəndi də mühafizəkara, əski fikirli bir xocacığa təsadüf edərsə, əsla ona yaqınlaşmaq istəməz. Yaqınlaşsa da müstəhziyanə suallar ilə zavallıyı xırpalamaq, qızartmaq istər.

Əvvəlki quşqulanmasında, yaqın durmamasında, nifrət və məhəbbətsizlik etməsində ikinciyyə nisbətən azacıq haqlıdır. Çünki həqiqətdən uzaqdır. Həqiqi elm, fəzilət nə olduğunu eyicə kəsdirəmiyor. Onun için də bu tərəfə məhəbbətsizlik göstərir.

Fəqət ikincilər, yə'ni münəvvərəlfikir olanlar isə, bir çox nöqtəyənəzərdən yanlışırlar. Və sataşmaq, təkdir etmək kibi bir taqım hərəkətlərindən məs'uldurlar. Zira aldıkları vəziyyət əksəriyyətlə onları islah edəməyib ədavətlə qarışıq bə'zi darğınlıqlara yol açır.

Şimdi bu iki qüvvət uzaqdan bir-birinə yan baqarsa, biri havaya, biri suya çəkmək istərsə arabanın (məqsədin) olduğu yerdə qalacağına şübhə edilməməlidir.

Yaxud bir araya gəlib də bir-birinə yaqlaşmaq istərsə və yaqlaşırıyaqlaşmaz bir şiddəti-mexanikiyyə ilə çarpışır isə – tə'sir-əks tə'sir qanununca hər ikisi zəhmət duyar. Hər ikisi zərərdidə olur. Hər ikisi şiddəti-müsadimə ilə geri fırlayıb ayrı, qeyri yaşamağa, küsgün bir vəziyyət almağa məcbur olur. Bu vəziyyət isə büsbütün tərəqiyyətimədəniyyətimizə mane olub daima ənvari-həqiqətə qarşı bir zülmətəhəmmülgüdəz hazırlanmış olur.

Bir də təfsilə nə hacət... Pisliyi qurcalamaq, qarışdırmaq, xasseyişməyi incitməkdən başqa bir şeyə yaramaz ki!

Mədəniyyətdən məqsəd rifahiyyət və səadətə nail olmaq isə, təbii, onu hər kəs alqışlar, hər kəs sevər, hər kəs istər.

Bir mədrəsənişin tələbə, bir gənc xoca ki, yeni-yeni xocalığa hazırlanıyor, şübhəsiz ki, məs'ud yaşamaq üçün sairlərdən daha ziyadə daireyi-mədəniyyətə girmək istər. Xar və zəbun qalmaq istəməz.

Daha açıq tə'bir ilə – onlar Molla Nəsrəddinin “tavlamıxda bağlanıb qalmış buzovuna bənzər”, mıxdan açılınca dörd əlli, dörd ayaqlı qaçmaq istərlər. Onları həyati-mədəniyyəyə alışıdırmaq üçün beş-altı aylıq rəhbərlik kifayət edər. Lakin şu rəhbərlikdə mülayimət və məhəbbətdən əsla uzaq bulunmamalıdır. Onları inadla, məzəmmət ilə deyil, qardaş kibi sevə-sevə daireyi-ittihada çağırmalıdır.

Mümkün dərəcədə hər şəhərdə, hər qəsəbədə bir qaç ə'zadan mürəkkəb bir cəmiyyət təşkil edilməlidir. Bə'zi şəhərlərimizdə olan nəşri-maarif cəmiyyətləri kibi vaqt qaib etmədən qəflət, cəhalət uçurumlarında yuvarlanan o biçarələri müəllimliyə təşviq etməli, çalışdırmalı, bə'zi ufaq-təfək məsarifi dəröhdə etməlidir. Müxtəsərcə qiraət, hesab, türk tarixi, islam tarixi, coğrafiya, qəvaidi-lisan kibi bir taqım mühüm, fəqət qolay şeyləri az bir zamanda öyrədib pərvaz eyləməlidir.

Keçən həftələrdə Ə.T. əfəndilərinin bu məsələyə dair yürütdükləri mütaləyi hər kəs oquyub, görmüşdür. Onun üçün pək də təfsilə hacət yoq zənn edərim.

Fəqət burasını bilməli ki, bu hal inqilabi bir haldır. Bu üsul dəvəm etsə-etsə ancaq iki-üç sənə dəvəm edə bilər. Pək ziyadə uzanması arzu ediləcək dərəcədə fayda verməz, çünki bu qısım müəllimlərin beş-on aylıq təhsili ibtidai məktəbləri yarım-yamalaq idarə edə bilər, çocuğu az-çoq qiraət, kitabət, tarix, lisan... və sairə kibi şeylər ilə müstəfid edərsə də, fəqət bir çöq nöqtəyi-nəzərdən nəticə qüsurlu çıxar bilər.

Beş aylıq təcəddüd, iyirmi beş illik mevhumat ilə paslanmış dimağları (beyinləri) hiç də silib təmizləyəməz. Bəhərhal əski küp yenə az-çoq sızmağa başlar. İcab edən fəzali-əxlaqiyyəyi, hissiyyatimilliyəyi tələbəyə təlqin etməyib, xoş bir qayəyə varamazlar. Çünki o kibi fəzilətlər tədrisi təkamül bir təhsilə möhtacdır.

Sür'ətlə alovlanan hər şey, hər əməl, hər duyğu səbat göstərməzsə pək çabuq sönər, yaşayamaz, sür'ətlə münqəriz olur, yarım-yırtıq, qırıq-tökük işlər daima nəticəsiz qalır.

Təcrübəkar müəllimlərə, həqiqətaşına xocalara malik olmaq üçün er-gec iki böyük müəssisəyə ehtiyacımız var ki, biri milli bir darülmüəllimin, digər də ruhani bir darülelmədən ibarətdir.

Bu xüsusda fəzilətpərvər şeyxülislam həzrətlərinin keçənlərdə “Həqiqət”də bir məqalələri də var idi.

O məqalə, Qafqasyada ciddi və həqiqi bir darüelm tə’sisini tövsiyə ediyordu. Və orada tə’qib ediləcək proqramı da ayrıca göstəriyordu. Məzkur proqramı bəyənənlər pək çox oldu. Fəqət öylə bir mütaliəyi-haq bəyanına tə’qib edilmədi. Cavabsız qaldı, əqim qaldı, nəticəsiz qaldı...

Bəli, bin dürlü hava və həvəsə qarşı pərəstiş edən milyonlar, bir çox rəzilənə, səfilənə işlərdə kül olub gedən altınlar, öylə bir nidayihəqiqətə qarşı susdu, qaldı. Səs vermədi, lal oldu.

İllərcə ərz olunduğu kimi hər şey öz yerində, öz vaxtında yapılacaq. Qış keçib gedəcək, yüzü qaralıq kömürə qalacaqdır.

Lakin anlaşıldığına görə bu iki darüelm, şimdilik ayrı-ayrı açılmıyacaq. Camaatda az-çox həvəs varsa da para (?) cənabları pək də aldırımıyır, müsaidə etmiyir, daha doğrusu, məsləhət görmüyor.

Zatən Ərdəbil dəlləkləri baş ucunda hazır; kəndini zəhmətə, məşəqqətə, məsrəfə soqmaq fəzlə deyilmi ya?

Bununla bərabər hər halda bizim üçün alim və müəllim yetişdirəcək müntəzəm və mürəttəb bir müəssisə lazımdır.

Azacıq himmət, qeyrət edilərsə bu iki arzunu bir nöqtədə birləşdiririk. İki bostanı bir ırmaqdən sirab edə bilərik. Müntəzəm bir darülmüəllimin tə’sis edilsə müəllim qıtlığı çəkməkdən qurtularıq.

Sınıflar tə’qib edildikcə edilir. Səkkiz-doquz sənə dərsə davam olunur. Müəllimliyə istihqaq qazanıldığı təqdirdə tə’lim və tədrisə həvəskar olanlar müəllimliyinə gedər. Axund (alim) olmaq arzusunda olanlar isə iki-üç sənə dəxi ayrıca darülmüəllimin proqramına ilavə olunmuş, ilahiyat şö’bəsinə davam edər. Dünya və axirət elmlərini mükəmməlcə təhsil etmiş olur. Və həqiqi, mühakiməli, doğru bir mə’lumata malik olunur. İştə o zaman haqqilə alim adına layiq alimlər görərik. Və müəllim qıtlığı çəkməkdən də azad olarıq.

Hüseyn Cavid

NAKAMLIQ

Böyük bir ziya 'i-əbədi

Bu gün qara topraq əcəlin pənceyi-qəhri Qafqasiyanın Rusiya türklərinin, daha doğrusu, bütün türk ünsürü-nəcibinin yorulmayan, qəhrəman və çalışqan bir evladını ağuşi-əbədisinə alıyor.

Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, A.Sur, Abdulla Tofiq imzalarını qəzetə sütunlarında görüb bilməyən pək az qare bulunur zənn edərim.

İştə o fəal gənc getdi. Nakam olaraq tərki-həyat etdi!

Gəncədə məbadiyi-ülumu təhsil etdikdən sonra üç sənədən ziyadə İstanbulda ikmali-təhsil ilə məşğul olub tarix və ədəbiyyatda böyük bir ləyaqət göstərmiş olan bu dəyərlı cavan əfsus! binlərcə əfsus ki, dünyadan kam almayaraq, arzularına yetişməyərək millətində, vətəninə lazım olan ən qiymətli bir zamanında millətini, vətəninı tərک etdi, yalnız və yalnız ailə və arqadaşlarının, əhibba və vətəndaşlarının yürəyinə unudulmaz bir həsrət qoyub getdi.

Mərhum müşarileyh yaşasaydı ədəbiyyatımıza pək böyük mənfəətlər, pək qiymətli əsərlər bəxş edəcəkdı. Zətən göstərdiyi nümunələr istiqbalının nə dərəcədə parlaq olduğunu müdəqqiq qarelərə təslim etdirmişdir zənn edərim.

Fazili-hünərvər, ədibi-siyasətpərvər İbrahimov Sənətullahəy əfəndinin mərhum (A.Sur) haqqında yazmış olduğu mütaliatı hər kəs oquyub düşünmüşdür zənn edərim. Onun türk dilinə, türk ədəbiyyatına olan xidmətləri pək parlaq olacaqdı, əfsus ki, kəndisi söndü, getdi...

Əvət, şu bir sənə zərfində Qafqas, ulu Qafqas, sevgili evladlarından üç qiymətli vücud qayb etdi.

Birincisi möhtərəm şair mərhum Sabir həzrətləri idi. Mirimumileyhi Tiflisdən Şamaxıya, yə'ni məzari-ədəmə doğru yollandığı sırada görmüşdüm. O lətif və düşgün sima hala gözümün önündə təcəssüm edib duruyor. Qafqas öylə nadir vücudə bir də pək çətinliklə malik ola bilir.

İkincisi vətənpərvər üləməmızdan hacı molla Ruhulla həzrətləri idi ki, ziyayi-təhəmmülgüdazı islam ruhilə bəslənmiş hər bir vətəndaşını məhzun və dilxun etdi.

Üçüncüsü isə şu iki mərhumun hiç birilə qabili-qiyas olamaz. Çünki onlar kamilən olmasa belə yenə az-çox yaşayıb və istədikləri qədər millət və vətənlərinə ifayi-xidmət edə bilmişlərdir.

Bu isə (A.Sur), hənuz yeni-yeni qol-qanat açıb, təşəbbüsatda bulunub vətən yavruuları için, onların tərəqqiyatı için çalışıb-çabalamaqda ikən, ölüm, o acı həqiqət, o müdhiş qüvvət fürsət vermədi. Bıçarəyi aldı götürdü, şu mütaşəbbis, gənc ədibimizin səbəbi-irtihalına gəlinə Tiflisdə iki ay zərfində xəstəxanədə bir qaç dəfə əməliyyatcərrahiyyə (operatsiya) icra edildikdən sonra qurtulmayaraq nihayət, əcəlin ağışi-dəhşətnakına qovuşmuşdur. Cənabi-Həqq validəsinə, qardaşlarına və arqadaşlarına, dostlarına və vətəndaşlarına səbri-cəmil əta eləyə...

Hüseyn Cavid

İdarə:

Bu xəbər dünkü qəzetimizin təb' makinasına verildiyindən sonar əlimizə düşdüyünə görə bir gün tə'xirə düçar olmuş isə də, cənnətməkan Abdulla Tofiq haqqında bə'zi xatirət və təfsilatı havi olduğuna görə, dərci əlzəm bilinmişdir.

“İqbal”, 14 may, 1912, № 59

MİRZƏ ABDULLA MƏHƏMMƏDZADƏ YAXUD (A.SUR) – ABDULLA TOFIQ

Mərhumun təşyini-cənazəsi mərasimi

May ayının on birinci günü gündüzün saat on birdə Gəncə vağzalının önündə bir qutu (tabut) nəzərə çarpiyordu ki, içində (A.Sur), o nakam cavan, o qəyur ədibimiz xabi-əbədisinə varmışdı. On dörd gecəlik ayı ihatə edən yıldızlar kibi mədrəseyi-ruhaniyyə tələbə və müəllimləri cənazənin ətrafını sarmışdı. Hər kəs qayb olmuş bir fəzilətin, əldən çıqmış bir ne'mətin yadi-həsrətilə mütəəssir olduğunu göstəriyordu. Hazırın, böylə fəal və mütaşəbbüs bir cavanın, böylə natiqəpərdaz bir qəhrəmanın sükuti-həzinini düşündükcə heyrət və təfəkkürdən kəndini alamıyordu.

Mədrəseyi-ruhaniyyə müdiri Axund Hüseyn Pişnamazzadə cənabları tərəfindən mərhumun ruhu üçün dua oqunub fatihə söyləndikdən sonra hər kəs birər həmdü surə oquyub, sonra namurad ədib və müəllimimizin tabuti-müəllası müəllimlərin və tələbə əfəndilərin yardımı ilə bir faytona qoyuldu. Mərhumun beş-üç qövm əqrəbasilə bərabər doctor Həsənbəy Ağayev, Bağbanlar məktəbinin naziri Həsənbəy, şəhər məktəbinin türkcə müəllimi İsmayılzadə Mirzə Hüseyn cənabları da bu hey'ətə daxil idi. Tabut faytona qoyulduqdan sonra hazırun kimi faytona, kimi tramvaya binib bir qədər yola davam etdilər. Şəhərə hənüz çox məsafə var ikən, cənazəyi istiqbal edənlər hər tramvay (qonka) və faytonlardan enib cənazəyi ta mərhumun evlərinə qədər çiyinlərində gətirdilər. Söz yox, şəhərə daxil olduqda ötədən-bəridən toplanmış adamlar da nəzərə çarpıyordu. Cənazəyə yardım etmək istiyorlardısa da, müəllimlər və tələbələrin yardımı onların zəhmətinə hacət bıraçmadı. Cənazə evlərinə daxil olur-olmaz şürii-şivən sədası qulaqları çinlatmağa başladı. “Cavan oğul vay”, “namurad qardaş vay” səsləri, “qəyur yoldaş vay”, “nakam arqadaş” iniltiləri hər kəsi sızlatdı, hər kəsi ağlatdı. Bu sırada mədrəseyi-ruhaniyyənin mə'sum balaları qapının önündə məş'umlu bayatılardan oquyurlardı:

Cavan öldün, dünyadan kam almadın,
Çox çalışdın, zəhmətdən hiç doymadın,
Əfsus ki, fikrinə qail olmadın,
Ağla, qardaş! Ağlamalı günündür!

Çıqarmıyaq yaddan biz tiz onları,
Hər vətənə qurban olmuş canları,
Tanrı qəbul etsin bu qurbanları,
Ağla, qardaş! Ağlamalı günündür!

İlaxir...

Bu sırada Sisyanov, Voronsov, bir də Tofiq məktəbinin nazirləri, müəllimləri, tələbələri dəstə-dəstə qapının ətrafında kamali-nizam ilə səf bağlayıb durdular. Ətrafdan başqa adamlar da tək-tük bu cəmiyyətin içində görünürdü. Bir çox saat qədər ağlaşma, qüsl, təkfin ilə iştiğal edilib sonra zavallı cavanı anasından, bacı-qardaşından ayır-

mağa başladılar. Tabutun üzəri tirmələr, şallar, ipəklərlə bəzənmişdi. Məktəb tələbəsi tərəfindən ilk baharın yeni açmış gül-qönçələrilə süslənmişdi. Cənazənin üzərində mərhumun adilə bərabər Namiq Kamal mərhumun bu beyti də yazılmışdı:

Yüksəl ki, yerin bu yer deyildir,
Dünyayə gəliş hünər deyildir.

Cənazə evdən məscidə qadar, yenə qaralar daşıyan tələbə və müəllim əfəndilərin omuzunda gəldi çıxdı.

Məscid həyətinə (havlisında) mədrəsə müdiri Pişnamazzadə və sair həzrət tərəfindən namaz qılınıb məzaristanına doğru hərəkət edilməyə başladı. Pək qarışıqlıq, nizamsızlıq olmasın deyə Əliəkbər bəy Rəfibəyovun və müəllim əfəndilərin təsvibi ilə Sisyanov şagirdləri əl-ələ verib cənazə ətrafında gedən müəllim və tələbələri ortaya aldılar. Tainki xaricdən cənazəyi təşvi edən, ya təşvi etmək həvəsində olan Gəncə cəmaati-islamiyyəsilə çocuqlar qarışmayaraq ayrı və müntəzəm bir surətdə yola davam etsinlər və çocuqlar da sıqıntı çəkməsinlər.

Mə'lum ya! Bu gün cümə günüdür. Bütün müsəlman dükənləri qapalıdır. Ehtimal ki, cənazəyi təşvi için qoşub gələn vətənpərəst dindəşlərin kəsərat və izdihamından sıqıntı çəkilir. İştə bu səbəbdən ya nə, böylə bir qərar verilmişdi.

Lakin əfsus! Binlərcə əfsus ki, məsciddən məzarlığa qadar gördüyümüz əşxas yenə müəllimlər, yenə onların dörd-beş yüzü mütəcaviz şagirdləri idi.

Mədrəseyi-ruhaniyyə şagirdanı yuqarıda yazılmış:

Cavan öldün dünyadan kam almadın

– mənzuməsini ta Səbzikar məzaristanına qadar oquya-oquya getdilər. Səbzikar məzaristanlara başqa məzaristanı görə qayət təmiz və gözəldir.

İştə orada mərhum A.Suru dəfn etdilər. Yuqarıda məzkur məktəblərin nazir, müəllim və tələbəsiəndən maəda Gəncə şəhəri-əziminəndən orada gözə çarpan zat yalnız Əliəkbər bəy Rəfibəyov, məxdumları doktor Xudadat bəy Rəfibəyov, doktor Həsən bəy Ağayev, doctor Fərrux bəy, məşhədi Əli ağa Rəfiyev, məşhədi Qasım ağa, Cavad bəy Cavarlinski, bir də beş-üç nəfər mərhumun qövm və əqrəbası idi. Məzkur Cavad bəy, Həsən bəy və Mirzə Hüseyn cənabları isə hey'ətimüəlliminə daxil deməkdir.

Əvət cənazə dəfn edildi, təlqin verildi. Sonra Voronsov məktəbinin türkçə müəllimi İsi əfəndinin təlimilə məzkur məktəb şagirdləri bu sözləri təğənni etməyə başladılar:

Cümlə millətin ruhinin ruhi,
Cümlə millətin qəlbi-məcruhi.
Öz müəllimi, öz ədibidir,
Öz mühərriri, öz ədibidir.

Çox yaşa ədib, fikri-millətdə,
Keçdi günlərin xeyli zəhmətdə.
Qəbrdə rahat uyu, ey cavan,
Məskənin sənin rövzeyi-rizvan.

Şu matəmi tərənnümdən sonra mədrəsə müdiri Pişnamazzadə həzrətləri nitqə şüru etməyə başladı.

Lakin müdir əfəndinin yaxud sair natiqlərin söylədiklərini kamilən yazacaq olsaq pək çöq vaqt, pək təfsilat istər, bən də ancaq hər nitqin xülasəti xülasəsini yazıb ixtisar etmək istiyorum.

Pişnamazzadə cənabları mənbəyi-fəzl və irfan, əmiri-mö'minan Əli ibn Əbitalib "kərəməllahu vəcəhum"nun buyurmuş olduğu (mə'n əlləmmi hərfən qədtəyərin əbdən) kəlam-i-hikmət-insicamını mevzui ittixaz edərək mərhum Abdulla Tofiq əfəndinin mədrəsə şagirdləri boynunda olan haqqını, müəllimlərin məziyyətini, şagirdlərin və camaatın onlara olacaq ehtiramətini, qara topraqlara tapşırduğumuz cavan müəllim və ədibimizin mədrəsəyi-ruhaniyyədəki təşəbbüsətini, lisana, imlaya, ədəbiyyat və tarixə dair mücahidatını birər-birər sayaraq, xətm-i-kəlam elədi.

Sonra mədrəsənin riyaziyyat müəllimi Rza bəy Qaraşarov cənabları başlayaraq tərəcəmey-i-halına dair bir uzun nitq söylədi:

Mərhum Abdulla əfəndi 1877 tarixində təvəllüd etmiş və 1896-cı sənəsində açılan məktəbi-xeyriyyədə təhsilə şüru etmiş. Sonra məzkur məktəbdə müəllim tə'yin edilərək tədris etməyə başlamış. 1900 sənəsində məzkur milli məktəb şəklindən çıxıb rus-müsəlman məktəbi olmuş.

Bir qaç yıldan sonra bu qəyur cavan Tiflis şəhərinə getmiş, orada "Şərqi-Rus" qəzetəsinə mühərrir və müsəhhih olmuş, sonra Bakıya gedib beş-altı ay qədər də orada iqamət edərək, oradan doğru İstanbula

getmiş. Üç sənədən ziyadə fəqr və fəlakət içində, orada fəna və ucuz lokanta (restoran)larda yemək yeyərək, gecə-gündüz təhsil ilə uğraşmışdır. Mərhumun böylə üful etməsinə əsl səbəb də İstanbulda keçirdiyi günlər olsa gərək... Çünki onu məhv edən bu xəstəlik orada ikən başlamışdır. Mərhum İstanbulda ən çox lisan, tarix və ədəbiyyat ilə işğal etmişdir. İkmali-təhsil etdikdən sonra doğru Gəncəyə gələrək mədrəseyi-ruhaniyyədə millət yavrularının gözünü, fikrini açmağa başlamışdır. Mərhumun lisana, osmanlı ədəbiyyatına dair tətəbbəatı var, eyi əsərlərdir, hənzutəb' olunmamışdır. Kərbəla vəqiasinə dair də tətəbbəatı var, qəzetdə nəşr olunmuş. Ruscadan bir coğrafiya kitabı tərcümə etmiş, Şinası mərhumun "Şair evlənməsi" ünvanlı vodevilini Azərbaycan türkcəsinə təhvil etmiş və üç cild üzrə şüəranın gözəl mənzumələrini toplayıb müntəxəbat (xrestomatiya) etmək istiyordu ki, vəfat etdi.

"İqbal" 16 may, 1912

Mərhum (A.Sur) təqribən iki ay var ki, Tiflisdə xəstəxanədə yatıyordu. Mərazi "kor bağırçağ"ın iltihab etməsi idi. Bir-birinin arqası sıra üç dəfə əməliyyati-cərrahiyyə (operasion) icra edilmiş. Nihayət bu mayın səkkizinci günü tərki-həyat etmişdir.

Rza bəy əgərçi pək həyəcanlı və fəzlə bir taqım sözlər söylədisə də bən də bitiriyorum.

Sonra Ağayev doktor Həsən bəy cənabları, mərhumun İstanbuldakı üsrətli həyatına, fəaliyyətinə, təşəbbüsətinə, südü təmiz bir türk oğlu, türk aşiqi, türk məftunu olduğuna dair və çalışıb-çapalayıb yazmış olduğu məqalat və tətəbbəatına aid kəskin bir nitq söylədi. Burada uzatmayaraq iki-üç sətir ilə iktifa edildi.

Doktor Həsən bəy əfəndidən sonra Əmirov Hacı bəy cənabları ki, doquz-on yaşlarında qayət sevimli və çalışqan bir çocuqdur, əlindəki dəftəri açaraq şu sözləri söyləməyə başladı:

Həzərat! Simasından insaniyyət yağan, danışığından ruh aşinalığı mə'lum olan bu mərhumu bir-iki ildən bəri tanıyırdum. Müəllim olduğundan uşaqlara olan məhəbbətinə görə bə'zi vəqtlər olurdu ki, bənim ruhumu tərbiyə etmək için bana ibrətli hekayələr söylərdi. Ona görə Abdulla əfəndiyə, bu qürbətdə qardaşıma olan məhəbbətim qadar, qəlbimdə bir böyük məhəbbət bəslənmişdi.

Bir gün, bir yaz sabahı onun vəfat xəbərini eşidən və onu sevən bir çocuq nə hala düşər? Vəfat xəbərini eşitdikdə tüklərim ürpərdi, kədar

qəlbimi sıqdı. Doğrusu hiç inanmaq, onun cavanlığına ölüm yaraşdırmaq istəmədim. Heyhat! Getdi... O vücudi-müəzzəm getdi. O namusi-müəssəm getdi...

Ey möhtərəm atalarım! Böylə sə'yi, millətdost müəllimin, müəllimlər zümresindən adının silinməsi camaatımıza, ələlxüsus biz məktəb çocuqlarına nə böyük müsibətdir. Zira biz uşaqların ruhunu tərbiyə edib məişət və səadət yoluna salıq edən böylə qeyrətli müəllimlər deyilmi?

Türklük və islamiyyət hisslərini bizim qəblərimizdə caygir edən, böylə millətpərvər müəllimlər deyilmi?

Böylə ruhani atanın əldən getməsi ümum uşaqların, xüsusən mədrəseyi-ruhaniyyədə oquyan şagird arqadaşlarımın müsibət günü olduğundan bütün əqrəbasilə bərabər, mütəəllim qardaşlarıma səbricəmil əta olunmasını Baritəala həzrətlərindən niyaz edirəm.

Bu zəki və məhzun çocuqdan sonra gənc və nəcib şairimiz Cavad əfəndi həzin və ahəngdar bir tövrlə yazmış olduğu gözəl və yanıqlı əş'arı söyləməyə başladı:

Ey qardaşlar! Bir zamanlar elmsizlik dumanı,
Cəhalətin gur pəncəsi qaplamışdı hər yanı.
O zəhərli havalardan gül yanaqlar solmuşdu,
O gün xain, pis əllərdən vətən xərab olmuşdu.
Göylər bizə işıq deyil, yıldırımlar saçırdı,
Günəş, yağmur, sular, sellər bizdən dönüb qaçırdı.
Allah belə qəbul etməz oldu bizim qurbanı,
Bizi o gün boğuyordu azğınlığın tufanı.
Qur'an nədir, anlamazdıq, vətən nədir, bilməzdik,
Qarşımızda yetimlərin göz yaşını silməzdik.
Ağlanacaq bir hal idi kəndimizdə görürdük,
Dilimizin, dinimizin getməsinə gülürdük.
Bu vətənin bunu görən südü təmiz evladı,
Bir qaç kişi o gün bizim qara günü anladı,
Ağladılar, sızladılar, yalvardılar Allaha,
Ulu Haqqın rəhmi gəldi könlü sınıq qullara,
O gün bizim dağlarımız bir az güldü, şənleşdi,
Bacarıqlı bir qaç qullar zülmətlərlə əlləşdi.
Ey qardaşlar! Yurdumuza günəş yeni doğmuşdu,
Bir azacıq, demək olar, dostlar deyən olmuşdu.
Ancaq dünən başımıza kölgə salan bir bulut,

Önümüzdə!.. Haqqın varsa, ey daş yürək, gəl unut!..
Yoq... Yoq... Sizin məzarınız qəlbimizin ən dərin,
Bir yerində saqlanmışdır, sənin o pak ruhunçin.
Bütün dünya alt-üst olsa, bən ki, səni unutmam,
Ay qardaşlar (amin) deyin, Allah bunu əfv etsin.

Cavad əfəndidən sonra sözə başlayan Sisyanov məktəbinin türk lisanı müəllimi Əli bəy əfəndi oldu. Miri-mumileyhin sözlərini, nitqini ancaq iki-üç sətirdə ixtisar edib keçmək istiyorum. Çünki kəndisi müfəssəl surətdə ayrıca olaraq qəzetəyə yazacağını bana söylədi.

Əli bəy:

Külli nəfsin zaiqət əl-məvət

(Əlbəttə, gedər gələn cihanə).

– sözlərilə başlayaraq A.Sur mərhumu bir çırağa, işıqlı bir elm çırağına bənzətdi. Məktəb uşaqlarını da onun (o çırağın) ətrafında dönüb dolayan pərvanəyə təşbih etdi. Və cavan ədib və müəllimimizin ruhunu şad və qədrini ə'la etmək yalnız tələbə əfəndilərin himmət və qeyrətinə bağlı olduğunu uzun-uzadıya izah etdi. Və Gəncə camaatının böylə qiymətli bir cavanın cənəzasinə etmiş olduqları e'tinasızlığı ima ilə anladıb təəssüflər etdi.

Cənəzəyi Tiflisdən Gəncəyə gətirmək üçün gedən əfəndilərin dediyinə görə, dost olmaq münasibətilə yalnız Mirzəcəmalov Hüseyn bəy əfəndinin, o aliqəlb və həssas arqadaşımızın bu müddətdə çəkdiyi zəhmətlər, mərhumun haqqında ibraz etdiyi insanıyyət və nəcabətlər Gəncə camaatının ixtiyar, gənc, mühafizəkar təcəddüdpərəst (intelligent) həpsinin mərhum Mirzə Abdulla haqqında olan e'tina və ihtimamatına bin dəfə faiqdir.

Artıq Əli əfəndidən sonra mədrəsə müdiri Pişnamazzadə cənabları dua və fatihə oquduqdan sonra, hazıran həmdü surə oquyaraq yavaş-yavaş məzaristanı, o baharistanı-cavidi mütəəlsəfanə bir vəziyyətlə vida və tərək etməyə başladılar.

Bu sırada adam dağılıqda nasıl olmuşsa Sisyanov məktəbinin balaca şagirdlərindən, yedi yaşında sevimli, mini-mini bir uşaq Cahangir Təqizadə fürsəti qaçıraraq oquyacağı mə'sumanə nitqini oquyamamış, bunu görəncə nitqinin surətini əlindən aldım. İştə buraya dərc ediyorum.

Atalarım! Qardaşlarım! Qabağımızda yüzü qıbləyə həmişəlik rahət uyuyub ilələbəddə uyuyan məşhur, möhtərəm müəllimlərimizdən Abdulla əfəndidir. Böylə elm və mə'rifət atalarının vəfatı yüzlərcə qardaşlarının bədbəxtliyinə dəlil deyilmi? Yaşın cavan olduğu halda bu hadisəyi-müəllimənin yüz verməsi biz çocுqlara nə qadar tə'sir etdiyini dil ilə söyləməyə hiç iqtidarım yox. Ələlxüsus zavallı ruhani məktəbi qardaşlarımızın bu gündə istədikləri müəllimlərinin əldən çıxması için olan qəmi-qüssələrinə nasil şərək olmalı ki, atalarımızdan artıq biz çocுqların tərbiyəsinə bunlar, bu ruhani atalar diqqət ediyorlar. Ancaq əlimizdən gələn bir şey varsa, o da qövəm və qardaşına, validəsinə Allah-təaladan səbr və təsəlli tələb etməkdir.

Möhtərəm müəllimlərimizlə bərabər məktəb qardaşlarımızın tərəfindən mütəvəffanın validəsinin kədərlərinə müştərək olduğumuzu bütün hissiyyatımızla söyləriz. O böyük Allah bu cavan mərhumun günahlarından keçib öz rəhmətini ondan diriğ etməsin, amin!

Əvət, məzarıstandan dağılıqdən sonra şəhərdə adət olduğu kibi, küçük şagirdlər müstəsna, mərhumun evlərinə gedərək hər kəs, qardaşlarına ibrəzi-təsliyəət elədi. Və meyli olan zat əksəriyyətlə oturub layiqli dərəcədə ehsan və mərhumun ruhuna fatihələr oqundu.

“İqbal” 17 may, 1912.

Möhtərəm qarelərin əfvini istirham edərək bir-iki sətir, səddin xaricinə çıxmaq istiyorum.

Məzarıstandan dönərkən bütün müəllim əfəndiləri bir yə's, bir fütür əhatə etmişdi. Hər kəsin simasında bir dağınlıq, bir küskünlük oqunuyordu.

Mühitimizin müəllimlər haqqında, bilxassə böylə gənc, nakam, qəyur və həmiyyəətli bir müəllim haqqında göstərdiyi himmət və nəzakət (!) həp göntülləri müğbər etmişdi.

Həqiqəətən bir kərə düşünəlim:

Müəllim nədir?!

Japoniyanın qəyur və qəhrəman milləti Mikadonun şərafinə deyil, Japoniya müəllimlərinin şərafinə idareyi-əqdah etdilər, həm də insanı sarsəm edən, əql və şüurunu məhv edən şarab, rakı (vodka) içməyib, cənabi-Həqqin mən' etmədiyi ən təmiz, saf və gözəl su içdilər.

Onlarca Japoniyanın tərəqqisi, oyanıqlığı, maarifpərvərliyi həp, həp müəllimlər sayəsində olmuşdur.

Almaniyada da hakəza (prins Bismark) bütün alman ünsürünün tərəqqisini müəllimlərdə görüyor və onlardan bəklıyor.

Xüləfayi-Abbasiyədən Harun ər-Rəşid bir müəllim için, əvət yalnız bir hikmət və riyaziyyat müəllimi əldə etmək için Bizans (əski İstanbul) hökumətilə boğaz-boğaza gəlmiş, böyük müharibə etmiş, qalib olduqdan sonra təzminatı-hərbiyyə olaraq yenə məzkur müəllimi əldə etmişdir.

Lakin bizlərdə, mühitimizdəki müəllimlərin qədri, heysiyyəti, halı, məişəti nəzəridiqqətə alınırsa insan ağlamaqdan kəndisini alamaz. Bıçarə müəllim nə yapsın? Beş-on manat maaşla nə yapa bilir! Ucuz olsun deyə hifzüssihhəyə muğayir rütubətli odalarda yaşar. Əski, bayat lokanta (restoran) yeməkləri yeyər. Getdikcə əsəbiyyəti artaraq vücudunu bəsləyəməz. Ata-anası bir-iki çocuğun nazını çəkə bilmədiyi halda – zavallı müəllim yüzlərcə millət balasının – müxtəlif ruhlarda yaradılmış, müxtəlif tərbiyələr görmüş, yaxud əsla tərbiyə görməmiş bir sürü çocuğun nazını çəkib, zırlı-gurultusuna təhəmmül ediyor. Bununla bərabər aldıqları mükafat nə? Bir çoq pis, mühlik xəstəliklər, cəngüdəz vərəmlər (çaxotkalar) yığın-yığın səfalət və fəlakətlərdən başqa bir şey olmasa gərək...

Şimdi böylə müdhiş, taqətfərsa uçurumlar qarşısında bulunan bıçarələr kəndi millətindən bu fədakarlıqlarına görə bir də haqnaşınaslıq, heysiyyətsizlik görürsə daha hanki cəsarətlərlə, kimə güvənərək işə girişə bilir?

Əfəndilər! Möhtərəm qarelər!

Müəllimlərə hörmət ediniz, onları seviniz, onları pək böyük görünüz, əvət, onlara pərəstiş ediniz, onları kəndinizə əfəndi biliniz!

Mövlayi-müttəqiyan həzrəti-Əli (Kərəmullahu vəchuhu) müəllimlər haqqında nə tövsiyə buyursa ona əməl ediniz! (Mən əlləmni hərfən qəd səyyərni əbdən) kəlami-həkimanəsini unutmayınız!

Lakin, ey müəllimlər! Ey möhtərəm əfəndilər! Sizlər, sizlər əsla millətimizin, mühitimizin bu e'tinasızlığına e'tina etməyiniz. Daima çalış-

şın, çabalayın! Millət, vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə saqınmanız! Əsla cəsarətsizlik göstərməyiniz. Mühitimiz sizi təqdir etmiyor, edəmiyor. Zərəri yoq. Lakin əlinizi, qolunuzu qırmadıqlarından, sizi zindanlarda çürütmədiklərindən yana bu millətə darılmaq, küsmək deyil, təşəkkür etməliyiz, həm də binlərcə təşəkkür etməliyiz. Bir dəfə tarixi göz önünə gətirin, o zaman baqınız və qərib işlər görürsünüz.

Şimdiki qəhrəman (!) və nəcib (?) italyanların əski babaları, yə'ni romalıları məmləkətlərinin ətrafına, qomşu hökumətlərə təcavüz və hücum edərək aldıkları əsirlər içindən ən alim və zəki zati kəndi çocuqları için müəllim tə'yin edərəlmiş. Çocuq azacıq dərstdən sıqılınca, müəllimə darılıb qızdığını, müəllimdən xoşlanmadığını atasına, babasına söylər-söyləmər, dərhal biçərəninin, yə'ni zavallı müəllimin, qol-qabırğası, köksü, qafası xəncərlər, baltalar ilə parça-parça olunub məhv edilirmiş.

Şükür Allaha, biz ki, millətdən müəllimlərimiz haqqında böylə bir haqsızlığa təsadüf etmədik. Bu gün təqdir etmiyorlarsa da, əmin olunuz ki, yarın mütləqa, mütləqa edəcəklər. Cənabi-Haqq çalışqanların, doğruların, fədakarların hamisidir. Əsla mə'yus olmamalı...

Yenə sözü müzə gələlim:

Əvət, mərhum A.Sur pək çalışqan, pək sahibməslək, pək himmətli bir müəllim idi. Həm də pək durbın, pək münəqqid bir ədib idi. Qafqas toprağı bir də pək güc öylə cavanlar yetişdirər bilər. Onun haqqında beş-üç sətir deyil, tərçümeyi-hal olmaq üzrə yüzlərcə səhifə yazıb doldurmaq icab edər. Abdulla Tofiq ölmədi, öləmər. O yaşar, tarixin ağışı-səmimiyyətində, millətin qəlbində yaşar. Pişnamazzadə həzrətləri, doktor Həsən bəy, Yusifbəyov Nəsib bəy və sair arqadaşları, dostları tərəfindən onun əsərləri, tətəbbəti nəzəri-diqqətə alınmalı və təb' edilməlidir.

Bu gün sübhədən aqşama qadar mərhumun cənazə mərasimində bulunaraq, bir para ötə-bəri ilə iştiğal edərək, günəşin qızğın zərbələri altında əzilib yorulduğumdan, möhtərəm qareləri yormayıb qısa kəsmək istiyorum.

Qafam öylə fəna bir halda dönüyor ki, nə yazdığımı və nə yazacağımı kəndim də bilmiorum. Ehtimal ki, yazılarımın içində artıqəskik, nəzəri-diqqətə çarpacaq pək çox qüsurlar bulunur. Möhtərəm qarelərdən əfvi-rica etməyi kəndim için bir vəzifə ədd edərim.

Cənabi-Haqq öz birliyi hörmətinə bu nakam cavanın cənəzəsi üzərində paralanan sinələre, qoparılan saçlara, tökülən göz yaşlarına, sızlayan yürəklərə mərhəmət buyurub da onu, o namurad bəndəsini dəryayi-ehsan və kərəminə qərç eyləsin.

Əgər günahı var isə, öz lütfilə, öz böyüklüylə bağışlasın. (Ami n ...)

11 mayıs 1912 sənə
Hüseyn Cavid
“İqbal”, 18 may 1912

TİFLİSDƏ TEATR YAXUD SƏN'ƏTİ-TAMAŞADA TƏBƏDDÜL VƏ TƏRƏQQİ

Oktyabrın dördüncü aqşamı Namiq Kamal bəyin “Akif bəy” adlı faciəsi “Tiflis türk dram dəstəsi” tərəfindən meyvəyi-tamaşaya qoyuldu. Bu əsəri Qafqas şivəsinə təbdil edən Axundov cənablarıdır.

Məzkur faciə beş pərdədən ibarətdir.

İlk pərdədə Akif bəy (gənc bir gəmi komandanı) pək vəfalı zənn etdiyi hiyləgər zəvcəsindən ayrılaraq dəniz müharibəsinə gedər, binbaşı Şahin bəyə də bir vəsiyyətnamə verib İstanbulda oturan babasına göndərməsini və şəhid olursa rəfiqəsi Diltrubayı yanına almasını tövsiyə edib gedər.

İkinci pərdədə Akif bəyin ölüm xəbəri eşidilir, Diltruba fürsətdən istifadə edərək, iki yalançı şahidlə ölüm xəbərini qəzavətxanədə təsdiq etdirib çabucaq Əsəd bəy adlı başqa bir zəvc ixtiyar edər. Kəndi evində onunla eşqə, izdivacə dair söyləşdikləri sırada, oğlunun vəsiyyətinə icra etmək için gələn Süleyman bəyi nifrətlə rədd edər. Süleyman bəy də yanındakı Şahin bəylə bərabər küskün və münkər bir halda çıxıb gedir.

Üçüncü pərdədə Əsəd bəyin düyün ziyafəti başlar, misafirlər gəlir, içki və çalğı ilə əyləndikləri halda birdən-birə Akif bəy meydana çıxar. Bu sırada babası da gələr və məsələni oğluna anlatır. Akif bəy həyəcanlı və qorqunc bir vəziyyət alır. Əhli-məclis və çalğıçılar birər-birər dağılır. Bir-iki dəqiqə keçincə Akif, sonra babası və Şahin bəy çıxıb gedərlər.

Dördüncü pərdədə Akif bəy meyhanədə sərməst olaraq intiqam hissilə söylənib durur, sonra uyumaq için uzanar. Çoq keçməz ki, atası və dostu Şahin bəy gəlib onu oyadırlar. Akif bir-iki söylənərək çabuq gəmiyə getmək bəhanəsilə savuşub çıxar. Atası da onu tə'qib edər.

Beşinci pərdədə Akif bəy Əsəd bəydən intiqam alır və kəndisi də tərki-həyat edər. Bu sırada pusquda duran Süleyman bəy də içəri girərək, hiyləgər, yüz könüllü Dilrübayı bir xəncər zərbəsilə cəzalandırır. İştə vəq'ə bundan ibarət...

Şimdi artistlərə gələlim. Akif bəy rolunu ifa edən Kirmanşahski cənablarının tərti-tələffüzü aydın, səmimi və aldığı vəziyyətlər tamamilə yerində olub, hiç bir qüsür nəzərə çarpmıyordu. Müşarileyh hənuz gəncdir. Məsləkində daha ziyadə ciddiyyət göstərəcək olursa, Qafqasımız ciddən qiymətdar bir artist qazanmış olacaqdır.

Dilruba rolundakı Tərhan xanım isə inanılmayacaq dərəcədə məharət göstərdi. Onun böylə bir qarışıq rolu bu qədər gözəl oynaması gerçəkdən şayani-təbrikdir.

Əbülfət Vəli cənabları isə hər bir təqdirin fəvqündə idi. Almış olduğu ixtiyar vəziyyəti, baxışus ələimi-vəcihəyi və bütün hərəkəti pək az artistə nəsis olan xassələrdən idi.

Əsəd bəy rolunu ifa edən Abbasov cənablarına gəlincə mumileyh sənəti-tamaşada ibraz etdiyi iqtidardan başqa, tələffüzündəki ahəng və üslubda öylə bir səlaset vardı ki, adətə İstanbul artistlərini xatırlatıyordu...

Şahin bəy rolundakı Ələsgərov cənabları da vicdanlı bir mə'mur, xeyirxah bir arqadaş qədər ifayi-vəzifə edirdi. Hələ meyxanaçı – M.X.Quliyev cənabları Türkiyənin çüstü çalak rum meyxanaçılarından əsla seçilmiyordu. Yüzbaşov cənablarının sərxoşluqdakı məharəti, Əliyevin tərəddüdlü və qorqxaqca vəziyyəti, İsmayıl Həqqi əfəndinin şətarətli halları və laübalı qəhqəhələri ayrı-ayrı birer qiyməti haiz idi. H.Qasimov, B.Əlizadə... əfəndilər də xoş bir surətdə oynayırlardı.

Rejissorluq vəzifəsi Vəli əfəndinin öhdəsində idi. Dekorasiya qayət mükəmməl və çalğı da Tiflisdəki osmanlı musiqi dəstəsi tərəfindən çalınırdı.

Bir sözlə, bu aqşamkı səhnə qüsursuz deyiləcək dərəcədə gözəl idi. Təəssüf olunacaq bir qüsür, bir nöqsan var idisə, o da ancaq camaatın azlığı və böylə ciddi və qiymətdar bir tamaşaya qiymət verməməsi idi. Mə'nasız bir komediya hər kəs ötüşdüyü halda, nədən isə böylə həqiqi və mə'nidar tamaşadan qaçıyorlar. Tiflisdəki teatr maraqlıları bu

aqşam təşrif etsələrdi, şübhəsiz keçən səhnələri unudaraq teatrın nə olduğunu görərlərdi. Bu pyes hər kəsi sıqacaq dərəcədə uzun olduğu halda, hazırundan məmnun qalmaq üçün bir zata təsadüf ediləməzdi...

Müxbir

“İqbal”, 9 oktyabr 1913

TİFLİSDƏ “İTTİFAQ” MƏKTƏBİ

1905-ci ildə Tiflisdə iranlılar tərəfindən güşad olunan “İttifaq” mədrəsəsi bu gün mə'nəvi bir böhran içərisindədir. Hər nə qədər mədrəsənin dərsləri vazeh, işləri müntəzəm bir surətdə cərəyan edir isə də, fəqət əhalinin maarifə rəğbətsizliyi və e'tinasızlığı yüzündən bir müəssisəyimaarifin hali-ixtisarda olduğu kəmal-i-təəssüflə görülməkdədir.

Əgər belə gedərsə bu gələcək sentyabrda mədrəsənin açılmaq ehtimalı yoxdur. Əgər xudanəkərdə, mədrəsə açılmayacaq olursa, yüz nəfər qərrib müsəlman çocuqlarının hali nə olacaq? Başqaları bizə nə deyəcək? Qomşularımızın nəzərində nə surətlə cəlvə edəcəyiz?

Doquz yıldan bəri çəkilən zəhmətlər nə kibi nəticəyə iqrız edəcək, bu mədrəsənin bəqa və dəvamı xüsusunda maldan, candan keçən, həyatını, şərəfini bu uğurda fəda edən bir taqım fəal, fədakar adamlarımızın şimdüyə qadar təhəmmül etdikləri əziyyətlər, məşəqqətlər nə yolda bir fayda verəcəkdir?

İştə burasını düşünərək mədrəsənin vəz'i-hali-hazirini göz önünə gətirdikcə yalnız “İttifaq” məktəbinin halına deyil, bəlkə dolayisilə bütün iranlıların halına qan ağlamamaq qabil deyildir. Çünki müsəlmanlar arasında təbiət qanunu hökmünə keçən nifaq, ədavət, rəyasətpərəstlik kibi bir taqım məş'um adətlər iranlılarda daha şiddətli bir surətdə hökmfərma olduğu içindir ki, bu gün yüz nəfər qərrib müsəlman çocuqlarının tərbiyəgahı olan bu mədrəsə bir taqım şəxslərin iqrazi-şəxsiyyətlərinə qurban oluyor. Tiflis kibi bir məmləkətdə ayda yüz əlli, iki yüz manata qərrib, cüz'i əhəmiyyətsiz bir para binlərcə iranlıdan bu mədrəsənin məxaricinə sərf olunmaq için toplanmıyor.

Halbuki binlərcə manatın qeyri-məşru yerlərə sərf olunduğu kibi, binlərcə rüblənin dəxi faydasız yerlərə xərc olunduğu görünməkdədir.

Hal-hazırda “İttifaq” mədrəsəsi ayda iki yüz əlli, üç yüz manat ilə idarə olunmaqdadır. Bu paranın nisfi İran konsulxanası tərəfindən tədarik olunur. Digər nisfi isə əhalidən alınması lazım gəlir. Fəqət

camaatın iqrazi-şəxsiyyəyə hədəf olması yüzündəndir ki, ayda yüz əlli manat kibi əhəmiyyətsiz bir para nəhayət dərəcədə çətinlik, güclük ilə cəm edilir.

Şimdi isə iki aydan bəridir ki, kimsə aylıq və ianə vermək istəmir. Hətta müəllimlərin tətil maaşlarını vermək üçün mədrəsə daimi sərmayə (kapital)dən beş yüz rublə vermişdir. Təəssüflər olsun ki, doquz illik bir maarif müəssisəsi bu kibi mevqələrdə hiç olmazsa bir yıl kəndini idarə edəcək bir nəqdi-mevcudu yoxdur...

Artıq bu əsrdə, bu zamanda elm və mərifətin lüzumundan, mənafeyindən bəhs etmək mə'lumi-e'lam qiyasından olduğu için biz bu xüsusda bir şey söyləməyirik. Ancaq istədiyimiz bir şey varsa, mədrəsənin bəqa və dəvamı için lazım gələn himmət və qeyrətin sərf olunmasıdır.

Müxbir

"İqbal", 25 iyul 1914

“İTTİFAQ” MƏKTƏBİNƏ BİR NƏZƏR

“İqbal”ın 696-cı nömrəsində “İttifaq” məktəbinin bugünkü halını həmiyyət sahiblərinin ixtiyarına ərz etmişdik. Əcəba, fəryadımızın nə kibi tə'siri oldu? Məktəb haqqında nə yapıldı? Maliyyə cihəti tə'min edildimi? İnanələrin daima müntəzəm bir surətdə alınması təəhhüd olundumu?.. Bunları bilməyürüz. Bildiyimiz bir şey varsa o dəxi bu xüsusda kəndilərini əlaqədar bilən kimsələrin e'tinasızlığı və laqeydliyidir ki, ciddən şayani-təəssüfdür! Hələ “Simurğ” və “Kimya” tə'birinə şayəstə olan cəmiyyəti-xeyriyyə ə'zasının saiqeyi-nifaq və ədavətlə – hiç bir gunə təşəbbüsdə bulunmamaları hissi-insaniyyə ilə mütəhəssis olan bütün ərbabi-viddanı dilxun etsə gərəkdir. Vaqtilə mədrəsə üzviyyətinin öz ailələri arasında kəndilərinə mədari-iftixar bilən möhtərəm kimsələr əcəba nədəndir ki, böylə mevqələrdə yaqalarını sıyırlar. Mədrəsənin maddi və mə'nəvi ehtiyacına müavinət etmək öylə dursun, qarısından belə keçmək istəmiyorlar. Rəyasət həvəsilə uçan zəvat niçin öhdələrinə tərtib edən vəzifənin ifasında müsamihəkar davranırlar? Doquz illik bir maarif müəssisəsi qapanıb yüz nəfərə qərib, mə'sum çocuqlar pərişan, səfil olunca bu viddani məs'uliyətin qarşısında bulunanlar əcəba nə kibi bir mə'zirət bəyan edə bilərlər?

Məcmui bin üç yüz rublədən ibarət olan sərmayeyi-təvəkkül (kapital)dən tə'til maaşlarını və bir taqım müsarifəti-sairəyi tə'diyə etmək için iki təqsit etmək üzrə beşər yüz rublə, cəm'ən bin rublə mədrəsənin sandığından alınmışdır. Bu gün mədrəsənin sərmayəsi naminə ancaq üç yüz rublə sandıqda mevcudu vardır ki, o dəxi mədrəsənin altı aylıq bədəli-icarı deməkdir.

Əmsalı arasında hissiyyati-maarifpərvəranəsilə mümtaz olan Tiflis konsulu general Saidülmülk cənablarının bu xüsusda lazım gələn iqdamati-məcdanədə bulunaraq evladi-vətənin ikinci tərbiyətgahı olan bu müqəddəs binanın əhyasına çalışmaları ümididir ki, şimdilik bizi mütəəsəlli edəyər.

Şübhəsizdir ki, bu mühüm, əhəmiyyətli qadar da faydəbəxş olan vəzifənin icrası xüsusunda bir məs'uliyəti-vidani qarşısında olduqlarını unutamayacaqlardır.

Növrəs

"İqbal", 31 avqust 1914

MÜHARİBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Tuhaf şey!.. Nəyə getsən, hər nəyə baqsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma... Bütün könüllər iztirabda, bütün ruhlar həyəcanda, bütün gözlər intizarda...

Kürreyi-ərzin, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duyduğumuz saldırişlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın!

Yanardağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içində bıraquyur. Dünyamız, şimdiyə qadar hənuz böylə qorqunc bir bəlayə rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napoleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kibi bahadırlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən kəndilərini alamazlar. Zətən bu müharibə, bir müharibə deyil də, müsri bir bələdir, bir taundur, aləmsümul bir fəlakətdir...

Fəqət bu fəlakət hər kəsi bir dərəcədə düşündürmüyr, hər ölkədə bir tə'sir bıraqmıyır. Birini güldürürkən, digərini ağlatıyır. Birini mə'yus və müztərib ediyör da, digərini qəhqəhə və müzəffəriyyətlə sevindiriyör.

Bütün dünya gözdən keçiriləcək olursa, hər şeyin dəyişdiyini, hər halın başqalaşdığını görməmək mümkün deyildir. Bu dəyişmənin, bu başqalığın yeganə səbəbi isə, əlbəttə, içində bulunduğumuz müharibədir.

Müharibəyin hazırdakı müvəffəqiyyəti, bir çoxları texnikada, texnikanın mükəmməlliyində görüyorlar. Halbuki bu qalibiyyətləri yalnız texnikada deyil, başqa qüvvələrdə də aramalıdır. Çünki yalnız yaqıb-yıqıcı toplar, növicad çəpəllilər, boğucu qazlarla iş aşmaz. Bunlar ilk baqışda gözə çarpdığı için hər kəsi düşündürüb duruyor. Halbuki bu müdhiş silahlardan daha müdhiş almanların müharibədəki yeni nəzəriyyələri, yeni planları, əskərindəki kəskinlik və bütün məmləkət xalqındaki əhvali-ruhiyyədir. Bu ölkənin əhvali-ruhiyyəsində isə, fənni-tərbiyənin, ədəbiyyat və fəlsəfənin tə'siri inkar olunmayacaq şeylərdəndir.

Rus-Japon müharibəsində, bə'zi mütəfəkkirlər, japonların qalibiyyətini onların komandanlarında, zabitlərində deyil, ibtidai məktəblərdə, məktəb müəllimlərində, müəllimlərin xalqa vermiş olduğu tərbiyədə aramışlardı. Şübhəsiz ki, bu nəzəriyyə almanlara, alman ordusuna daha ziyadə şamil olsa gərək...

Bizdə – Rusiyada ibtidai, orta və ali məktəblərin azlığı bir nöqsan təşkil etdiyi kibi, bu məktəblərdə keçilən bütün elmlər, bütün fənlər də olduqca səthi və nəzəridir. Halbuki almanlarda böylə olmayıb da bütün-bütünə bunun əksinədir. Orta və ali məktəblər kənara dursun, ibtidai köy məktəblərində belə hər elm, hər fənn son dərəcə səmimi bir tətbiqat və əməliyyat ilə keçilir. Yalnız darülfünunlar deyil, köylərdə də səyyah bir professora təsadüf edilir. İctimai, fənni, ədəbi konfranslar verilir. Fənni həqiqətlər olduqca tətbiqi bir surətdə göstərilir. Və ona görə də hər bir alman yalnız dinləməklə qalmaz, dinlətmək də istər. Görməyi kafi bulmaz, göstərməyi də arzu edər. Hələ onlarda ibtidai məktəblərin məcburi olması, oğlan-qız, kimsənin müstəsna tutulmaması, daha başqa bir feyz, daha başqa bir fəzilətdir.

İştə böylə bir mühitdə böyüyən, böylə bir ölkədə yaşayan tələbə və talibələr ikmali-təhsildən sonra, bir də kəndi filosofları, ədibləri tərəfindən yazılmış əsərləri mütaliyəyə başlarlar. Şübhəsiz ki, ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər. Çünki düşünməyə başlayanlar, xilqət və təbiətdə bir qayə, bir nəticə arayan gənclər, yalnız mütaliə sayəsində kəndi məsləkini tə'yin edə bilər, kəndi aradığını bulur.

Əgər bir millətin fəlsəfə və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyalpərvər, laübali qələmlərlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsil cərəyana qapılıb da hər o yolda hərəkət edər və mümkün deyil, aqıntıya qarşı bir dürlü kürək çəkəməz. Məsələ, bir gənc bir şe'r, bir hekayə, bir roman, bir tarix, bir faciə oquyacaq olursa, dərhal kəndisinə ruhdaş, məsləkdəş olmaq üzrə bir qəhrəman seçər, bir tip bəyənilir və o ruhda yaşamağa yeltənir və o məsləkdə yaşamaq istər və bu yazılan əsərlər isə, adətə, aləmşümul bir müəllim yerinə keçər, qarelərin ruhlarına nüfuz etməyə başlar.

İştə məzkur əsərlər zəhərli, əxlaqsız, gevşək bir mevzu tə'qib edərsə, er-gec bütün oqucularını da zəhərləmiş olur. Kəskin, ciddi və mətin bir yolda yazılmışsa, şübhəsiz, qaredə də eyni fikri, eyni duyğuyu oyandırmış olur.

Ədəbiyyat, bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin in'ikası deməkdir. Gələcək nasıl isə, şimdiki ədəbiyyat və fəlsəfənin tə'sir və nüfuzuna qapılır və hiç bir dürlü də qurtuluş imkanı bulamaz.

Şimdiki iranlılar, bilxassə farslar, göz önünə gətirilsin, bütün İranın əhvali-ruhiyyəsi təhlil edilsin, bütün şəhərlər, bütün köylər, əfyunçuluq, şüribilik, səfsətə və laübalilik içində yuvarlanıb gediyor. Müstəsna olaraq az bir qismi çıxdıqdan sonra, hər kəsdə, hər qafada bir ətalət, bir məskənət görülüyor. Əcəba ruhları əzməkdə olan bu gevşəklikləri, bu səfaləti doğuran kimdir, nədir, hanki səbəblərdir?

– Şübhəsiz ki, ədəbiyyat...

Ruhanilər və hakimlərin korluq və bəcəriksizliyi də tə'sirsiz deyil, amma eyicə diqqət buyurulsə ən mühüm səbəb, yenə ədəbiyyat və mətbuatdır.

Firdevsi, Sə'di, Nizami, Hafız, Xəyyam kimi nadireyi-fitrətlər müstəsna; onlardan sonra gəlib də dünyayı beş quruşə almayan zahidməslək ədiblər, laübali və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcəba hanki rəzalət qaldı ki, yapmadılar? Nə saçmalar, nə əfsanələr uydurmadılar?!

Bu hal Türkiyədə də əskik olmamış... Bir kərə tarixi-ədəbiyyat gözdən keçirilsə, Ruhi kimi laübali məşrəblər, Nəfi kimi yayqaraçılar, Nabi kimi ölgün bir fikir daşıyan fəlsəfəçilər, Nədim kimi səfahətpərvər xərabatilər kəndi yazıları ilə türklərin sağlam və sarsılmaz ruhlarını pozub gevşətdilər. Şinasi devrinə gəlincəyə qədər, bəlkə ondan da sonra həp bir diziyə əcəm ruhu, əcəm fəlsəfəsini izlədilər.

Avropa yolunu tanıır-tanımaz, bir də fransız müqəllidliyi meydan aldı. Həm də fransızların az-çoq ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyil, hoppa, dəgərsiz və çürük əsərləri tə'qib olundu, tərcümə edildi və kəndiligindən xüsusi əsər yazanlar belə, bir dürlü təqliddən yaqayı sıyıramadılar. Həm də əskilik ilə yeniliyi, əcəmilik ilə fransızlığı qarışdıraraq iki çürük, iki əxlaqsız uçurum arasında qaldılar. Yalnız Rza Tevfiq, Əbdülhəq Hamid, Tevfiq Fikrət kibi məşahir, bir də milli ən'ənələri, milli duyğuları dinləyən bə'zi gənc ruhlar, gənc qələmlər köhnəlikdən, müqəllidlikdən sıyrılmağa başladılar. Namiq Kəmal kibi özünü hər kəsə sevdirə bilən böyük bir hünərvəri belə pək kiçük, pək darıhlu buldular və haqları da var...

"Açıq söz" 25 oktyabr 1915

İştə, türk-fars ədiblərinin kəndi millətinə, millətin əhvali-ruhiyyəsinə olan tə'sir İngiltərədə, Fransada, İtaliyada, Almaniyada, Rusiyada və sair məmləkətlərdə də eyni dərəcədə şamil və hökmfərmədir.

Məsələ ingilizləri alalım: onların ötədən bəri, cihangirənə bir əməl arqasında qoşmaları, hər yerdə nüfuz qazanıb da hər ölkədə rol oynamaları, siyasi qüvvətlərə mədyun olduğu kibi, fəlsəfi, ədəbi tə'sirlərdən də varəstə deyildir.

İngilizlər məğrurdur, soğuqqanlıdır, düşüncəli və durbindir. Əlbəttə bunlar, bu sifətlər, mühitə, milli ruha, milli tərbiyəyə rəcə sifətlərdir. Lakin Şekspir kibi dahilərin əməlpərvər, aləmşümul əsərləri, Herbert Spenser kibi böyük filosofların nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər ingilizdə, bütən xalq ruhunda böyük və səmimi bir tə'sirə malikdir.

Fransanın da Jan Jak Russo kibi həssas və məriz bir ruha malik olan filosofları, bir taqım xəyalpərəst, hoppa şairləri bə'zi əxlaqsız, modaçı romançıları, şübhəsiz ki, fransız həyatına, fransız mühitinə tə'sir etməmiş deyildir.

İtaliyaya gəlincə, əski italyanlarla işimiz yoq... Biz şimdiki italyanları yalnız musiqiçi – çalğıçı tanıyuruq. Çalğının bəslədiyi ruh və əxlaq hər yerdə, hər kəsə bəlli olduğundan, onlardan, onların oynayacağı roldan bəhs etmək lüzumsuz görüldü.

Rus-alman mühitinə gəlincə, bu mühitdəki həyat və ədəbiyyat daha başqadır. Rus-alman sözü araya gəlir-gəlməz, həm ədib, həm filosof

olmaq üzrə iki böyük sima, iki nüfuzlu mütəfəkkir qarşımızda dikilib durur. Onların biri məşhur Tolstoy, biri də alman filosofu Nitschedir.

Son zamanlarda bu iki müqtədir dahinin Rusiya və Almaniyada oynadığı müvəffəqiyyət, inkar edilməyəcək bir nüfuz və qüvvətə malikdir. Tolstoy qocaman və möhtəşəm romanlarla, ufaciq, sadə risalələrlə, munis bir qayeyi-əməl, məsihəpəsəndənə bir məslək izləmiş, izlədiyi qayeyi-əməli, düşündüyü məsləki, rusiyalılara, bilxassə ruslara bəyəndirmiş, milyonlarca qarelərini, İncili-şərifin əvfedici tə'limat ilə yaşatmağa çalışmış, az-çoq müvəffəq də ola bilməşdir.

Məzkur Nitsçeyə gəlincə o, daha başqa bir yol, daha başqa bir qayeyi-əməl tə'qib etmiş. Onun əsərlərində, Tolstoyun düşündüyü "mərhəmətlərdən" əsər yox...

O, zəiflərin əzilməsini qayət təbii bulur. Məhəbbət, mərhəmət kibi duyğuların xəyalpərəstanə, mə'nasız şeylər olduğunu isbata çalışır, həm də isbat etməkdən aciz qalmaz.

Ona görə də Tolstoy Nitsçeyə yarımədəli alman – deyə tənqid və müaxizə edir və onun məcnunənə əsərlərinin Rusiyada təb' və nəşrinə, tərçümə edilməsinə, nüfuz qazanmasına qızmaqdan bir dürlü kəndini alamaz. Və onun yürütməkdə olduğu fəlsəfənin yaqıcı zəhərdən başqa bir şey olmadığını da ilavə edir.

Lakin eyi düşünülürsə Nitsçə fəlsəfəsinin batini pək də zahirinə bənzəməyərək, daha səmimi bir mərhəmət və məhəbbətlə nəticələnir.

O, Tolstoyun düşündüyü nüqtəyə acı olmaqla bərabər, daha kəskin və həqiqi adımlarla iləriləmək istər: "Hər kəsin məqsudu bir, amma rıvayət müxtəlif..."

Rusiyada Nitsçenin qareləri az deyildir. Rusiyanın məşhur ədiblərindən, mətin üsluba, dərin düşüncəyə malik olan Dostoyevski – o böyük dahi və ruhşünas belə Nitsçə yolunu, Nitsçə ideyasını daha əvvəl ortaya sürmüş. Şimdiki bərhəyat ədiblərdən Leonid Andreyevin faciələrinə də az-çoq Nitsçə ruhu görülməkdədir. İştə bunun için Tolstoy Nitsçeyə qızdığı kibi Andreyevə yazdığı bir məktubda diyor ki:

"Leonid! Leonid! Sən bəni qorqutuyorsun, fəqət bən səndən qorqacaq deyilim!"

Demək ki, qoca Tolstoy bu cümlə ilə məslək və fikircə kəndinə müxalif sayılan, Nitsçə ruhuna yaqınlaşan Andreyevi bir dürlü düşündürmək, müaxizə etmək istiyor.

Hər halda Tolstoyun ən ziyadə nüfuz qazandığı bir Rusiya olduğu kibi Nişenin də ən çox rol oynadığı məmləkət, şübhəsiz Almaniyadır... İştə, demək olur ki, bu böyük mütəfəkkirlərin ən səmimi tə'sirləri hər yerdən ziyadə kəndi məmləkətlərinə olmuşdur. Bu iki məmləkətdən hər birini gözdən keçirəcək olsanız təbii, binlərcə, on binlərcə darülfünunlara, rüşdi, e'dadi məktəblərə rast gələrsiniz və milyonlarca tələbə və talibənin elm arqasınca qoşulduğunu, məzkur məktəblərə davam etdiyini görürsünüz.

Bəlli bir həqiqətdir ki, hər məktəbdə bir çox dərslər oqunduğu kibi ədəbiyyat, fəlsəfə, tarixi-fəlsəfə dərsləri də keçiliyor və hər məmləkətin ən məşhur ədibinin, ən nüfuzlu filosofunun əsərləri və əsərlərində qayə də birər-birər təhsil və tənqid edilir.

Eyni zamanda bütün gənc dimağlar (beyinlər) birər fotoqraf kibi duyub bəllədiyi həqiqətləri böyük bir məraq ilə alır və o həqiqətlər get-gedə inkişaf edərək ümumi bir duyğu, ümumi bir düşüncə, ümumi bir əhvali-ruhiyyə təşkil edər.

İştə bu gün müharibə meydanında seyr etməkdə olduğumuz yigitlər, qalibiyyət arqasınca qoşan qəhrəmanlar, həp məzkur məktəblərin məhsulu, həp məzkur darülfünunların pərvərdeyi-irfanıdır.

Demək ki, bugünkü müharibədə yalnız toplar, tufənglər deyil, hər məmləkətin ədəbiyyat və fəlsəfəsilə bəslənən beyinlər də ayrıca haizəhəmiyyətdir.

Fəqət bugünkü müharibənin gələcək ədəbiyyata icra edəcəyi tə'sir keçmiş ədəbiyyatın bugünkü müharibəyə verəcəyi tə'sirin qatqat fevqində olsa gərək...

Əvət, bugünkü müharibənin hazırlamaqda olduğu zərbə, pək qorqunc, pək təhlükəlidir. Şu müdhiş inqilabdan hiç bir qüvvət qurtulamayacaq. Bütün elmlər, fənlər umulmaz dərəcədə sarsılacaq, dəyişəcək. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat da bu aqıntıya qapılmaqdan kəndini alamıyacaq. Bəlkə daha kəskin, daha sağlam adımlarla yürüyəcək, daha doğru, daha mətin bir yol izləyəcək... Və şimdiyə qədər qaraladığımız saçmalar, bugünkü parçatıq ala-bəzək ədəbiyyatımız da büsbütün alt-üst olacaq. Gənc münəqqidlərin nəzəri-istehzasına uğrayacaq. Həm də insafsız, mərhəmətsiz, e'tinasız bir surətdə yırtılıb atılacaq. Heyhat!.. Son nədəmət isə fayda verməyəcəkdir.

"Açıq söz", 26 oktyabr 1915

M.QURBANƏLİ ŞƏRİFZADƏ

Nekroloq

Səmimi millət xadimlərindən biri də tərki-həyat etdi. Əvət, M.Qurbanəli Şərifzadə həzrətləri də sönüb getdi, həm də bəliməsini, parlamasını sezdirməyən bir qıvılcım kibi söndü.

Qafqasyanın bir çox mühərrirləri, ədibləri, sənətkarları və millət xadimləri mərhumu yaqından tanıır və tatlı müsahibələrindən xoşlanırdı. Halbuki camaatımız ümumiyyət e'tibarilə müşarileyhi pək də layiqilə tanımazdı. Mərhum vaxtında bir çox qəzetələrdə iştirak edər, bə'zi səmimi cəmiyyətlərdə çalışır, həqiqi bir millətsevər ruhu ilə kəndi irqdaşlarını düşünüyordu. Lakin bir dürlü səsi çıqmazdı, çünki gurultudan, nümayışdən, alqışdan pək də xoşlanmazdı.

“Sağ əlinlə verdiyini sol əlin duymasın!..” – üsuluna ən çox riayət edən sadıq, fədakar həmiyyətli bir sima idi.

O, məktəb görməmişdi, fəqət həvəskar bir alim idi, böyük bir müəllim idi, camaat müəllimi idi, həm də müəllimlərdən artıq mə'lumata malik idi. Hiç bir mədrəsə tərbiyəsi görmədiyi halda, mərhum kəndi himmət və qeyrətilə, kəndi səbat və mətanətilə türkcə, farsca, rusca oqur-yazardı; tətəbbö və mühakimələrdə bulunardı. Bir an, əvət, bir an belə elm və maarif günəşinə pərəstiş etməkdən geri durmazdı.

Onda son dərəcə böyük bir iste'dad və məziyyət var idi. O da böyük bir mübəllig, qəhrəman bir rəhbər olması idi.

Bu gün Naxçıvanda açıq fikirli, milliyyət və insaniyyəti düşünən, ülum və maarifi təqdir edən bir çox gənclər gerçəkdən də mərhum müşarileyhə qarşı mədyuni-şükran olmalıdır. Çünki hər biri onun birər mə'nəvi şagirdidir.

Naxçıvan kiçik bir şəhərdir. Kəndisi də maarif hissində olduqca bigənə və əskidən bəri səfsətələr ilə vaxt keçirən bir mühit olduğundan daima xalqın gözünə qara pərdə çəkməkdən zevq alan bir taqım gevşək ruhlu, qara fikirli, kor idraklı əşxasın əlində oyuncuq ola gəlmişdi. Lakin az bir zamanda naxçıvanlılar, Naxçıvandakı gənc simalar yalnız və yalnız Şərifzadə və onun kibi bir qaç həqiqətpərvər zəvat sayəsində cəhalət qaranlığından qurtuldu, qurtula bildi, qurtulmağa çalışdı, həqiqət işığını dərk etməyə müvəffəq oldu. Və bugünkü Naxçıvan, demək olar ki, Qafqasyanın digər şəhərlərinə nisbətən pək

də geridə olmayıb, az-çox düşüncəli, mühakiməli, ziyalı simalar yetirmək ümidini bəsləməkdədir.

Mərhum zəngin bir ailəyə mənsub deyildi, yoxsul gənc ikən Naxçıvanı tərk etmiş, Bakıya gəlmiş, Türkünə keçmiş, yeni işlədilməkdə olan dəmir yollarında çalışmış, bir-iki sənə zərfində kəndi e'tibar və səbatı sayəsində mə'ruf bir mütəəhhid kəsilmiş və böyük rollar ifa etməyə başlamışdır. Mumileyh beş arşın yeri ölçər, onu islah və tənzim etdirməklə məşğul olarkən, yanındakı mühəndislərdən istifadə etməyi də əsla unutmaz. Cəbr, həndəsə, müsəlləsət, kosmoqrafiya və sair ülumi-riyaziyyəti təəllümlə, mühakimə və tətəbbö'lə uğraşır, eyni zamanda həm əmələ, həm mühəndis, həm də mütəfəkkir bir alim həyatını yaşardı.

Qazandığı paralarla müvəffəq olaraq evdə istirahətə çəkilir, bir taqım elmi, ədəbi, tarixi kitabları mütaliə və mühakimə ilə iştigal edərdi. Və aldığı, topladığı mə'lumatı həqiqi bir el müəllimi kibi bu cəmiyyətdə, o məclisdə uzun mübahisələrlə ətrafındakılara duyururdu, duyurmaq istiyordu. İştə ondan Naxçıvana, Naxçıvan gənclərinə toqunan istifadə də böylə, tə'til zamanlarında vüqu buluyordu.

Mərhum təqribən altmış yaşlarında gənc ruhlu, gənc fikirli bir piri-möhtərəm idi. Mütəvəffa, sərətan (xərçəng) xəstəliyindən tərkihəyat etmiş... Şübhəsiz, bu cəngüdəz xəstəlik, bu qorqunc dərd pək də çəkilir dərdlərdən deyildir. Lakin bu dərdi-biamandan daha böyük, daha dəhşətli bir dərd var ki, o da böylə inqilablı və məraqlı bir zamanda əbədiyyən cihana, cihani-hürriyyətdə vida etməsidir.

Uzun illərlə həbsxanə guşəsində, işgəncələr altında çırpınan, müdhiş və qaranlıq zindanlardan qurtulmaq həvəsilə uçan bir məhbus, fədakar bir mücahid həbsxanənin qapıları açılıb da hürriyyət və inqilab ağuşuna atılacağı sırada təрки-həyat edərsə, əcəbə nələr duyar, nasıl müztərib olur! Nə vəziyyətdə bulunur, nasıl mütəəssir olur?!

İştə mərhum müşarileyhin halı da eyni məhbus halını xatırlatır.

Cənabi-Haqq ruhi-nəcibinə rəhmət, evlad və ailəsinə, əhibbə və əqrəbasına səbr və mətanət kəramət eyləyə...

Hüseyn Cavid
"Açıq söz", 9 iyun 1917

A decorative rectangular frame with ornate, symmetrical flourishes at the top, bottom, and sides. The word "Mektublar" is written in a cursive script in the center of the frame.

Mektublar

M.T.SİDQİYƏ MƏKTUBLAR

(*Farscadan tərcümə*)¹

1

Naxçıvan. Tərbiyə məktəbində mərhəmətli və hörmətli Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarına çatacaqdır. 21 cümadi-yüssani.

Rəhmli, böyük kimsədən alısınız salam,
Layiq deyiləm mən Sizə salamımı çatdıram.

Məktubunuzun çatması haqqında: xeyirxah və yüksək mərhəmətli cənab! Bu ayın 15-də cümə axşamı günü məni başıuca edən məktubunuz Ağa məşədi Əsgər Ordubadlı vasitəsilə çatdı. Onu aldıqda işıqsız gözümə nur və kədərli könlümə sürür gəldi.

Mən kiməm ki, yol tapım o mərhəmətli könlünə,
Başımın tacı – ayaq torpağın, gözüm lütfünə,
Məhəbbətli məktubun məni göylərə yüksəltdi,
Duaçılıarın içrə bir daha başıuca etdi.

Daha sonra nəzərinizə çatdırılır ki, yazdığınıza görə indiyədək bu taqsırlı qulunuzdan iki məktub almış və bir məktub əlinizə çatmamışdır. Mən bu məktubun çatmamasına xeyli təəccüb edirəm. O məktubda mən bir neçə xəbərlərlə yanaşı sel əhvalatından da yazmış, çox israrla Hacı Həmzə Ağa cənablarına tapşırırdım ki, onu Sizin adresinizə göndərsin. O da söz vermişdir ki, tezliklə onu yola salsın. İndi ümid edirəm ki, məktubun yazılması haqqında sözsüz heç bir güman, tərəddüd qalmamışdır. Çünki mən öz sözümlü etiraf edir və ikinci məktubda da yazmış idim ki, inanmasanız, onun yazılmasında şübhə etsəniz,

Hacı Mirzə Ağaya yazıb soruşsun. Mən öz sözümlü üstündə durmuşam, inanmırsınız yazıb soruşmaq da istəmirsinizsə, onda artıq mənim əlacım nədir? Allaha and olsun, nə edəcəyimi bilmirəm. Bədbəxtliyə dözməkdən və danlağa qatlaşmaqdan savayı fikrimə bir şey gəlmir. Bir də sizin rəftarinizə təəccüblənir və heyran qalmışam. Yazırsınız: “İndi hər iki məktubu stol üstünə qoyub, tarixlərini yoxlayıram”. Heç

¹ Farscadan tərcümələr İsmayıl Şəmsindir.

fikir etmirsiniz ki, bu, məktubdur, onda səhv ola bilər, tarixi düzgün yazılmaya bilər. Bəlkə də poçtda, çapxanada itdi, necə ki, Sizin keçmiş məktubunuz itmişdir. İndi o məktub haqqında Məşədi Ağadan soruşduqda deyir – Ustadından sənin adına məktub çatmamışdır. Poçtdan soruşanda cavab verir ki, çapxana sənin adına məktub almamışdır. Nəhayət Siz özünüz fikir etsəniz, görərsiniz ki, bu məktubun itməsi nə Sizin ucbatınızdandır, nə də kiçiyiniz məktub göndərməkdə müqəssirdir. Bunların hamısı İran poçtasının intizamsızlığındandır ki, itibbatan şeyin məs'uliyətini məhz öz üzərinə götürən yoxdur. Yazmışdınız ki, məşədi Əsgər Ağa Ordubadlı tacirdən xahiş edim mənim adıma Naxçıvana artıq qəzet göndərməyəcəyi haqqında Sizin və mənim sifarişimi “Nasiri” qəzeti redaksiyasına çatdırın. Lakin mən cənabınızın bu xahişini nə filankəslərə yetirdim, nə də o sifarişi o cənaba çatdırdım. Səbəbi budur ki, bu günlərdə həmvilayətlilərdən biri bizim hücrəyə gəlmiş idi. Bizim Naxçıvana gedəcəyimizdən söz açıldı. O belə məsləhət gördü ki, bu ayın axırınadək, ya rəcəb ayının birinci on gününün ərzində Naxçıvana gedək. İndi biz də belə qərara gəldik ki, elə edək. Buna görə də mən sifarişiniz haqqında xahiş etmədim, çünki biz on günədək Naxçıvana getməliyik. Mə'lum olur ki, Siz də qəzetin pulunu ödəmişiniz. İndi nə üçün qəzetin pulu aradan getsin? İndiyədək faydasız mənim adıma gəlmişdir. İndi nəyə ləxımdır ki, Naxçıvana gedəcəyimiz vaxtda xahiş edək göndərməsinlər. İnşallah Naxçıvana gəldikdən sonra əgər mənim adıma yazılmış olarsa, müvəqqəti olaraq poçtdan alıb oxuyaram.

Sizin məktubunuz çatan kimi beş cild “Təshihül-hesab” kitabı və bir şüşə əla mürəkkəb bazardan aldım. Lakin iki-üç gündür ki, nə arxayın, nə də qeyri-ərxayın adam tapmıram ki, onları göndərim. Hətta karvansaralarda da axtarmışam, tapa bilməmişəm. Yuxarıda dediyim söhbətdən sonra bu qərara gəldim ki, onları özümlə gətirim, çünki kitablardan biri köhnə və cildi yırtılmışdır. Onları bu vəziyyətdə Sizə göndərsəm xəcalət olaram, Sizə göndərmək üçün layiq deyildir. İnşallah Naxçıvana gəldikdən sonra cildiciyə verərəm, yaxşı cildlə Sizə təqdim edərim ki, layiqli olsun. Bir də yazmışdınız ki, mənim keçmiş məktublarım çox qısadır. İndi onların qısalığına əvəz olaraq, Sizə yazacağım məktubu o qədər uzadacağam ki, onu oxuyub qurtarmaq üçün iki saat əziz vaxtınızı sərf edəsiniz, axırda da mə'nasız və boş olduğuna görə heç bir nəticə almayıb bir xəbər əldə etməyəsınız

və beləliklə keçmiş məktublarıma şükr edəsiniz. Yenə də məktubumun pozğun xəttindən və hərfləri bir-birinin ardına qoşmağımdan danışmışdınız. Digər yerdə isə mürəkkəb sözlər və çətin ibarələr işlətdiyimə işarə etmişdiniz. Nə edim, Mirzə! Xəttimin pozğunluğu vaxtın darlığındandır, necə ki, bu məktubu dar vaxtımda yazmışam. Çətin ibarələrə gəldikdə mənə elə gəlirdi ki, o ibarələr xoşunuza gələcəkdir, yoxsa mənə çətinliyi yoxdur ki, başqa cür yazım. (Kiçiyiniz Hüseyn Rasızadə, cavab lazım deyildir)

2

Müəllim cənabları! Allaha şükür ki, sağlam və səlamətsizsiniz. İkinci, dəyərsiz qulunuz keçmişdə cənabanıza bir məktub göndərmiş idim. Bir neçə müddətdir ki, cavabı yoxdur. Bilmirəm səbəbi nədir? Buna bais kimdir? Böyüklər az biliklilərə e'tinasız olurlarmı? Şagirdlərə qayğıkeşlik böyüklüyü əskiltməz. Süleyman o cəlali ilə qarışqanı belə nəzərindən qaçırmazdı. Bundan əlavə:

Doğru deyil ki, ürəkdən ürəyə yol gedər,
Ürəyim qüssədən yanır, ürəyində yox heç bir xəbər.

Didarını görməyə ürəyimdə olan şövqü,
Ürəyim bilir, mən bilirəm, bir də bilir ürəyim.

İstəmədi bizi qəlbin sevmədi, bilməm neçin sevmədi.
Bizə qəlbin yanmadı, bilmirəm neçin yanmadı.

Allaha şükür ki, göz ağrısı rədd olub. Allahın ən böyük nemətlərindən biri olan sağlamlıq vardır. Yüksək cənabınızın nəzərinə çatdırılır ki, bu qısa, həqir məktub əlinizə çatdıqda cavabını göndərəsiniz, buna görə ki, həddən artıq mənə nigaranlıq üz vermişdir. Düzgün yolu izləyənlərə, Sizə və Sizinlə olanlara salam göndərirəm. Məşədi Səfər babaya və gözünüzün işıqlarına salam söyləyirəm. Vaxt dardır.

Şagirdinəm mən hər zaman diləyirəm,
O şən dodaqlarından bir təbəssüm öyrənəm.

Ümidi-əfv

Böyük ustad və cəlalli atamız! Birinci, Sizin sağlamlığınız həmişə bizim diləyimiz və arzumuz olmuşdur. İkinci, nəzərinizə çatdırılır ki, bu fani və sədaqətli kiçiyinizin ürək məhəbbətini və mə'nəvi münasibətlərini mənim tərcümeyi-hal və şərh-i-əhvalımda qeyd edərək, öz tükənməz mərhəmətinizlə məni yad edəsiniz. Bir aydır ki, qiymətsiz qulunuz cənabınıza poçtla bir məktub göndərmişəm, cavabını almamışam. Səfər ayının onunda idi ki, bu məktubu yazdım, onda dəhşətli sel əhvalatından da xəbərlər yazmışam. İndi bilmirəm, bu uzaq düşmüş qəribdən incimisiniz ki, lütfünüzü azaldıb, artıq yad etmirsiniz, ya da işinizin çoxluğundan unutmuşsunuz. Halbuki, mən öz sədaqətimi mümkün qədər göstərmiş və məhəbbətimi bildirmişəm. Əvəzində isə xüsusi bir mərhəmət görməmişəm.

Var mənim çoxlu gileyim səndən,
Bilməm nə şikayət edim səndən.

Hər halda mən öz taleyimdən şikayətlənməliyəm. Baharın şənlikləri şoranlıq yerdə hasil, səmər verməz və o hər daşın üstündə dayanmaz. Hər şeyin cövhərində qabiliyyət olmaq şərtidir. Ümid və arzu bəsləyirəm ki, itkin və uzaq düşmüş bu qərübə hər axşam və səhər mərhəmət nəzərinizi salasınız.

Könlünü könlüm kimi əgər etsən,
Məndəki möhnəti sən dərk edərsən.
Tox çörək qayğısını bilməz belə,
Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə.

Yazdığınız məsələ haqqında xəbər verirəm ki, “Nasiri” qəzetini abunə ilə alıb oxumaq artıq lazım deyildir. Çünki üç gün bundan əvvəl buraya gələn bir seyid həkim ara-sıra məktəbə yolu düşür, qardaşım ilə dostdur. Ona hər on gündən bir “Nasiri”, “İzzət”, “İttıla” qəzetləri ayrıca olaraq verilir, o da gətirib məktəbdə oxuyur. Mən isə ondan alıb oxuyuram. İndi artıq abunə olmaq lazım deyildir. Başqa məsələlər haqqında görüşəndə danışarıq.

Səfər yoldaşlarım Ağa Mir Hüseyn ağaya və Ağa Məşədi Əli cənablarına, gözümlün işığı Mirzə Məhəmmədəliyə, Mirzə Məhəmməd

Hüseynə və Mirzə Məhəmməd Sadığa salam yetirin, vəssəlam. Sizə məhəbbət bəsləyən Hüseyn Rasizadə. 1315 (1893)-cü il səfər ayının 10-da.

Yenə nəzərinizə çatdırılır ki, səfər ayının birindən səkkizindəkə “Əmsilə” və “Şərhi-Amil” kitablarını oxuyub, bitirdim. Ayın səkkizindənbəri “Sərfi-Miri” oxuyuram. İnşallah axırnadək “Sərfi-Miri” də bitirib, “Təsrif” kitabını oxuyacağam, vəssəlam. Bundan artıq nəzərinizə çatdırılacaq mətləb yoxdur.

Hüseyn Rasizadə

4

Naxçıvanda. Yüksək mərtəbəli, hörmətli böyüyüm Məşədi Tağı Sidqi cənablarına (onun yüksək sədaqəti əbədi olsun) çatacaqdır.

Orucluq ayının 11-də

Dost-aşnalarımızdan ummuşduq biz yoldaşlıq,
Düzgün olmadı bu fikir, görünür ki, biz çaşdıq.

Ruhum sənə qurban olsun! Salamdan sonra, mərhəmətli cənabınızın nəzərinə çatdırıram ki, uzun müddətdən bəri və çoxdandır ki, fədakar qulunuzu mərhəmətli nəzərinizdən çıxarıb, lütfünüzü əksiltmişiniz. Məni təəccübləndirən, heyrətə salan budur ki, belə e'tinasızlığımıza və məktub yazmamağımıza səbəb nə ola bilər? Bizə qarşı könlün...

Xülasə:

Gileylənir sadiq könlüm o mehriban cənabından,
Nə qədər bir ovuc torpaq dözə bilər artıq bundan.

Başınızı ağrıtmayım, məqsədim budur ki, mən Urmiyaya daxil olduğum ilk günlərdə cənabınıza bir neçə məktub yazıb göndərmiş və qəzetin gecikməsini də orada bildirmiş idim. İndi görürəm ki, taqırsı xaraba qalmış İran poçtundadır. Çünki mən dəfələrlə poçtdan soruşmuşam ki, Hüseyn Rasizadə Naxçıvanlı adresinə qəzet varmı? Cavab veriblər – yox, Məhəmməd Hüseyn Abdullazadə... adına vardır. Hər həftə onun yanına gedib soruşmuşam, məndən üzr istəyib deyibdir ki,

baş a düşmädən və bilmädən poçtdan mənə vermişlər, mən də alıb oxuyuram. Qəzet oxumağa çox həvəsim olduğı üçün deməmişəm. Eybi yoxdur, biz buna sevinərik ki, xaraba qalmış İranda qəzet oxumağa həvəskar tapılsın, qoy bizə çatmasın. Bundan əlavə, xaricə göndərilən hər məktubda, ya qəzetdə göndərilən şəhərin adı mə'lum olmazsa sahibinə çatmaz. Xülasə, təqsir adres verəndə, yazanda, çatdıranda və onu alandadır, yoxsa burada heç kim günahkar deyildir. Allaha şükür iki həftədir poçtdan qəzeti alıb oxuyuram. Qabaqkı qəzetləri də almışam, arxayın olun. Hörmətli cənabınızdan bir xahişim də var. O bundan ibarətdir ki... Özünüzdən əhvalınız və xəbərləriniz haqqında geniş mə'lumat mənə göndərib, mənə minnətdar edəsiniz. Əgər hal-hazırda Əlirza cənabınızın yanında oxuyursa heç, yox isə təkrar sizdən xahiş edirəm onu öz yanınıza çağırıb gündə bir-iki saat onunla fars dilində məşğul olasınız. Zəhmət haqqında nəzərdə neçə tutsanız mən ödəməyə hazırım. Buna görə ki, o da mənə kimi avara-sərgərdan qalması və bir-iki ildən sonra onu İrəvana, ya nəsihət gördüyünüz digər yerdə məktəblərin birinə qoyaq, elmini təkmil etsin, insanıyyət bulduğundan, heç olmasa, bir qurtum dadsın. Ümid edirəm ki, xahişimi yerinə yetirməkdə səyinizi əsirgəməzsiz. Təmənnə edirəm xəttimin pisliyini bağışlayasınız. Mürəkkəbin olmaması və gecə yarı özümü pis hiss etməyim xəttimin pozğunluğuna və mətləbin pərişanlığına səbəb olmuşdur. Məktubla başınızı ağrıtdığıma görə əfvinizi diləyirəm. Həmişə Sizə xidmət üçün tapşırıqlarınızı və təsadüfi müraciətlərinizi gözləyirəm. Hörmətli Ağa məşədi Qurbanəli Ağa Şərfiov cənablarına salamım var, vəssəlam.

Kiçiyiniz Hüseyin Rasizadə

5

Naxçıvanda. Hörmətli ağa, izzətli başçı Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarının (Allah onun yüksək mərhəmətini əbədi etsin) nəzərinə çatcaqdır.

2 cəmədiyələvvəl 1321 (1903)

Ruhum sənə qurban olsun! Birinci, ümid edirəm ki, cənabınızın yüksək iqbali varlığını tam sağlığa malikdir. İkinci, Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, mən rəbiul-əvvəl ayının 13-də (21-ci il) Urmiyəyə

çatdım. Poçtdan keçəndə istədim ki, kəlmə yazıb başınızı ağrıdım və bir qədər qiymətli vaxtınızı alım. Çapar vaxtı keçirdi və vaxt dar idi. Buna görə də məktub yazmaq mümkün olmadı. Bu gün fürsətdən istifadə edərək, heç olmasa, bu neçə kəlməni yazdı bildim:

Bu qiymətsiz qulunuz Urmiyəyə çatdıqda yüksək dərəcədə seçinc, şadlıq və fərəh mənə üz verdi, ürəyim açıldı. Doğrudan da Urmiyə Rim ölkəsi qitələrindən biridir. Şəhər özü səfəli, cəmaəti saf ürəkli, sadələvh, hamısı sənaye və kənd təsərrüfatı işlərində məharət sahibi, kəsbkarlıqda, ticarətdə qabiliyyətli olaraq, ölkənin və mədəniyyətinin inkişafına rəğbət göstərəndirlər.

Lakin minlərlə təəssüf olsun ki, ingilis və rus kilsələri zənglərinin gurultusu ünsiyyətsiz müsəlmanların və iranlıların azan səslərinə üstün gəlir. Onların müsəlmanlıq aləminə qətiyyəən e'tinaları yoxdur. Gündən-günə öz işlərinin irəli getməsinə çalışır, millətlərini artırmağa və başqa işlərinə sə'y göstərirlər. Şəhərin hər tərəfində, ortada yerləşən geniş sahələri, o cümlədən eni və boyu azı üç-dörd verst olan "Dilgüşa" bağını ingilislər əlinə alıb orada geniş layihələr üzrə gözəl binalar, xəstəxanalar, xoşa gələn məktəblər tikmiş, kilsəyə oxşar möhkəm qalalar çəkmiş, şəhər əhalisi içərisində onlara kilsə kimi şöhrət qazandırmışlar. Eləcə də burada rus kilsələri Naxçıvanda olan kilsələrdən on dəfə artıq geniş və böyükdür. Bunlar eyni halda möhkəm qaladır ki, adını kilsə qoymuşlar.

Adres:Urmu, Hüseyin Rasizadə

Q.ŞƏRİFZADƏYƏ MƏKTUBLAR

1

Naxçıvanda cənab məarifşuar və fəzilətəsar, qəmküsari-millət və cannisari-mədəniyyət, əfəndim Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov damə lütfəhü həzrətlərinin hüzurilərinə vüsul olan 1428 rəbiül-əvvəl Dərsəadət.

Maarifpərvər əfənlim həzrətləri!

Əvvələn ümid və rica ediyorum ki, ricali-himmət və ərbabiqeyrət həpsi səlamülmizac olub kəməli-sihhət və istiqamətdədirlər.

Və saniyəən lillahi-həmd vəlminnə, fədəvi sayeyi-mərahim-vayeyihəzrəti-xülafətpənahdə kəməli-əməniyyət və məmnuniyyətlə seyrü

səyahət və kəsb-i-mə'rifət edib, dürlü-dürlü istifadələr edirəm. İnşallah təala, bundan sonra bə'zi əhvalati-layiqə və İttifaqiyyət lüzum peyda edirsə, müsəmihi etməyib, təfəsilən xidməti-aliyəniyə mə'ruz edirəm. İştə artıcaq müzahimi-Övqat olmayıb, bir parça ixtisarən şərhi-hal ünvanilə ifadəyi-məram edəlīm.

Fəzilətli əfəndim! Haman gün ki, fədəvi cənabımızla xudahafiz edib şimendifer mövqifinə rəvan oldum, gömrük qabağında beş arqadaş bir faytona minib əsnayi-rahda bir zavallı bələyə uğradıq, böylə ki, fayton yüzüqoylu olub bizim həpimizi altına aldı və qayət rahatsız etdi; pərişanhal və pəjmürdəhal mövqifə varıb kəndimizdə yaman bir fənalıq müşahidə etdik. Sonra artıq zəhmətlə bilet götürüb şimendiferə minib gecə saat 9-da Uluxanlı mövqifinə varıb, bir qaç saat orada istirahət edib, sonra Batuma yeksərə bir bilet aldım; Tiflis mevqifində arqadaşlarım maraqlanıb iki gün onlarla Tiflisdə qalmağımı xahiş etdilər. Bəndə təmərrüd etməyib şeylərimi “xraneniyyə” kontoruna ısmarlayıb faytonla “Axundov” mehmanxanasinə gedib də qərar tutduq. Haman gün bir parça səyahət edib kəndi obamıza evdət eylədik. Yarınki gün bir ofitserə bomba atılmasını eşidib kəndimizdən dolayı bir parça və fənalıq müşahidə etdik.

Şimendifer biletinin vaxtının bitməsini və biri gün dəxi artıq bir fənalığa uğramağı məddi-nəzər edib də aqşam çağı şürişli və fəna bir zamanda kəndim fərdi-xeyir dıřarda Şeytanbazarı keçdikdən sonra bir nəfər müsəlman bulunmaz ikən labüd və naəlac qalıb, Tanrıya pənah edib mevqifə yanaşdım. İçərisinə varıb da dəxi bir müsəlman görəmədim. Canım dəxi ziyadə sıqıldı, çünki hər bir tərəfdən fənalıq və darlıq görüb də ziyanlı bir kötülük müşahidə olunurdu.

Qərəz, tuli-kəlamə mübtəla olmayalım. Batum şimendiferinin vaxtı yaqınlaşdıqda qəbzi nasilsikə verdim, şeylərimi eyi bir kupədə cəm edib bizi rahatlandırıb getdi. Üç nəfər gürcü bənə Batuma kibi arqadaş oldu. Bir buçuq saat qədər onlarla alıřdıqda bə'zi mətləblərdən: kəndilərinin məzlumiyətindən ermənilərin cinayət və xəyanətindən və Qəlyanovun zülm və şəqavətindən nəql edib, atəşparə kibi yanıb yaqılırlar idi. Sonra həpimiz uyquya nail olarkən yekdigərimizdən istizan edib gecə saat 11-də uyuduq.

Səhər sübhdən uyqudan qalqarkən, şimendifer yolunun ətrafını seyr etmək ünvanilə baqarkən, gözümüz zavallı gürcülərin yanıb yaqılmış,

qarət və yağma olmuş dam və daşlarına düşdü: çe quyəm ki, nəqoftənəm behtərət¹.

Qərəz, Batuma varid olub, bir qaç gün iqamətdən sonra “zaqraniçni pasport” alıb az-çox yol tədərükü mühəyya edib və bir dəst “alafranqa” əlbisəsi və bir eyi fəs və başqa bir taqım şeylər cəm edib, “Paqi” adlı fransız vaporilə aprelin 19-da aqşam Dərsəadət tərəfə azim oldum və vaporda dörd nəfər osmanlı türklərilə arqadaş olub, bir parça ümur oruşdum, çünki əfəndilər Moskovdan gəlmiş mali-fəturə taciri və oqumuş, dünyanın şimdiki əhvalü evzanından xəbərdar həriflər idi.

Ayın iyirmisində sübh vaporumuz Trabzona yanaşdı. Altı saət orada yük alacağını bilib, ufaq qayıqlara minib də bir qaç saət bə əzmisəyahət Trabzonda dolaşdıq... Trabzon çox eyi və səfali, ruhpərvər və nəş’ətgüstər bir bəldədir. Əvvəl dənizdən ufaq bir qəsəbə kibi görünürdü. Seyr edib gəzəndən sonra mülahizə etdim, böyük bir bəldə və kəndisi də vilayət (quberniya) məhsub olunur. Naxçıvana ordan bir açıq məktub da yazıb yolladım. Altı saatdan sonra vapore evdət edib rahat olduq. Vaporda iki nəfər dəxi arqadaş artdı. Birisi məktəbi-tibbiyyeyimülkiyyə mütəəlimlərindən və digəri dəxi məktəbi-tibbiyyeyi-nərbiyyə şagirdlərindən idi. Çox zəki və kamallı çocuqlar idi. Bir-iki saat söhbətdən sonra uyuyub, sübh səhər çağı uyqudan qalqıb da kəndimizi Samsuna yetişmiş gördük və orada dəxi vaporun tə’viq etməsini sorub bildikdən sonra qayıqlarla altı arqadaş iskələyə yanaşib doquz saət yeyib-içib səfalanıb hər bir soqaq və caddələri səyahət etdik və rüşdiyyə məktəbinin həyətinə gedib çocuqların jimnastik məşq etmələrinə tamaşa etdik və postaxanə qarşısından keçdikdə bir açıq məktub dəxi Naxçıvana yazdım. Vapore evdət edib, bir sutka dəxi yol getdik. Vaporumuz üç iskələyə yanaşdı, lakin çox qalmadığından və küçük qəsəbələr olduğundan, düşüb getmədik. Axırınıc isikələ ki, Anapoldan ibarətdir, üç saət ora yanaşib, sonra bir buçuq sutka – 36 saət birbaşə yol gəlib gecə saat üç buçuqda İstanbulun boğazına daxil olduq. Öylə ki, sübh açıldı, tamaşa etdik. Boğaz nə Boğaz!!! Allah zaval verməsin... Cayi-həmə yaran və əzizan xali!² Müxtəsər, üç saət gözətləmədən sonra topçu əskərlərdən və iki nəfə kaptan təşrif gətirib, vaporu müəyinə edib, sonra icazə verdilər. Bir buçuq saət Boğazın içi ilə yol

¹ Nə deyim, danışmasam yaqşıdır!

² Bütün dostların və əzizlərin yeri mə’lum! (farsca)

gəlib aqibət köprüyə yanaşdıq və Boğazın əvvəlindən köprüyə kibi hər bir tərəf imarət, məscid, bulvar, səyahət etməli və səfəli yerlər idi. Sərriştə əldə getməsin qayığa minib rıxtuma çıxdım. Amma Boğazın içində silah və bir para yazıdan dolayı bizi aradılar, lakin hiç bir şey bulamadılar. Haydı, yavrum, haydı, oğlum, Allaha ısmarladım – deyib bıraqdılar. Gömrükxanəyə çıxdıqda şeyləri açmağa və pasportları pişnihad etməyə paşalar əmr verdilər. Pasportu təqdim edib, şeyləri də açib hazır maddi-nəzərdə qoydum. Bir çert tütünü səkkiz quruş cəza aldılar. Ələl-icmal qaydalı və pakizə zakonlar icra edirlər, amma əfsus, on bir tanə səccadəmin gömrükləməkdə 25 quruşa kibi bəndən yazıçılar rüşvət aldılar. Əhvalım yenə digərgun oldu, fəfəndim.

Cümleyi-mö'tərizə: “Mərhamətli əfəndim! Əgərçi fədəvi şu səhifələri belə bir tulani yazmaqda kəndimə zəhmət bilmiyorum, amma sizin oquyan vaqt bıqmağınızı, yə'ni tənge gəlməyinizi təsəvvür edib də sizin fikrinizə qalıyorum.

Barı Sirkəcidə Babi-ali caddəsinin qarşısında “İzmir” otelində 13 gün iqamət edib, dünkü gün Validəxanda bir oda qonuşdum da, təğyirəməkan etdim... Səyahət etməli yerləri tədricən bir qaç günlər gəzib tamaşa etdim. Böyük məscidlər və bə'zi əntiqanələr, tramvaylar və yeraltı maşınları və bə'zi vaporlar və qeyrə və qeyrə. Qafqasyadan təhsil gəlmiş ağaları, əfəndiləri bir-bir arayıb aqibət bir qaçını buldum və hər iki gündən bir yerdə olub, söhbət edirik. Yeddi-səkkiz nəfərə kibi Beyruta dəxi təşrif aparıblar, amma hansılar ki, azca mə'lumatı var, bə'zi alçaq məktəblərə qəbul eyləyirlər, bu şərtlə ki, sinni az ola. Amma onlar ki, bir parça mə'lumat sahibidirlər, onlar hiç biri məktəblərə qəbul olunmaq istəmiyorlar, fəqət qabil ədiblər və fazil, zəkilər indində qeyri-rəsmi surətdə kəndilərinin marağınca hansı bir elmə talib isələr, təhsil etməyə şüru ediyolar.

Bəndə də əvvəl həvəsələndim ki, hər bir işdən sərfi-nəzər edib fəqət təhsilə məşğul olum. Sonra mülahizə etdim ki, bənim param bənim xərcimi ancaq bir bucuq sənə görə bilir. Ondən sonra hardən para bulacağam? Mütəhəyyir qaldım və boşladım.

İştə bənim əfkarım: bən, inşaallah-təala, əgər mümkün olursa, bütün müxtəsər partiya ilə olan bir iş və ticarət nəzərdə qoymuşam ki, gündə altı saat vaqt itirsən, fəqət sonra həm osmanlı üsuluca, həm də fransızca kəndi qomşumdan Şeyx əfəndi ki, qabil və zabitəli və ezvai-

ruzgara xəbərdar bir müəllim və ədibdir, gündə üç saat kəndi əfkarımca təhsil edim. Müxtəsər, nərdə olursam, oqumaqda müsamiyə etməyəcəyəm. Və inşallah təala, təhsil etməyə gəlmiş əfəndilər ilə Qafqasyaya evdət etdikdə eyicə mə'lum olunar ki, onlar nə təhsil qılıb və bən nə kəsb etmişim.

Qərək, baş ağrısı oldu. Bən ölüm, əfv ediniz!

İstanbulun havası gözəl, Boğazının havası pək gözəl və qarşısının havası dəxi gözəl və eyicədir. Vəssələm. Ərzi-sələm məxsusi bəxidəmati-aliiyyəi-mütai Əsədəğa Kəngərli, səlləməhumullahi ənilhədəsan və ümdəttüccar Kərbəlayı Nəsrullah və Mirzə Nəsrullah ağa Əmirov və cənab Nəsirbəyov və Bektaşov və Şeyxov, E.Sultanov və Məhəmmədov və Məşədi Məhəmməd ağa Şərifov və hər ki, başəd zi hali-mən pürsan yək bə yekra duayi-mən bərəsan¹ və əziz və ərəcüməndim Əbdüləziz və Əbdüləzizim və Əli əfəndiyə dəxi məxsusi salamım var.

Digər, əfəndim həzrətlərinədən übeydanə rica ediyorum ki, məktubumun mütəvvəl və xəttinin müşəvvəş və kəlimatının mütəfərriq və hərcümərc olmasını əfv buyurub və üyubatından iğməzi-nəzər etsinlər. Əgərçi bə'zi əhvalatlar da qaldı, lakin nasıl edəlüm, vaqta müsaidə yoq. Yoqsa təfsilən yazacaq oluyorum. Və illa xəkpayımızdan təvəqqe ediyorum ki, cənab Şeyx əfəndiyə hər vəqt “Həblül-mətin” ruznaməsini oquyandan sonra verəsiniz və görəndə təməddünə qarşı təşviq və tərgib edəsiniz. Əl-əqəll Hüseyn Salik Rasizadə Naxçıvani, Dərsəədtə, Validəxanda”.

2

Naxçıvanda. Səmahətli və fəzilətli əfəndim Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov damə iqləhə həzrətlərinə vüsul olacaq bir məktub.

Dərsəədt.

26 şə'ban 1324 mütəbiq 2 təşrini-əvvəl, yaxud oktyabr 1906

Əsalətli əfəndim həzrətləri!

Ümüdvərim ki, Naxçıvanın əhvali-hazirəsi rifahiyyə və əmniyyə vəzrə olub vücuti-məs'udunuz səhhət və e'tidal ilə bərdəvamdır.

¹ Kim halımı soruşsa, bir-bir dualarımı çatdır (farsca).

Mə'zirəti-məxsusə: zati-alilərinizdən şu məktubun səhvü nisyan və qələtati-təhəkkümisindən sərfi-nəzər edib əfv buyurmağınızı rica ediyorum.

Bəyani-hal və şərh-i-əhval: mərhəmətli əfəndim! Əgərçi kəndimə dair xüsusi əhvalatımı İstanbul varid olan kibi hüzüri-mərhəmət zühurunuz müfəssələn yazıb təqdim etmişdim və ondan daha şimdüyə kibi hənuz cəvab da almamışım; zati-alilərinizin kəsəti-məşğələsindən naşi imiş, yaxud nədən nəş'ət etmişsə, eyicə fərqi-nə varamıyorum.

Ancaq bəndəniz yenə müsəmiyə etməyib mücəddədən müzahimievqati-şərifə oluyorum.

Nasıl ki, iləricə mə'ruzi-xidmət olunmuşdu, İstanbul varid olan kibi hiç bir yerə aşına olmadığımı, əvvəlcə "İzmir" otelində on, on iki gün iqamət edib qafqasyalı qardaşlarımız ilə buluşub tapışdıqdan sonra mükəmməl surətdə İstanbulun bə'zi yerlərini səyahət edib layiqincə bir parça mə'lumat aldım; amma oteldə və s. apartmanlarda olan arqadaşlarımızda bir parça bə'zi sıqıntılar mülahizə edib, Validəxanda bir oda kəsəti-məşəqqətlə icarə edib ələ gətirdim, çünki Validəxanda sakin olanlar həp əcəmlər, iranlılar olduğundan devlət nəzərində o qədər mütənabeh deyil, amma dışarılarda olan arqadaşların mənzillərində bir qəzetə, yaxud istiqlalə dair bər'əks bir söz oquması və qonusulması həp məmnun olub artıcaq mühalətdandır. Belə ki, müşarileyhimdən hiç biri istiqlal ziddinə dair bir mətləbin oquyub yazmasına iqdam etməyörlər və yenə etməzlər, amma Validəxan və qarşığı İstanbulun ötə tərəfinə, yə'ni köprüünün o biri səmtinə təsmiyə olunur, "kürr və hürrdür", bə'zi quyudat və can sıqıntısından azaddır.

Validəxanda iranlılıq nöqtəyi-nəzərinə və qarşıda əcnəbilər sakin olduğu cəhətə, amma hər bir əhraranə qəzetələr gətirmək əcnəbi postaları təvəssütü ilə pək qolay və pək asandır. Odur ki, şimdiki qafqasyalıların və qazanlıların çoxusu qarşıda və bir-ikisi də Validəxanda və civarında oluyor. Fəlihəza fədəvi də müəllimin Validəxanına yaqın olduğundan, Validəxanını kəndimə məskən etdim...

Amma mədəniyyətimiz və təhsilimiz:

Rəbiüs-saninin əvvəlindən bəndəniz dərs və təhsilə şüru edib gündə bir saat fransızca və iki saat də türk lisanında bə'zi ədəbiyyat və tarixə dair elmlərdən oxuyorum və üç-dört saat də gündə məzkur dərsləri hazırlamağa məşğul oluyorum. Əlhasil, başqa bir şügl və iş yapmağa daha vaxtım olmyor. Həftədə ancaq cümə günü ki, tə'til edib, istehmam

və qeyri bir ləvazimatı ələ gətirib dörd-beş saat də arqadaşlarımız qafqasyahıların məyyətilə Boğaz içinə və bə'zi hissiyat artıran yerlərə gedib bir nev təğyiri-hava edirik və Validəxanında bir qaç İran tələbələrilə şərakətən “Həblül-mətin” gətiririk və “İrşad” da Mirzə Abdullaha gəlir. Qafqasın möhnətəngiz xəbələrini oquduqda pərişanhal olmağı nəzərə alıb, bə'zi sıqıntılarını rəf' etmək için “Molla Nəsrəddin” əmiyə də yazdım ki, qış gecələrindən ötrü fəna deyil deyə, bir müddət Rusiyanın İstanbuldakı postasına yollansınlar.

Müxtəsər, tuli kələmə mübtəla olmuyalım. Hər dürlü xaricə qəzetələrində olan əhvalatlardan hər gün mə'lumat alıyuruq və cümə günlərində də bə'zi qıraətxanalarda, gah-gah da Kütübxaneyi-Ümumiyyəti-Osmanidə bir qaç saat əyləşib, əhvali-daxiliyyəyi layiqincə mülahizə edirik. Əhəsil, bekar və asudə bir vaxt bulamıyuruq ki, həm zatiəllərinizə, həm də əhbəbdən bə'zisinə bər səbili-ixtisas və iradə ərizənigar olub, lüzumunca izhari-həyat edəyim. Ümidvarım ki, həpsi elm təhsilini başqa bir məhəbbət və məvəddətə tərcih verib, daini mə'fuvv buyuralar. Miriş ağa der ki: “Söz çoq, vaqt yoq”. Nə yapalım?! Naxçıvanda təhsil edib məktəbdən qurtarandan sonra müddətlərcə fevt etdiyim fürsətlərin və vaqtların tələfiyi-mafatına burada çalışmalıyım. “Mala yədriku vələ yətrik külləhu”¹. Məzmununca mümkün olduğı qədər bə'zi əvalimi dərk edib anlamağa və lüzumunca aşına olmağa məcburum; keçdi cəhalət zamanı!.. Gəldi hürriyyət zamanı...

Bahəməyi-in şu müddətləri fevt etməyimə yenə bais gözlərimin bir parça zəif olmasıydı ki, əlhəmd İstanbula yetişən kibi “Ziya əfəndi ki, Almaniyanın göz doktruluğunun məktəbini ən birinci imtiyaz ilə bitirmiş diplomantlarından” yanına gedib, gözümü göstərdim. Bir dava və ilac verib, sonra bir gözlük nömrəsi yazdı ki, arayıb İstanbulda bulamadım. Parisə yollayıb on dörd gündən sonra aldım. Şimdi onun vasitəsilə bu səadətə müvəffəq oldum. Əgərçi bu xüsudə üç lirə məsrəf qoydum, amma, şükür gecə-gündüz təhsili-elmə lap eyicə dəvam edə biliryorum...

...Boğaz içinin havası pək lətif olduğundan, Qara dənizə qarışana kibi hər gözəl-gözəl köylər və seyfiyələr tə'min etmişlər və altmışa qədər şirkət vaporu, amma ufaq vaporlar ki, ancaq 500 adama havi ola bilir, məhəllə vaporu ismilə və ucuz fiyatla minikləri şurayaya buraya

¹ Hamısını dərk edə bilməsən də hamısını tərk etmə (ərəbcə).

taşımaqdadırlar, keçən gün “İqdam”da oqudum ki, yenə iki böyük və çox iti yol gedən vaporlar gəlmiş, biri “Tiri-müjgan” və digəri “Feyzialəm” ismində ki, Bəhri-Səfiddə qullanmalıdır. İstanbulda var dörd tramvay yolu ki, hər birində 24-ə qədər vaqon oluyor, qarşıda köprünün o biri tərəfində daha bir tunel yolu vardır ki, on dəqiqəyə qədər yenişdən yoquşa qalqıyor. İstanbulda çox böyük qıraətxanə və kütübxanalar var, amma layiqlərinə kitabları və qəzetələri yoqdur, çünki hər bir eyi mündəricat və mətbuat yasaqdır. Böylə anlaşılır ki, dördbeş sənə bundan əqdəm Türkiyədə hürr əsərlər var imiş və camaata da belə dəhşətli surətdə sıqı tutulmazmış, ələlxüsus KütübxaneyiÜmumiyyə-

Osmaninin bir tərəfində yedi-səkkiz sandığa kibi kitab vardır ki, beş sənə bundan əqdəm yasaq və məmnü deyilmiş, amma şimdİ yasaq olmuş...

...İstanbulda mütəəddid və gunagun teatrolar var; ələlxüsus ramazanda büsbütün kəsəbə və çox əsnafın dükənləri gecələr açıq olub, məfhum olduğuna görə, teatrolar daha ziyadələşir və türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talib və rağib oluyorlar. Qarşıda ki, köprünün o biri tərəfidir və səkənəsinin də çoqusu əcnəbi olduğundan içkiyə əcnəbilərə mümaniət yoq, ama müsəlmanlara həp yasaqdır, kimsə ələzzahir içki içməz. Amma İstanbulun bu biri nisfində ki, peyğəmbərin əbası, əmmaməsi və sancağı-şərif və sair mütəbərrikə şeylər oluyor, hiç bir tanə dükanda açıq içki satılmaz və bu biri tərəfdə o şeylər səbəbilə qarşıdan devlət və camaat indində möhtərəm və əzəmətli məhsub olunur, böylə ki, kərrat süfərə və konsullardan bu səmtdə sakin olmağa talib olublarsa da, devlət kimsəyə izn verməmiş.

Kart vəraq bil'ümum yasaqdır... Ünas firqəsi, büsbütün xanımlar üzuaçıq və hürrdürlər, amma namünasib bir şey yapamazlar. Xilafişər', bir iş nəş'ət ediyorsa, devlət çox sıqı tutuyor. Amma bə'zilərinin də müxtəsər bir yüz örtüyü vardır. Türkiyədə muzey sənətinə tərəqqi verməyə çox tələş və sə'y olunur. Keçən günlərdə bir teatroya getmişdik.

İran hürriyyətxahlarının fransızca şəbehini çıxarırlardı. İstanbulda dəbistani-iraniyan olduğu kibi, Trabzonda da olub, İzmirdə də yeni bu günlərdə müşiri-hüzür təvəssütü ilə tə'sis olundu...

...Gecə yarısıdır. Əfəndim, ibarələrin yekdigərindən birəbt olmasını əfv ediniz. Daha vaqt qalmadı. Səlamə-mən bə anan ki, bəhəqq təkəllüm gərdənd, bəhəqq qoftənd, bəhəqq

xoftənd¹. Əbdüləziz əfəndiyə bəndən məxsusi səlam. Xudahafiz. Əgərçi bə'zi sözləri yazmağa yer qalmadı, amma nə yapayım?! Daha vicdanımda halət və vaxtda da müsaidət yoqdur. Yenə xudahafiz.

Hüseyn Rasizadə Naxçıvani. İstanbul

3

Naxçıvanda. Mə'rifətli, mərhəmətli və tə'rifə sığmaz Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov cənablarına çatacaqdır (müvəffəqiyyətləri daha artıq və mərhəməti daha daimi olsun).

2 rəməzan 1324, mütabiq 16 təşrini-əvvəl oktyabr 1906.

Ruhum fədası olduğu cəvahir! Birinci, ümid edirəm ki, Naxçıvanın indiki vəziyyəti rifah və əminamanlıqdır. Sizin yüksək dərəcədə bəxtiyar varlığını da sağlam və səlamətdir. İkinci, qısqaca o böyük Ağanın nəzərinə çatdırıram ki, keçən həftə hörmətli cənabınıza məktub yazıb, imkan daxilində geniş mə'lumat vermişəm və yenidən başınızı ağrıtmğa ehtiyac yoxdur. Lakin nə deyim ki, deməməyim daha yaxşıdır.

Bu gün naxçıvanlılardan bir-birinin ardınca iki məktub Şeyx Məhəmməd ağadan və gözümün işığı Əlirzadan aldım. Birinci məktubu oxuyub sevindim. İkinci məktubun məzmunundan isə kədər dəryasına cumdum. Əlirzanın məktubu onun təəssüflü əhvalını bildirirdi. Ürəyim kəbab oldu, əhvalım iztirabla doldu. Mən İstanbul səfəri fikrinə düşdükdə cənabınıza bildirdim. Siz də məni bu işə təşviq etdiniz. Sonra isə anamın halını düşünüb məndən ayrı qaldıqca halı necə olacağını təsəvvürünüzə gətirdiniz və yenə getməyimi məsləhət bildiniz. İndi Sizin mərhəmətinizdən ürəyim istədiyi kimi arzularına nail olmuşam. Lakin!.. Lakin məni asudə öz halıma qoysalar:

Bu ölkədə ürəyim min yerə parçalanmış,
Hər biri min nazənin dilbər əlində qalmış.

Bu, bir işarədir. Mədəniyyətə həsr edilmiş bu əsrdə hamı elm əldə etməyə rəğbət və hər kəs mə'rifət qazanmağa qeyrət göstərir, heç

¹ Mənim salamımı haqq danışanlara və haqq yolunda önlənlərə yetirin. (farsca)

insafdır ki, biz bəsirət gözümüzü yumaq, qəflətə, cəhalətə cumaq? Bu, bir fürsətdir ki, hal-hazırda əlimə çatıb, tale üzümə səadət qapısı açıbdır. Lakin təəssüf, min təəssüf! Bu qədər çoxlu məşğələlərlə bərabər, Əlirzanın məktubları ürəyimi solğun və əhvalımı pozğun edir. O, arası kəsilmədən yazır ki, beş-altı aydır qardaşım Şeyx məni nə oxumağa göndərir, nə də bir işə düzəldir! Bilmirəm nə edim, nə çarə qılım? Nəyin dalınca gedim?! Az qalır ki, qüssadən həlak olum.

Xülasə, bu dərdə nə edim, nə çarə qılım, tutulmuşam, vəssəlam. Mənə bir çarə yolu göstərin ki, işsizlikdən ciyərim qana dönmüşdür, ya bir tədbir görün İstanbula gəlim, ya da haraya məsləhət bilirsiniz, oraya gedim? Cəvab.

Mənim ağam! Başınızı ağrıtısam da, cənabınıza mə'lumdur ki, onun nə İstanbula getməsinə, nə də başqa yerə getməsinə mən qısqanmıram.

Lakin Siz bildiyiniz kimi, əgər o da mənimtək oxumaq üçün qürbət vilayətə gedərsə, anam ikimizin ayrılığına tab gətirməyəcək, "Həyat" qəzeti kimi diri-diri vəfat edəcəkdir. Sözlün qıyası, Sizə bu baş ağrısı verməkdən məqsəd budur ki, öz yüksək mərhəmətinizlə məni minnətdar edib, lütf qılıb ya Şeyx Məhəmmədi yanınıza çağırırsınız, ya da özünüz onun yanına gedib, Əlirzanın oxuması haqqında onunla bir-iki saat məsləhətləşəsiniz. Hər növ ilə olursa, Naxçıvanda onu inspektoriya nəzdində qorodskoye uçilişşenin iste'dadlı müəllimlərindən birinin, ya Mirzə Abbasın, ya da cənabınızın məsləhət gördüyünüz hər kimin yanına qoyasınız oxusun. Aylıq nə olarsa, Şeyx cənabları bankda onun öz pulundan götürüb ödəyər. Xülasə, əgər onu bir işlə məşğul etsəniz, bu qiymətsiz qulunuzu sevindirir və məni kədərli xəyallardan xilas edərsiniz. Onun sinə qəfəsi çox dardır və bə'zi hadisələr ürəyinə sığmaz. Onun haqqında bir qədər də ehmalkarlıq və e'tinasızlıq olarsa, özünü itirər. Gümanım budur ki, ürəyini ələ almağa nail olacaq və boş xəyalları başından çıxaracaqsınız. Rus dilini təkmilləşdirməyi ona tövsiyə edin. Mümkün olarsa, fars və türk dillərini də təkmilləşdirsin. Vaxtı imkan verməzsə, mən Naxçıvana qayıdandan sonra özüm onu bu işə təşviq edərim, vəssəlam. Məndən ağzını haq sözlərlə açan və həqiqət danışmış olanlara salam.

Ən kiçik duaçınız Hüseyin Rasizadə

Təsadümi-əfkardan bəriqəyi-həqiqət parlar. Ümidim fəqət Sizin lütfünüzədir, əfəndim!

Naxçıvanda. Miri-möhtərəm, vətəndusti-müəzzəm Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov həzrətlərinə təqdiməyi-acizanəm.

Eydi-əzha 1326.¹

Əfəndim! Məktubunuzu – o səmimiyyətpərvər məktubu keçən gün postadan aldım (Xeyir, kantordan aldım). Bəndənizi məs'ud Türkiyənin böyük bayramı ilə, Məclisi-məb'usan güşadı ilə təbrik ediyorsunuz. Filhəqiqə məs'ud kibiyim, bəlkə də məs'udum, fəqət bəhərhal bu məs'udiyət, bu şərəf şərifovların, sidqilərin təbriyyəi-nikbinanələrinin nəticəyi-şə'şədarı ilə təşviqati-qiyətdarına rəcədir. Sizlər ülvv cənablarınızla pəriyihürriyyət və mədəniyyətin yüzünü qaplamış o müciğ pərdələri, o qaranlıq örtüləri yırtmış, parçalamış da, təhsili-mə'rifət, ülvvü əzəmət, məhəbbəti-hürriyyət nə olduğunu bana anlatmış, yoqsa... ilələbəd zəlalət uçumlarında, cəhalət bataqlıqlarında məhv olub gedəcəkdim. Bən daima sizə minnətdarım, əfəndim!

Unutulmasın da, “bayram təbrikiylə əllərinizi sıqar, ərzisəmimiyyətə müsaraət edərim”.

On beş gündə bir Hacı Baba ağa kantورونا getməklə mö'tadam. Hacıнын Süleyman bəy ismində bir böyük oğlu var. Qayət nazik və düşüncəli, fəzilət və kəmalata malik bir zati-möhtərəmdir. Bə'zən məktub üçün kantorlarına getdiyim zaman (xüsusi) və başqa bir odada müşarileyhlə bir-iki saat söhbət və məhəbbətə baqarız. Keçən gün də bər mö'tad və bayram təbriki için kantora getdim, əfəndilərin həpsilə birər-birər görüşdüm. Sonra Süleyman bəy Ağa Zeynal ilə bəndəni görüşdü və məktubu da verdi. Oqduqdan sonra ixlasım Ağa Zeynala bin qat ziyadə artdı, səlamınızı ərz etdim. Sonra Süleyman bəyin nəzakəti-muşikafənsilə ikinci odaya keçdik, bol-bol, geniş- geniş söhbət etdik. Maşallah, eyi cavandır. Pək çapıq islah olunur. Hasili, bizə həmməslək (?) bir zətdir. Tərəqqiyə müstəidd, həqiqətə müştəq bir gəncdir. Bir-iki saat həsbi-hal etdikdən sonra vida edib, Hacı Rəsul ağaya getdim, odada yoq, kart biraqdım. “Müşarileyhi şimdiyə qədər ancaq iki-üç dəfə xüsusi görə bilmişəm. Əksəriyyəni getdiyim zaman odada bulamam, bulduğum zaman da bir qaç həşəratül-əzrlə bulurum

¹ Miladi 1908

ki, işimizə gəlmiyor, quru-boş lafdan başqa bir şey zikr olunmuyor. Mümkün olsa bir daha sizin sələminizi yetirmək için görəcəyim”.

Sonra Tağızadə Mir Cavad ağaya da bir kart bıraqdım. Sonra bir evə getdim ki, orada İran əhrarından Naci bəy ismində bir zatı ziyarət edəcəkdim. İçəri girdim, məgərsə Hacı Rəsuldan maədə bildiyim gənc İran əhrarının ən həmiyyət pərvərlərindən yeddi-səkkizini orada buldum. Eycə söhbət etdik, yemək yedik, sona doğru Boğaz içi vaporlar ilə həpimiz bir yerdə Kazı köyü ismində bir köyə getdik ki, Mirzə Məhəmmədəli xan (Seyid Həsənin yoldaşı) orada iqamət ediyor. Müşarileyhlə bir qiraətxanədə buluşduq, kəmaliməhbəbət və səmimiyyətlə iki-üç saat qədər söhbətə məşğul olduq. Bən də Mirzə Məhəmmədəli xanın yanında oturmaşdım. Söhbətlərimizin nisfi zatialinizə dair oldu. Və müfəssəl surətdə sizin başınıza gələn bəlalərin (daha doğrusu, vicdan və insaniyyət naminə yaddığımız alicənablıqdan dolayı çəkdiyiniz üzüntülərin, düçar olduğunuz sıqıntılərin) həpsinin birər-birər yanaraq nəql etdi. Doğrusu, bən bir az eşitmişdim. Fəqət, bu dərəcə bilmiyordum. Nə qədər mütəəssir olacağımı, qəlbimin və qəlbimizin nə böyük alan və ikdara hədəf olacağını kəndi qəlbimizə müraciətlə pək eyi bilə bilirsiniz. Minəl qəlb iləqəlb...¹ fəqət, şimdindən sonra quldurlara, haydutlara – bir az olsun – e’timaddan çəkinəcəkmisiniz? Haşa! Qabil deyil, imkan xaricində bir şey. Bu hal, bu vicdan, bu ülvv cənab sizdə (ba şir əndərun şod və ba can bə dər rəvəd)². Hər şey dəyişsə, təbiət dəyişməz.

Nə isə, miri-müəzzəmileyhdən də kəmalitəhəssürlə ayrıldıq. İstanbula gəldik. Qürbun o hüznalud bulutları, o kədərnumud qaranlıqları arasında, yuvarlana-yuvarlana doğru otelimizə gəlib, odamızın xəfəgah sükununa çəkildik. Və bir-iki kəlmə ilə sizi tə’ciz və təsdi etmək için yorğun bir halda şu ərizəyi qaralamağa qərar verdik. İştə bir günlük ruznaməm. Və bunu da unutmuyalım ki, Məmmədovların, Mirzə Məhəmmədəli xanın və s. əhrari-İraninin zati-vətənpərvəranələrinə xüluskarənə sələmləri, səmimanə ərzi-əhtiramları var... Səid Səlməsi isə bir qaç gün bundan iləri o tərəfə əzimət etmişdir.

Şimdi, – arzu buyurduğunuz vəchlə, – bir qaç kəlmə də öz məişətimə dair yazım.

¹ Ürəkdən ürəyə (ərəbcə)

² Südlə gəlib, canla çıxar (farsca).

Əfəndim! Bəndəniz ta Ramazana qədər beş-altı ay (e'dadi) proqramını ikmala çalışırdım və hər həftə də məşhur filosof Riza Tevfiq bəydən bə'zi həqayiqə dair bir-iki dərş proqram xaricində oquyurdum. Sonra hürriyyət alınır-alınmaz Riza Tevfiq bəy Ədirnə məb'usu intixab edildi. Bə'zi asari-nəfiə nəşrinə başladı, darülfünunun ədəbiyyat şö'bəsinə professor tə'yin edildi. İttidat-tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən millət vəkalətinə namizad oldu. Xülasə, iş iş üstündən aşdı, daşdı, bizə vaxt qalmadı. Sonra Ramazanda darülfünuna istida təqdimilə ədəbiyyat şö'bəsinə qeyd və qəbul olundum. Şimdiyə qədər də davam ediyorum. Şimdilik bənim tə'qib etdiyim dərşlər: ədəbiyyati-osmani, ədəbiyyatifarsi, tarixi-ədəbiyyat, məbadiyi-fəlsəfə, tarixi-ümumi və siyasi, coğrafiyayi-tarixi, təbii və ümrani, həftədə on dörd dərş birinci sınıfdə oquyorum. Fürsəti fevt etməmək için yeddi dərş də ikinci sınıfa dəvam ediyorum. Məktəbimiz üç sənəlik və üç sınıfdən ibarətdir. Əgər bu sənə birincidən imtahan verəcək olursam və keçinəcəyim biəyyi nəhvini kanə' yolunda olursa, gələcək sənə də, həftədə yeddi dərş ikincidə və on dörd dərş üçüncüdə istima edib mə'lumati-laziməni əldə etmiş olurum. Fəqət ikincidən şəhadətnaməyə müvəffəq olsam belə, ehtimal ki, üçüncüdən olamam. Fəqət, bə hər hal hər üç sənəlik mə'lumata dəstrəs olurum. Çünki hər sənənin dərşlərini çocuq kibi əzbərləmək lazımdır (madam ki, bana elm lazımdır, şəhadətnamə lazımdır deyil), o surətdə əgər müqtədir olursam, ikisini çocuqçasına imtihana hazırlanırım, fəqət üçüncüsünü bilib öyrənərim. Zəhəmati-məşəqqəsinə paybənd olmam. Bu proqram ustadi-möhtərəm Riza Tevfiq bəyin səlah gördüyü bir proqramdır (Şəb abistənəst, ta çi zayəd səhər)².

Demək ki, bərhəyat olursam və keçinəcəkdə zorluq çəkməzsəm, topu-topu bənim İstanbuldakı övqati-təhsiliyyəmə bir bucuq sənə qədər küçük bir müddətdən ibarət olacaqdır.

Fəqət?!

İştə məsələnin ən yaralı nöqtəsi bu istifhamlı, bu heyratlı "fəqət?!"dən ibarətdir: çünki bu fəqət bəndənizi çocuqluğundan bəri görmədiyim, bilmədiyim, sevmədiyim, sevmiyəcəyim o qorqunc, o müdhiş hiçliyə... (dilənçilik) denilən o quduz illətə yalvartmaq istiyor.

Fəqət əfsus, həzar əfsus, bənim təbiətim, yaradılışım bütün-bütünə bu

¹ Keçmişdə olduğu kimi.

² Gecə boyludur, kim bilir səhər nə doğacaq.

illətdən qaçar, bu zillətdən qorqar. Bən hamallığı, xidmətkarlığı pək ziyadə sevərim. Fəqət böylə bir devri-hürriyyət və zəmani-səadətə bənliyimi satmaq, əsir almaq istəməm (əsir olduğum bir şey varsa o da həqiqət və məhəbbətdir). Əsarət zəncirinə bağlanmaq, o müləvvəs qeydi çəkməyə razı olamıyorum. Səbəbi isə ağır yük taşımacaq, məğruranə bir minnət çəkməyə bir dürlü könülüm qane olamıyor. Məşhur Kəmal bəy demiş ki “kimsənin lütfünə olma talib, – əvəzi cəvhərihürriyyətdir”. Bilməm hiç ki, ömrünüzdə özgülərə ehtiyac hissilə mütəhəssis oldunuzmu?

Bəndəniz sizin Tiflisdən yazdığınız məktubu aldıqdan sonra Rəhim xana iki məvəddəti məktub yazdım. Fəqət para, filan için bir işarət etmədim, ba həməyi-in yazdığım məktub guya bəni əzir, bəni boğuyordu. (Sonra Tiflisdən Hacı Seyid Bağır ağadan üçer-beşər rublərlə toplanan məbləğin surətini istədim. Ondən da bir cəvab alamadım. Pək ziyadə sıqıldım) Çünki siz bana iqraz deyə yazmışdınız, onun için bilmək istədim, mütəəssif ki, biləmədim. Sözün ən qıyası bəndəniz şimdilik əlimdə olan beş-üç lirədən yemiyyə-yemiyyə (daha doğrusu, həftələrlə penir-əkmlə qənaət edərək) kamali-səfalətlə artıra bildiyim cüz’i bir məbləğlə bir qaç ay kəndimi idarə edə bilirim. Yalnız burası bilinməli ki, həyatım fəlasifeyi-kəlbiyyun ki, yaşayışları kəlb yaşayışından təfriq olunmaz – həyatından pək fərqli deyil. Lakin keçən sənə yazdığımız proqrama tevfiqən və o təəhhüdata istinadən yapıdığım ən böyük yanlış üç sənəlik geniş bir proqramdan iləri gəlmə bir xəta oldu ki, onu təhvil etmək imkan xaricində ədd olunacaq qədər gücdür. Fəqət bununla bərabər şu müddəti-mə’luməyi hər dürlü fəlakətə köks gərməli olsam belə dəvam etdirəcəyim, bu xüsusda hər məşəqqəti biryolluq gözə aldirmişim.

Hacı Rəsula şimdiyə qədər bir söz söyləmədiyim kibi – yazdığınıza rəğmən – Təbrizə də əsla bir kəlmə işarət etmədim və etməyə də cəsəratim gəlmədi, çünki cavanmərdənə təəhhüd edilən bir sözə – bir və’də – istər iqraz, istər həmiyyət olsun – təkrar-təkrar biz batırmaqdamı lazım?! Bu bəncə bir zilldir. Həqiqətən, dünyada hər bir şeyin də bir qanunu var. Əgər iqraz məsələsi isə, ona kəfil, zəmin lazım, ac, biilac tələbədən nə bəklənir. Əgər həmiyyət və üxüvvətə məbna bir təsəvvür isə tələbəlilik naminə isə, o da seyiddən, molladan bir şey olmalı ki, o təhsilin dünyasına mənffəti olmasa belə, axirətini abad edər ki! Deyilmi? Mühəqqəq böylə!

Nə isə, bu dərəcədə kədərli və sıqıntılı bir zamanınızda mə'mulunuzun xaricində olaraq tə'ciz və təsdiq ediyorum isə də (Cormi ke mirəvəd bəomid-e ət-ye tost¹) misrası istinadgahımdır. Bütün vətəndaşlara səlam və ərzi-ehitiram, baqi xülus və səmimiyyət. Müntəziricəvabım.

H.Rasizadə

İlk istid'ayi-acizanəm xəttimin çirkinliyini əfv etmənistdir, çünki bir dəfə sür'ətlə yazmağa alışdıqda, sonra tərki gücdür.

5

Naxçıvanda.Cənab məxdum və möhtərəm ağayi-Şərifzadə Qurbanəli həzrətlərinə ərizəyi-acizanəmdir.

23 şubat – fevral 1909

Eydi-səidi-novruzunuzu bilxassə təbrik edirəm.

Həqayıqpərvər əfəndim həzrətləri! Şərəfsüdur buyurulan iltifatnamənizi iki gün əvvəl günortadan aldım. Oracıqda açıb oqumağa başladım. Süleyman və Zeynal bəylərə səlamınızı söylədim, hər ikisi izhari-təşəkkür etdilər. Sonra oradan odama gəldim, məktubu çıxarıb bir daha kəmalı-dıqqət və əhəmiyyətlə nəzəri-tədqiqdən keçirdim. Oqudum, bir daha oqudum. Oquduqca məsrur və məmnun oldum, məmnun olduğum qədər də məhzun oldum. Məktubunuz qevsi-qüzehli hava kibi bir anda, bir baqışda həm bahar çiçəklərini tənzirə qalqışır, gözəl və mütəmənvvic əlvan sərpıyordu, həm də o rənglər, o qevsiqüzehli, o ləm'ədar və fərəhli rənglər arasında bir rəngi-matəm, bir levheyi-nürələm, bir barani-sitəm sisləri yağdırıyordu. (Fəqət heyhat!.. İnsan daima aldanmağa məhkumdur)

Əfəndim! Başqalarına məktub yazdığım zaman nasıl isə hiç özənməm, xeyir, yanlış söylədim, hiç düşünərək yazmam, yə'ni düşünüb də yazmaq istəməm. Fəqət sizə gəlincə, bir yapraq kağız əlimə aldımını? Dərhal geniş- geniş sahələr, parlaq-parlaq ülvıyyətlər, acı-acı həqiqətlər, xüsusən təsvir və təsəvvürü güc bir çox fikirlər alay-alay gözümde təcəssüm edər kibi olur. Nə qədər mə'nalı bir şey yazmağı arzu ediyorum isə də ən sonunda hiç bir şey yazmadığımı görərək, hiddətləniyorum, çünki sizə məktəb yazarkən, düşünüyorum ki, kaş mümkün olaydı da bir səhifədə, bir sətirdə, bəlkə bir kəlmədə fikrimi,

¹ Sizin bağışlayacağımızı ümid edərək, təqsirə yol verirəm.

duygumu, məhsulati-təcrübiyyəmi sizə ərz edə biləydim, heyhat, olmuyor, olamıyor ki! Fəqət, bir həftə yan-yana, diz-dizə oturulsa, yenə bir dürlü kəşfi-həqiqətə doğru bir qədəm, bir addım atılmaq ehtimalı var. Əfsus ki, o da şimdilik namümkün!..

Bə'zən vicdanınızın nazik və pak səhifələrini oquyuram da, dərin

bir inşirah, geniş bir səfvət aləmində yaşıyorum, zənn olunur. Fəqət o saf vicdanın bir az daha ifratını hiss etdiyim zaman tüklərim ürpəşiyor. Sonra bütün-bütün safdərnlüğün əleyhində bulunacağım gəliyor. Daha doğrusu, bulunuyorum da. Məsələn, “əmmamə”, “came”, “məsələyixilafət”, “mədəniyyət”, “həmiyyət” və “tərəqqi” kəlmələri bir-birinə qarışaraq, bir mühəssələ təşkil edəcəyini, yaxud edə biləcəyini düşünürkən, bütün-bütün bir xəyal, bir kölgə, bir namütənahilik, bir hiçlik qarşısında bulunduğuma hiç şübhə etmiyorum. Və möhtəşəm bir filosofi-kəbirin dediyi kibi: “təbiətdə hiç bad-hava (müftə) bir şey olmadığını, qeyri-təbii olaraq, şö'ləpəş olan həqiqətlərin puç bir xəyalda ibarət olduğunu” göz önünə gətirərək, hiç bir şeyə dərhal etimad edərək, göydən zənbil ilə nazil olduğuna etiraf edəmiyorum. Hasiləhbablıq, mədənilik, gözəllik, hissi-mərhəmət, ruhaniyyət hər birər incə teldən, şəxsi və adi, qırılacaq qədər çürük bir teldən asılıdır ki, tədqiq və təcrübəyə qalxışsan, dərhal qarılır! Dərhal pozulur, dərhal sönər... (Mən günə-xəbiddəvü aləm...¹)

Nə isə, əfv edərsiniz. Dilimin pəltəkliyindən, kəkələməsindən naşi sükutu daha mürəccəh görüyorum. Bən sözlərimdən mə'na çıxaramadığım kibi, ehtimal ki, siz də düşünməyə, özənməyə məcbur olacaqsınız.

Artıq yenə kəndimizə, kəndi əhvalımıza dair qonaşalım.

Əfəndim! Hacı Rəsulun məktubunu yapışdırılmamış bulduğum için kəndi-kəndimə müsəidəkarənə bir hiss duydum, sonra zərfin yapışqanına diqqət etdim, yerində, yə'ni əvvəllindən yapışdırılmamış... Sonra sizdən istizən edər kibi bir vəziyyət olaraq, məktubu oqudum. Ayrı, qeyri bir şey bulamadığım için sərbəst bir məktub olduğunu anladım. Fəqət kəndimə aid olan qismini bütün-bütün qələmlə cizdim və lüzumsuz bir adi dilənçilikdən fərqsiz olduğuna hökm edərək, naqabill-i-təsəvvür bir halda müğbərr oldum, çünki bəndəniz məktəbitərbiiyəyə girdiyim zaman “əməleyi-mevtəliq” təbiətini kəndimdən atmışdım və şimdiki qədər də o hal ilə, yə'ni o saf və pak vicdanla yaşıyorum və yaşadım. Halbuki hal-hazırkı vəziyyətim bütün-bütün

¹ Bən yuxu görmüş bir lalam, aləm isə... (farsca)

bəni şaşırdı. Şu vəziyyətlə yaşamağı hiç bir surətdə, hiç bir zaman sevməm, sevəməm. Və sonra təcari-bi-tüccariyyəmdən də bana çox istifadələr olmuşdur. Ən birincisi isə hər şeyə, əvət, hər adi bir şeyə, hətta çürük soğan qabığına belə bir fiyat, bir qiymət vardır. Qiymətsiz bir şey olmaz. Olsa-olsa, Kuhkəmər seyidləri ilə Nəcəf mollalarının məzhəbində, məsləkində olur. İştə bu qədər!..

Doğrusu, həm Hacı Rəsulun məktubunda, həm bənimkindəki əsəfamiz, sıqıntılı sözləriniz və “qələm inca rəsid sər beşikəst!..”¹ kibi mərhəmətpərvərliyiniz mükəmməl bir makina (maşın) təzyiqlə bəni sıqdı, sıqdı və ruhumu, hissiyyatımı parça-parça etdi. Ciddən sizin bu qədər məhviyyətinizə mütəəssif oldum... Bən kəndim o qədər əcaizəm bir hal ilə ianə tələbinə qalqıssam, buracıqda bilmədiyim və bildiyim osmanlılardan istədiyim qədər istianə edə bilirəm, yə’ni dilənə bilirəm.

Sözün açığı, şu rəzələtdən bu qaç gündə bütün-bütün kəndimi şaşırdım. Üç-dörd sənələr ilə hər sənə altmış-yetmiş lirə sərf edən sair Qafqaz tələbləri şimdiyə qədər bizim bu dibsiz, hiçahiç rəzələtimiz qədər böyük və çirkin bir zillətə hədəf olmadılar.

Şimdi bən, ən lazımlı təhsilimə bitmiş nəzərilə baqıyorum. Bundan sonrası isə darülfünün dərsləri peydərpey məcmuə surətində nəşr olunacaqdır. Ha məktəbdə xocadan dinləmək, ha dəftərdən, məcmuədən tədqiq və tətəbbö etmək – hər ikisi bəncə müsavidir. O da həm burada mümkün, həm Qafqazda.

Şimdi bu təslimdən məqsəd bu ki, artıq xalqa boyunduruq olmaq istəməm və istəmiyəcəyim və ianə torbasını da yırtmış, parçaladım ki, bir də həm gözüm görməsin, həm də hissiyyatım xırpalanmasın. Biz istiqraza talib idik, ianəyə isə talib olmadığımızı təkrar ərz edirəm. Bir də xulasə olaraq, acizənə, həm də pək acizənə rica edirəm və pak vicdanınıza and verirəm, bir daha nə Rəhim xana, na Hacıyevə, nə Hacı Rəsula, nə cəmiyyəti-xeyriyyəyə, nə də cəmiyyəti-şəriyyəyə müraciət etməyəsınız, edəcək olsanız, həm sizdən inciyərim, həm də qəbul etməm. Burada qalmaq iqtidarım bitdikdən sonra orada ərzi-vücut edirəm. Bütün qardaşlara salam. Ələlxüsus Əzizimin əllərini sıqarım.

Xüluskari-bimiqdarımız Hüseyin Cavid Rasizadə

P.S.Bəndəniz bə’zi xüsusatda açıqca izahat verməkdən çəkiniyorum. Binaənileyh rica edərim məktubi-acizənəmi kimsəyə oqumayın.

¹ Buraya çatanda qələmin ucu sındı (farsca).

Möhtərəm Şərifzadə həzrətlərinə xulusnameyi-acizanəm.

10 mart, sənə 1909

Səmimiyyətərvər əfəndim həzrətləri!

Keçənlərdə müfəssələn təsdiə cəsəratyab olmuşdum. Bu gün fəzilətpərvər qardaşım Şeyx Məhəmməd ağa cənablarından bir məktub aldım. Lüzumu icabında sıqınmama razı olmadığımı və təmdidi-təhsil için xərclik göndərəcəyini tə'min ediyordu. Üç-dört gündür ki, bir-iki tələbəyə dərs verib onlardan da əlli-altmış quruş haqqı-tədris alıyorum. Demək ki, istiqbalımız bir dürlü eyilənəcək kibi ədd oluna bilir. Binaənileyh keçən məktubumda qələyani-hissiyatımdan təvəllüd edən bir fikri şimdi xalisanə bir surətdə təkrarə lüzum hiss etdim. Zətınızdan pək ziyadə rica edərim ki, bir daha kimsəyə para xüsusunda əsla, əsla bir şey yazmıyasınız. Həm sizin, həm bənim şimdiyə qədər sıqıldığımız yetər...

Keçən məktubunuzda Naxçıvana dair səthi bir mə'lumata nail oldum. Bu dəfəki məktubunuzda da əgər mümkün olsa, İrəvanda türkcə təhsil haqqında və maarifi-islamiyyə naminə hiss olunan təşəbbüsət və iqdamata dair bir şey yazmanızı rica edərim. Dirig buyurulmayacağımi səmimanə ümid edərəm. Keçən məktubumda unuttum isə, şimdi, uğurlu bayramınızı acizanə təbrik edərim.

Lütfdidəniz Rasizadə Hüseyn Cavid Naxçıvani

Naxçıvanda hüzeni-həmiyyətəndənələrinə.

14 həziran – iyun, 1909

(Yalnız kəndiniz oquyacaqsınız...)

Əfəndim! 20 mayısdə mühərrər məktubunu (yaxud məktubunuzu) keçən həftə Hacıbaba ağanın kantorundan aldım. Bidayətindən nihayətində qədər iki-üç dəfə təkrar-ələttəkrar oqudum. Gah məsrur, gah

məmnun, gah məhzun oldum. Şu mütəəvvəri, müxtəlif əhvala mə'ruz oluşum da məktubunuzda mündəric müxtəlifləmələ cümlələrdən irəli gəlir. Məktubun bir tərəfi güldürür, digər tərəfi ağlatır, bir tərəfi gah giryələr, qəzəblər içində xəndələr saçır, gah ümidlər, təbəssümlər içində ruhu, vicdanı titrədir, müəzzib edir. Bununla bərabər şu cümlələr, şu girişlər, şu düşüncələr hər nöqtəyi-nəzərdən olursa olsun həpsi gözəldir, həpsi mühakiməlidir, həpsi həqiqətdir.

Məktubun ilk səhifəsi hər şirindillinin, hər insaniyyətərvər qiyafəsinə girənin iddialarını boş və şarlatanlıqdan ibarət kibi göstərir. Və sonra da “xud qələt bud ançə ma pəndaştım”¹ misrai-mütəəssifənəsilə o məsələyə xitam verilir. Bu xüsusda ciddən pək haqlısınız, əfəndim! Lakin eyicə düşünməli ki, “təbiət”də bad-həva hiç bir şey olamaz. Hər şeydə, hər məsləkdə, hər xüsusda bir tərbiyyə-i-müntəzəmə, bir mumariseyi-məxsusə vardır ki, insan o tərbiyə ilə tə'qib edəcəyi məsləkdə kəsbi-ixtisas etməlidir, böyük bir nüfuzi-nəzərə malik olmalıdır. Bizim milləti-nəcibədə bu ixtisasa, bu iqtidara təsadüf edilməz. İrənin (həzarpişə, kəmmayə!) sənətkarlarına məxsus buqələmun bir istə'dada malikiz ki, ciddən nəzəri-mühakiməyə alınsa, hiç birimizdə iki paralıq fikir olmadıği təbyin edər.

Hələ Naxçıvana dair yazdığınız mütəliatı mühakimə edərəkən pək ziyadə mükəddər oldum. Sonra düşündüm ki, bu da bənim bu məhzun oluşum da boş bir şey... Niçin? – deyəcəksiniz. Çünki naxçıvanlılardakı hissi-milli, əcəba, bir tərbiyyə-i-mədəniyyə məhsuludur, yaxud naghəni bir ətiyyə, bir ilham nəticəsimidir? Təbiidir ki, ilhammilham nəticəsi deyil, o bir qələyani-müvəqqət, bir həyəcanihəvayidən başqa bir şey deyildir. Mə'lumunuzdur ki, “Hay ilə gələn huy ilə gedər”. Çünki ani bir həyəcan ancaq ani bir həvəskarlıq təvliid edə bilir, fəzlə edəməz.

Tərbiyyə-i-mədəniyyəyə gəlincə ki, əsas odur – əlhəmdülillah, o, külliyyəni məfquddur. Bu səbəbə bəndəniz iranlıların və Qafqasın hənuz mədəniyyəyə yaklaşmamış tərəflərinin atisini iyirmi, otuz sənəyə qədər pək zəhmətli və qaranlıq görüyordum. Niçin? – deyəcəksiniz... Çünki əsas yoqdur, əfəndim, əsas!? Əsası, kökü bərkitmək için yalnız “evolyusion” – qanuni-təkamülə ehtiyac vardır. Cüz'i və səthi bir idman və mumarisə istər, yoqsa işdə əsas olmaz isə, inqilab hiç bir

¹ Bizim düşüklərimizin həpsi yanlış imiş (farsca).

fayda verməz. Fəqət məməfih mən Qafqasyanın istiqbalını – İrana nisbətə – daha ziyadə parlaq görüyürəm...

Bizə yalnız məktəb lazımdır, bütün inqilabati-mədəniyyə həp məktəb məhsuludur...

Sonra kəndimizə dair də bir-iki sətir yazmaq istiyürəm.

Əfəndim! Keçən aylarda Hacı Rəsul ağaya yazdığınız məktubu – açıq olduğu için – oxuduqdan sonra müsarileyhə təqdim etmişdim. Fəqət bana dair yazılmış olan yedi-səki sətirlik istirhamati-məskənətpərvəranəyi çizdikdən sonra... çünki bənim kəndim cahil olmaqla bərabər, hər nasılsa qəlbim pək çox həssas yaradılmışdır. Hər bir incə şeydə, bir iğbirar tuyuyordum və hər bir hərəkətimı hissiyyatıma uydurmağa məcburum. Baxusus ki, Türkiyədən də əl öpmək, ətək öpmək mərasimi çodqan bəri qalqmışdır?! Bəncə təməllüq, müdahənə bilməyən və qeydi-minnətdaridən varəstə olan bir çoban Sultan Rəşad kibi hürr bir padşahdan daha hürrdür, daha heysiyyətliidir. Şimdi burada bir adama tə'riz etmək istəmiyürəm. Bəlkə bəncə bu hal bir dəsturi-səməimiden ibarətdir. Şərəfi-ziyarətinizə nail olacağım zaman pək uzaq deyil, o zaman uzun-uzadıya qonuşuruz.

Əvət, sözüümüə gələlim: Hacı Rəsul ağanın ailə və bəradəri İstanbula gəldikdən sonra başı çox qarışıqdır. Ziyarət etmək pək mümkünsüzdür. Şimdiyə qədər odasına bir qaç dəfə getmişim, təşərrüf edəmənmişdir.

Keçən gün də uğradım, yenə yoq... Fəqət məsələyi-ətiqədən bütün-bütün vaz keçməniizi təkrar rica edərim... Keçən gün Mirzə Məhəmmədəli xan cənabları ilə müfəssəl surətdə görüşdük. Zati-alilərinə pək ziyadə ərzi-əhtiram ediyörlər... Zeynalabdin Səfvətə gəlincə, onunla da iyirmi gün əvvəl öpüşdük, vidalaşdıq. O, şimdi Təbrizdə, təbii şimdiyə nə vəchlə olursa-olsun, bilmiş olursunuz.

İstanbula dair hiç bir şey yazmaq istəmiyürəm. İdareyi-ürfiyyə qalqmış, sükunət və əmniyyət hökmfərma, ciddiyyət və fəaliyyət azacıq görünməyə başlıyör. İngiltərəyə hey'əti-məxsusə göndəriliyör. Zətən vüquati-hazirəyi siz bə bizimlə bərabər biliyörsünüz, yazmaq fəzlə...

Qaldı kəndim. Kəndimə dair sizə bir məsləhət etmək istiyordum. Öylə bir məsləhət ki, ən lüzumlu və əhəmiyyətliidir. Bən kəndim bə hər hal istədiyim kibi düşünyürüm.

Əfəndim! Bən, sağılıq olsun, marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyim, ziyarətinizə ki, bəncə, ən böyük səadətdir, nail olacağım. Lakin İstanbuldan yavaş-yavaş soğumağa başlıyürüm. Səbəbi isə məsləkimize

aid səfəhati qismən – yə'ni bizə lazım olacaq dərəcədə görmüş kibi oldum və qüvveyi-maliyyə də zətən yan baqmağa başlayır, hətta qüvveyi-maliyyəyə malik olsam belə, yenə İstanbulla vida etməyi məsləhət görüyorum. Şimdi mükəmməlcə bir əcnəbi lisanına ehtiyacım var ki, iki-üç sənə uğraşmaq lazım, ona da para yoq. Ən məsləhəti bu ki, rusçayı öyrənməyə çalışırım. Əgərçi ingiliscə, almanca, fransızca lisanlardan birini layiqiylə öyrənmək vacibdir, fəqət na çarə ki: “Dəsti-biçarə çün bə camə nəhad, çarə cöz pirəhən dəridən nist”¹. Lakin burası da var ki, gələcək sentyabrda rüşdi məktəblərindən birində ayda üç lirə qədər, bəlkə daha ziyadə maaşla tədris edə bilərim. Çünki əsnayi-müzakirədə bildiklərimdən bir-ikisi bana söz verdilər. Zətən sözə nə hacət. Darülfünun və e'dadi müəllimlərinə (farsi tədrisatı) nöqtəyi-nəzəridən faiq olmasam belə, bərabər olacağıma hiç bir şübhəm yoq.

Şimdi bən düşünüyorum ki, əgər bir əcnəbi lisanını, o millətin kəndisi kibi, yə'ni layiqiylə bilmək arzu etsəm, laəqəlli üç sənə hiç bir şeyə baqmadan onunla uğraşmalıyım. Şimdi burada hər zəhmətə mütəhəmmil olub da aldığım maaş ilə, fəqiranə bir güzəran ilə burada üç-dört sənə qədər dəxi həm tədris, həm də tədərriş edə bilirim.

Lakin, lakin... validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün-bütün unutulacaq bir hala gəlir. Şimdi burada binlərcə iş başında sahibi-heysiyyət tatar, türküstanlı, qafqaslı, kırımli vardır ki, hər təhsilini ikmal etdikdən sonra İstanbullu olmağı da onlara zəmlə, bir osmanlı olub getmişdir.

Bu bəncə pək güc...

Şimdi bənim son nöqtəyi-nəzərim rusca qayət mükəmməl bilmək və ən birinci düşüncəm də budur. Zənn edərsəm, eyi çalışsam, iki sənədə müvəffəq olurum. Əlsineyi-sələsəyə gəlincə, onlardan birini ruscadan sonra, ehtiyac hiss edəcək olsam qırq yaşında belə oqurum.

Şimdi Qafqasyaya döndükdən sonra Naxçıvan ilə hiç işim yoq.

Səbəbini anlatmağa qalqışsam, on yarpaq daha yazmaq lazım. Bəlkə siz yek nəzərdə o əsbabı mühakimə ilə anlarsınız.

Şimdi əsil məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqiylə xidmət etməkdir. Bakıda kafi dərəcədə müəllim var. Gəncədə hakəza. Şimdi bəndəniz əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvan. Bunlardan hər hankisini məsləhət görürsəniz, bəncə də məqbul olur. Bən dərs verəcəyim yerdə gecələri bir tərbiyəli rus ailəsi içində yaşamaq arzu ediyorum ki, həm tədrisatımda istədiyim kibi ciddi çalışırım, həm də dörd sənəlik

¹ Çarəsiz adam ətəkdən tutduqda, köynəyi yırtmaqdan başqa çarə yoxdur (farsca).

zəhmət və məsəiyi iki sənədə bitiririm. Əgər rus evində qalmaq mümkün olmasa da, başqa nöqtəyi-nəzərdən yenə arzuma nail olurum.

Fəqət Naxçıvanda yaşamaq bəncə ən məhələtdandır. Lakin Naxçıvanda da hər yazın tə'til zamanları istədiyimiz projeləri tərtib edər, ziyalı gənclərin gözünü açmaqdan geri durmarız. Əgərçi bir naxçıvanlı bir məsələyi mühakimə edərkən – bəqeyri həqq – maaş, para kibi xəyalata da qapılır, fəqət bizim yeganə məqsədimiz xidmət, həm də səmimanə xidmətdir. Bənim düşündüyüm qazanc-ziyan: iki sənə evlənməmək, hər gün dörd-beş saat dərs oqutmaq, iki-üç saat də rusca çalışmaq. Nə bir qəpik artırmaq, nə bir qəpik borclu qalmaq. Bir qəsəbə, bir köydə olsa da olur. Bən bu hesaba razıyım, vəssəlam.

Məktubun cəvabını bəklərim. Bir az da bu xüsusa dair mə'lumat.

Baqi buseyi-müxalisət.

H.Cavid

8

5 mart, 1910

Hüzuri-həmiyyətərvəranələrində...

Əfəndim, çoxdan bəridir ki, ərzi-səmiyyəət və ibrizi-məhəbbətdən məhrum qaldıq. Bütəsəmiyyəi sizə həml edəməm, olsa-olsa yenə bənim tənbelliyimdən nəş'ət edər bir haldır, daha doğrusu, səmimi bir qüsurdur. Fəqət əfv edərsiniz, deyilmi? Bir çox zamanlarımı bilməyərək kor-koranə keçirdiyim için şimdiki böyük bir inqilab içindəyim, keçmiş boşluqları doldurmalıyım, bir an qayıb etmədən təlafiyimafətə çalışmalıyım...

Bir kitab mütilə edərkən, sizinlə qonuşmuş kibi bir hiss duyurum. Onun için mə'zur görülcəyimə əminim. Çünki qəlbimiz pək genişdir.

Əfəndim, yıl başını – şətarətli bayramınızı, təbəssümnüma baharınızı təbrik edərim. Cəsərim əfv olunsun, bayram vizitlərində ruhlarımız arasında səmimi bir münasibət olan dostlara, məsləkdaşlara, mümkün olsa bənim tərəfimdən də təbriki-eyd edərsiniz.

Baqi, əlinizi sıqar, ağzınızdan öpər, ehtiramatımın qəbulunu acizənə rica edərim, əfəndim...

Küçük qardaşınız – Rasizadə Hüseyn Cavid

28 avqust, 1912, Tiflis

Hüzuri-alilərinə:

Möhtərəm və müəzzəz əfəndim, yenə sizi bir az təsdi etmək istiyorum. Bəndə sizdən ayrıldıqdan sonra Aqaraya, Faiq əfəndinin yanına getdiyimi biliyorsunuz. Orada bir ay qədər həm gəzib, həm də bağçada işləyib məmulun xaricində saf və sağlam bir hala gəldim. Sonra Qurcavaniyə gəlmək təstədim, fəqət bir-iki ofitser osmanlı türkcəsi öyrənmək üçün rica ilə bəni Tiflisdə saqladılar, nə sizin yanınıza gəlmək, nə də Naxçıvana getmək bana mümkün olmadı. Şimdi yavaş-yavaş məktəblər açılmağa başladı. Bir həftə əvvəl oraya gəlib sizin işlərdə işləmək üçün məktub yazmaq istədimsə də, iki ay əvvəl “Payızda iş başlanacaq, o zaman gələrsin” – dediyinizi xatırlayaraq, birdən-birə gəlmək arzusunda bulundum. Lakin məktəbdən əl çəkərək, xaric bir işlə məşğul olmaq qeydi bir az bana vicdan əzabı veriyordu. Nihayət, bu gün Gəncədən bir məktub aldım ki, məktəbi himayə edən ə'zayi-möhtərəmə yorulduğu! münasibətlə – hökumət mane olmadığı halda – məktəbiruhaniyyəyi bağlamağa qərar vermişlər, Bakının Səadət məktəbi də proqramı rus lisanında tə'qib etməyi müqərrər qılmış. Tiflisdəki İttifaq məktəbinə gəlincə, bunlar da Səadət planında yol getmək istiyor. Demək ki, milli lisana o qədər ehtiyac hiss edilmiyor.

Şimdi bu təfəsilatı əldə etdikdən sonra bənim nə yolda hərəkət edəcəyimi düşününüz. Artıq hərçi badabad, işçiliyə – çörmü raboçiliyə – qərar verdim. Daha bəndə vicdan əzabı olmaz. Bən də atamın proqramilə böyüseydim, şimdi kim bilir nə məsləkdə idim? Sidqinin məktəbinə, İstanbulla bəni təşviq edən siz oldunuz, başqalarının və kəndi paralarını sərf edərək şimdiki hal və mə'lumata dəstərs oldum.

Naxçıvanda bir gün bizim evdə məvaciblə yaşayanlar haqqında söylədiyiniz təcrübələri xatırlayaraq, bir müddət də o yolda hərəkət etmək istiyorum. Bəni iki yola sevg etdiniz. Haydı, üçüncüsünü də imkan ediniz, baqalım nə çıxır. Bir zaman rütubətli, havasız xanımlara məxsus oyalarda vaqt keçirdik, bir zaman da qoy tozlu, topraqlı, yağmurlu, tufanlı səhnələrdə dolaşalım. Allah kərimdir, zənn edərsəm, fəna nəticə verməz. İşin nihayətində büsbütün zərərli çıqsam da, yenə kəndimi qazanclı ədd edərim.

Və böylə sizin yanınıza gəlməyimdə də əsla sizə məmariət etməyəcəyim. Əgər xoşlansanız, bir az yaqın bulunurum. Yoqsa, bir asuri işçisi kibi, işimə məşğul olurum, vəssələm. Yalnız sizin bana eyiliyiniz küçük bir səriştə vermək, iki gün yol göstərmək olacaqdır. Həndəsənin nəzəriyyatını gördük, əməliyyatını görmək də fəna deyil. Rus lisanında da az-çoq söyləmək və xırda-mırda işləri yazmaqda zəhmət çəkməm. Əgər təşəbbüs edəcəyim işdə az-maz para lazım olursa, borc-xərc onu da düzəldə bilirəm. Hasili hər nə şərt icad etsə, çöl həyatına qarşı bəndə bir arzuyi-şədid var. Və böylə yazıb da sizi tə'ciz etməkdən məqsəd budur ki, siz də kəndi məmnuniyyətinizlə gəlməyimə cəsarat verəsiniz, bir də gətirilməsi lazım olan əşya varsa, mə'lum edəsiniz. Aqarada qaldığım bir aylıq çöl həyatı bəni öylə dirilti ki, mədəni həyatdan bütүн-bütүнə sıqılmağa başladım.

Məktubumu aldıqdan sonra bir-iki saat düşünərək əvvəlinci postadan cavab vermənizi acizənə rica edərim. Fəqət soyuq cavab versəniz?!

Çox sıqılacağım.

Qardaşım Əzizə səlam, Cavadı öpürəm.

Baqi ərzi-ehtiram.

Hüseyn Cavid

MƏHƏMMƏDƏLİ SİDQİYƏ MƏKTUBLAR

1

8 iyul, 1913

Əzizim Məhəmmədəli! Cənabınızdan etdiyim xahişi, ehtimal ki, unutmamışsın. Bu bir neçə gün zərfində şübhəsiz rahatlanmış və oğuluşağı yan-yön eləmişsiniz. İyulun iyirmi-iyirmi beşinə qədər mümkün olsa uşaqlardan birinə zəhmət verib, “Şeyx Sən'an”ı yazdırıb göndərsəniz bəni pək ziyadə məmnun etmiş olursunuz. Hüseyn Minasazov cənablarına məxsus ərzi-ehtiram...

Naxçıvan siz getdikdən sonra pək çox təbəddülata uğramış. İnsan hava yerinə adətə od-alav tənəffüs ediyor.

Baqi müntəzirim.

Adres: Naxçıvan

Hüseyn Cavid Rasizadə

8 sentyabr, 1913

Möhtərəm Məhəmmədəli!

Lütfnamənizi aldım. İltifatınıza təşəkkür edirəm. Lakin və'd etmiş olduğunuz kitabçanın tə'xirindən yana cəzaya müstəhəqsiniz. Üzr və bəhanəniz yerində isə də, tənbəlliyinizi də inkar etməmək mümkün deyil. Nə isə, canın sağ olsun. Bu gün olmasın, bir həftə sonra, bir ay sonra olsun... Tiflisə aid uzun-uzadıya yazmaq arzu ediyorusa da, məktəbimizin qarmaqarışlıq işləri müsaidə etmiyor. Bir də tənbəllikdə bən də səndən geri qalmam. H.Minasazov həzrətlərinə səlam. Həmşirə və validə xanımlara, uşaqlara məxsus əzi-ehtram. Kitabçayı Paşadan istərim.

Hüseyn Cavid

28 oktyabr, 1913

Möhtərəm Məhəmmədəli! Əvvələn, bayramınızı təbrik edirəm. Saniyə, sizə ismarladığım dəftərçədən bir xəbər yazmanızı rica edirəm. Nə oldu, bəradər? Bu məsələ İskəndərin zülmətdən abi-həyat bulmasını keçdi! Şübhəsiz meyliniz, fikriniz olsa, onu ələ götürmək bir o qədər də güc bir şey deyil, zənn edirəm. Yazılışına gəlinə bir-iki rublə ilə hər kəs yazıb Sizə təqdim edər. Bə hər hal bu dəfə cavab olaraq məktub-filan bəkləmiyorum. Yalnız dəftərdən, ağızdan, nərdən olsa məzkur dəftərçəyi istərim, əzizim. Anana, həmşirə xanıma və uşaqlara məxsusi səlam.

Hüseyn Cavid

ƏZİZ ŞƏRİFƏ MƏKTUBLAR

30 mayıs, 1916

Əziz! Məktubunu aldım, təşəkkür edirəm. Keçmiş günlərdə, qəzetələrdə bir xəbər var idi: "Bakı ətrafındakı köylərin birində bir çocuu oynarkən, elektrik qüvvəsi daşıyan bir dirəyə dırmaşmış çıxar. Fəqət

bir-iki dəqiqə keçməz, bir ana çocuğunu qucağında nasıl atıb-tutarsa, elektrik telləri də zavallı çocuğu öyləcə atıb-tutmağa başlar. Seyr edən küçük arqadaşları, onun havada teldən-telə atılıb böylə mahiranə rəqs etməsini görünəcə, qəhqəhə ilə gülməyə başlarlar. Fəqət o halda çocuğun yannmış vücudu yerə düşüncə, hər kəs böyük bir heyrət içində qalır”.

İştə, məktubunu oqurkən məzkur çocuğu xatırladım. Elektrik telləri onu nasıl havada rəqs etdirmişsə, sənin məktubun da son dərəcə gevşəklik və durğunluq keçirən ruhumu, öyləcə rəqs etdirməyə başladı. Fəqət bir fərq var ki, elektrik telləri diri və şətarətli çocuğu yandırıb məhv etmiş, sənin məktubun isə ölü və yorğun könlümü dirilti, fərəhləndirdi.

Məktubunda diyorsun ki, “ümidvarım, köhnə dostluğumuz, yaqınlığımız yadından çıqmayıb, yoqsa bu məktubu yazmağa və səni narahat etməyə cəsarət (?) eyləməzdim”.

Əvət, dünyada bir çox əzizlərə təsadüf etmək mümkün olsaydı, bəlkə tez unutulurdun, fəqət əfsus ki, təsadüf edilmiyor. “Məktub yazıb bəni narahat etmək cür’ətinə” gəlinəcə, sana qızınmaq, darılmamaq mümkün deyil... Çünki bu kəlmələrdə bir qədər rəsmiləşiyorsun.

Əziz! Məktubunu Rzaya da oqudum. Bə’zi tə’birlərin bizi çox güldürdü. O da bənim qədər sevindi, bənim qədər elektrikləndi. Yenə Rzanın təbiətindən bəhs etmişsin. Sana, bana qarşı olmasa da, inan, başqalarına qarşı haqsız deyil... Gözəl və müəttər bir gül dikənsiz olmadığı kibi, fəzilətli, müstəid bir insan da qüsursuz olamaz. Fəqət bu qüsür, bəncə sənətkaranə bir rəsmi ətrafında gözə çarpan ləkələr qədər təbii görülə bilir.

Deyəsən çox uzun getdim, ancaq burasını bilməlisin ki, ya bən, ya Rza hər nə zaman səmimi və ruhani bir söhbətdə bulunmuşsaq, o söhbət Əzizsiz keçməmiş, keçməmiş və keçəməz də... Ehtimal ki, bu sözü cunbulument (kompliment) hesab edərsin. Xayır, doğrusu da budur. İstərsən, qəlbinə sor, o sana söylər.

Atanı təqdis ediyorsun – “böyük ruhlu qoca”... – deyə, ən səmimi hissiyyat ilə kəndisinə qarşı hörmət bəslədiyini söylüyorsun. Haqsız deyilsin, əzizim, çünki o, düşündüyündən daha böyük, daha alicənabdır. Hətta yalnız sən deyil, bən və bənim kibi Naxçıvan mühitində yetişmiş gənclər hərə ona qarşı mə’nəviyyatca mədyuni-şükran olmalıdır, iştə bu qədər...

Evlənmək məsələsinə gəlincə: fəna şey deyil... şübhəsiz, kəskin bir mühakimə və səmimi bir hiss ilə birləşən iki könül daima məs'uddur. Şimdi bir az da kəndimdən yazım: "Şeyx Sən'an"ı vaxtsız nəşr etdim. Daha münasib vaxtda biraqmalıyım, çünki o, nəşr edildiyi günlərdə siyasət aləmi həyəcanlı dəqiqələr keçiriyordu. Xalq da, təbii, bütün ruhuyla müharibəyi təqib ediyordu. Zətən bu bir qanundur: siyasət rol oynarkən, ədəbiyyat susar. Təbii, susmalıdır da...

Əgərçi məşhur ədəblər və tənqidçilərimiz tərəfindən bir çox təqdirlər eşidildi, sükut ilə keçmədi, fəqət bən çox arzu edərdim ki, yalnız təqdir ilə qalması, qüsurları da göstərsin. Şübhəsiz, "İstiqbal" er-gec onu da yapar.

Keçən sentyabrda bəri hiç bir iş gördüyüm yox, yalnız dərslər ilə məşğul oluyorum. Lakin bir ay var ki, mənsur olaraq "Şeyda" adlı bir faciə, sadə bir şey yazmağa başladım. Yazın narahat olmazsam, bəlkə yazar, bitiririm.

Bədənim qüvvətə fəna deyil, fəqət ciyərimdəki xəstəlik keçən yıla nisbətə yarıya enmiş kibidir. Baqalım, sonu nə olur. Yazın hər halda tədavi etməliyim. İştə onun için də, əfsus, çox əfsus ki, Naxçıvana gələmiyəcəyim. Sənin və Məshədinin o ruhaşına söhbətlərdən uzaq olacağım. Ehtimal ki, Rza da gəlməz. Kəndisi sana kağız yazar.

Pədəri-möhtərəminə, validən həmişirə xanıma səmimi arzیهtiram...

Həmsöhbətin olan arqadaşlara məxsusi səlam... Səni və Cavadı dərin bir səmimiyyətlə öpər, əllərinizi sıqar, Allaha ismarlarım, qardaşım!..

Qardaşın Hüseyn Cavid

Məktub yazmaqda son dərəcə tənbel olduğumdan Məshədiyə qarşı pək məhcubum. Qısa, qırıq, mə'nasız bir məktub yazmağı pək mə'nasız buluyorum. Onun için də şimdiyə qədər bir şey yazdığım yox. Hər halda onun ruhu böyükdür, qəlbi genişdir. Təbii, əfv edər, mə'zur görər. Bəndən ona təkrar səlam...

Adres: Bakı, "Açıq söz" idarəsi

Hüseyn

Bakı, 22 iyun, 1916

Əziz! Keçən məktubun bəni nə qədər məsrur etdisə, şu məktubun da bir o qədər məhzun və mütləssir etdi. Sana təsəlli vermək istəməm, çünki bənim düşündüklərimi, şübhəsiz, sən də düşünmüşsün. Ancaq qıscıq bir sözlə deyə biliorum ki, İbrahim mühit və əqrəbaca, dost və aşinalarca pək böyük bir itkidir. Əvət, İbrahim yazıq və məzlum oldu. Məşhədiyə, ata və anasına səmimi ərzi-təsliyət.

Hüseyn Cavid

13 yanvar, 1917

Əzizim! Məktubunu aldım. Şahbəyim xanım tərəfindən yazılacaq məktubu yazıb idarəyə verdim. Məzkur məbləğ hənuz postadan alınmamış, şübhəsiz, alındıqda məktub ilə bərabər təb' və e'lan edilir. Məşhədinin xəstəliyi bəni nə dərəcədə sıxdığını təsvir edəməm, qardaşım! Dəhşətli bir fəlakətdən qurtulduğum sırada böylə qorqunc bir xəbər bəni daha ziyadə dəhşətləndirdi.

...Əziz! İlk postadan Məşhədiyə dair qısaca bir məktubunu gözlərim, saqın, unutma. Məşhədiyə məxsusi ərzi-ehtiram...

Adres: Bakı, "Təbriz" mehmanxanası, otaq №21

Qardaşın Hüseyn Cavid

Bakı, 24 yanvar, 1917

Möhtərəm Əziz! İkinci məktubunu aldım. Məşhədinin səhhətinin iadə edilməsindən son dərəcə məmnun və məsrur oldum.

Məzkur əlbisə cəmiyyəti-xeyriyyəyə verilməlidir. Lakin sən bana göndərdiyin 410 rublənin 10 rubləsi qəzetə üçündür deyə, hiç bir şey işarə etməmişdin, şübhəsiz o da başımızın qarşılığından nəş'ət etmə bir hal olsa gərək. "Açıq söz" idarəsinə söylədim, idarə on rublə geri alaraq bu günlərdə xanımın qəzetəsini göndərəcəklər. Məşhədiyə və bildiklərə məxsusi ərzi-ehtiram...

Qardaşın Hüseyn Cavid

4 mart, 1923

Pək hörmətli və dəyərli qardaşım Əziz! Lütfən yazmış olduğun məktubu dün ikinci çağrı möhtərəm Artaş bana verdi, kəndisini bozbaş yeməyə də'vət etdimsə də, qəbul etmədi, yalnız məktubun cəvabı üçün gələcəyini bildirdi. "Sən'an" və "Uçurum" haqqındakı yazılarını bana söylədilər, fəqət oquyamadım. "Yeni fikir" bizim məktəbə martın 28-dən bəri gəlməyə başladı. Mümkün olsa, məzkur nömrələri bulub oqurum. "Uçurum" haqqında məktubən yazacaqlarını arzu edirəm.

"Şeyx Sən'an"ın mənzum oynanmasını bən də arzu edirəm. Lakin keçən sənələrdə aktyorlar mənzum pyesdən qorqduqlarından həpsini nəsrə və yerli şivəyə çevirmişdim. Şu sonlarda ehtimal ki, onu da "İblis" kibi nəzmən islah edirəm, gələcək sonbahar üçün aktyorlarımıza verirəm.

"Plamya" jurnalı münasibətilə əsərlərimi istəmişdiniz. Əziz, ehtimal ki, inanmazsın, əfsus, hiç birindən yoqdur. Mətbu mevcud olmadığı kibi, qeyri-mətbular da qurşun qələmilə pozulmuş, bərbad bir haldadır. Təmiz yazılmışını teatroya verdiyim için bəndə hiç yoq...

Basılmış əsərlərimdən yalnız 25 danəsi və hər birindən 100-ə yaqın kitabçılar aldıqdan sonra səkkiz bin kitabça 1918 mart hadisəsində bir saatda mətbəədə yandı. Onun için də deyil bəndə, hətta kitabçılarda da bulunmaz. Bulunsaydı, şübhəsiz, satın alıb göndərirdim. Yalnız ümidim bir Naxçıvana gəlir. Çünki Şeyx Məhəmməddə hər birindən bir qaç nüsxə var idi. Naxçıvana yazarsınız, mevcudu qalmış olsa, şübhəsiz, göndərər. Mişkinaz və Toquş səlamətdirlər. Sana, anana, rəfiqənə, qardaşına ərzi-ehtiram edərlər. Bənim halıma gəlincə, pək durğun və donuq bir haldayım. Yeni yazmış bulunduğum "Peyğəmbər"i islah edib ortaya çıxarmağa vaxtım yoq... Çünki qardaşım Əlirza üç aydır ki, vodyanka xəstəliyilə yatıyor. Pək zəifdir. Başım bir qədər onunla məşğul, həm də fəzləcə yoruluyorum. Baqalım, sonu nə olur. Rzaya səlamını söylədim...

..Əziz, yenə təkrar edirəm: kitabçaları göndərəmədiyimdən pək mütəəssifim, təbii, əfv edərsin...

Qardaşın Hüseyn Cavid

16 nisan, 1923

Pək möhtərəm Əziz! Nisan 12-də yazdığın məktubu aldım. Fəqət, gətirəni hənuz gördüyüm yox. İkinci məktubu gətirən bəndən cavab istəmədiyindən yazmadım. Bilməm, bunu gətirən də cavab için gələcəkmi? Yazdığına görə “Şeyx Sən’an”ın bütününi tərcümə etməni arzu ediyörlərmiş. Orasını sən bilirsən. Bəni rus qəzetlərində tərif ediyörmüşsun? Çoq nahaq... Bir şey ki, səni məhcub edə bilir, niçin yapıyorsun? Bir də, bən o qəzetlərin hiç birini ziyarət etmədim. Yalnız “Yeni fikir”də “Uçurum” haqqında yazdığını oqudum. Pək nakafi buldum. Bə’zi mühüm məqalələr yazdıqda, onların basıldığı qəzetəyə məcmuədən birər danə göndərmək çətin bir iş olmasa görək... “Uçurum” haqqında xüsusi məktubunu gözlədim sə də, şükür, bir mə’lumat alamadım. Üç-beş mühüm nöqtəsinə işarət etsəydin, istifadə edərdim və dikənli nəvazişlərinə də bir az haq vermiş olurdum.

“Şeyx Sən’an”ın ya bir pərdə, yaxud bütün tərcüməsinə gəlincə, əlbəttə, tək-tük zəif yerlərini biraqıb keçə də bilirsən. Lakin bunu bilməlisən ki, məs’uliyət boyunduruğunun bir ucu bənim boynunda olduğu kibi, biri də sənin boynunda olacaq. Ona görə də diqqətli və ehtiyatlı davranmalısın. Əhəmiyyət verəcək olsan, bəni də adamlar sırasında saydırmış olursun, cızma-qara yapacaq olsan, həm kəndini, həm də bəni saldat bazarına göndərmiş olursun. Sən hər halda bəndən təcübəli və mə’lumatlısın. Fəqət bir tərəfdən azacıq nigaranım, bə’zi tərkib və tə’birləri incədən-incəyə mə’na və ruhlarına kəsbi-nüfuz edərcəsinə təhlilə qoyulmalısın ki, ən birinci şərt də işlə budur.

Bir də rəsmimi istəmişdin. Kəndimdən o qədər bezarım ki, hənuz adamağıllı bir rəsm aldirdiyimi xatırlamıyörüm. Hətta teatronun əlli illiyi münasibətilə istənildi, yenə rədd etdim, çünki nə həvəsım, nə də fəzlə pulum var idi. Lakin sənın ısrarına uyarraq, dün rəsmimi aldirdim və haqsız olaraq kəndimi zərərə soqmuş oldum. Və bu gün sabahleyin birini aldım, məktubu gətirəni bəklıyörüm. Gəlsə, qulluğuna gətirər...

...Bir də çıqan jurnalından və bə’zi qəzetə nömrələrindən birər nömrə göndərsən fəna olmaz.

...Səni öpürəm.

Qardaşın Hüseyn Cavid

7 iyul, 1923

Pək möhtərəm Əziz! Bu günlərdə bir qaç kərə türkcə “Kommunist” qəzetəsi idarəsindən bəni çağırır diyorlar ki, “Plamya” bizə yazmış ki, əsərlərindən bir-ikisini göndərəlim. Həm sən haqqı-tə’lif alırsın, həm də “Plamya” idarəsindəki mütərcimlər.

Ondan başqa Bakıda bir rus şairəsi bir türk tələbə ilə kiçük mənzumələrimdən bir qaçını, başqa şairlərin ki ilə bərabər tərcümə etdiklərindən şimdi əsərlərdən bə’zilərini tamamilə tərcümə edib əsil müəllif haqqı da vermək istiyorlar. Şimdi bu başağrısından məqsəd bu idi ki, “Plamya” əgər yalnız tərcümə edəcəyin yazılarda sana haqqı-zəhmət verib də müəllifi (yə’ni bəni) haqsız, hüquqsuz bıraqaçaq olursa, o zaman bir sətir belə yazılıb zəhmət çəkilməməsini rica eylərim. İştə bu qədər!.. Bu xüsusda fikrini yazıb bildirməni istərim. Əgər zəhmət lazım gəlsə zərər yoq, bən əsərlərimdən “Kommunist” vasitəsilə doğru “Plamya”ya göndərərim. O da bənim hüququmu tə’min etməklə bərabər istədiyi kibi tərcümə etdirər. Baqi ərzi-ehtiram...

Hüseyn Cavid

MİŞKİNAZ XANIMA MƏKTUBLAR

1

24 həziran 1927. Kislovodsk

Əziz sevgili Mişkinaz! Şimdiyə qadar dörd-beş açıq məktub yazmışım. Ərtoğrolun otkritkasından başqa bir məktub alamamışım. Bilmiyorum, cavab yazmıyorsun, yaxud postaxanamı vermiyor? Hər halda bu qədər tənbellik yaramaz.

Desəm ki, vannalar və elektrik bəndə hal qoymamış, nəinki uzun məktub yazmaq, hətta qısasına da ərinirəm. Daha doğrusu, Məşədi İbad kibi adımı da özgədən soruşuyorum. Vannalar bütün-bütünə ə’sabı və hafizəyi bərbad ediyor. Az qalmış ki, tədavi proqramımı yarılıyam. Bu gün-yarın qulluğunuzdayım. Çocuqlardan muğayat ol! Ərtoğrola söylə ki, gözü Turancığın üzərində olsun, savaşmasınlar, yoqsa acıq edib biryolluq Mərdəkana gəlmərim. Çocuqları bənim tərəfimdən öpərsin...

Hüseyn Cavid

30 iyun, 1927. Kislovodsk

Mişkinaz! Bu gün üçüncü məktubunuzu aldım ki, Ərtoğrul ilə bərabər yazmışdınız. Çox məmnun oldum. Keçən gün doktorun yanında idim. Üçüncü dəfə müayinə etdi. Yenə narzan və elektrik və digər ilaclar yazdı. Doktorun fikrincə iyulun 20-ə qədər tədavi bitər, sərbəst olarım... Bən bir də doktora gedəcəyim. Proqrama bir şey ilavə etməsə, ayın 23-də çıxacağım, çünki qəribəməyə başladım, tanış da çox az... Pənah bəy də dünən yox srağa gün gəldi¹. Kislovodskın yağmurları dad-bidad eyliyor. Dışarı çıxmaq mümkün deyil. Yenə beş-altı givrənkə kökəldim. Professor, qətiyyəən yaramaz, – deyə ac bıraquyor.

Gündüz yatmağa hiç qoymuyor. Gələn dəfə Ərtoğrola şəkilli otkritka yazacağam, bu dəfə bağışlasın. Çocuqları şapır-şapır öpərim. Ərtoğrul Həlīmənin² də dərslərinə baqsın. Pək müəzzəz Fəramuş xanıma ayrıca məktub yazmadığım için məhcubim, təbii, qüsursə baqmaz. İdris və Şaiqə ərzi-əhtiram... Şahzadə xanıma səlam...

Baqi əhtiram, səni öpərim.

Cavid

¹ Pənah bəy Qasımov görkəmli maarif xadimi olmuşdur. O zaman Bakı dərülmüəlliminin müdiri idi. H.Cavidin ailəsi Kommunist (indiki İstiqlaliyyəət) küçəsindəki 8 №-li evin 3-cü mərtəbəsində yaşadığı zaman qoqşu idilər.

² Həlīmə – o zaman H.Cavidin ailəsində xidmət edən qız.

ƏLAVƏLƏR

DƏLİ KNYAZ

Libretto

BİRİNCİ PƏRDƏ

Tiflisdə

Dəli Knyaz (əksinqilabçı). Öz dayısı S o lomon ilə balkonda eysü işrətə məşğuldur. Dayısı kənd katibinin oğlu imiş. Özü də liberal düşüncəli bir ziyalıdır. Knyazın gənc qadını gözəl Jasmen gələr, onları salamlar və söhbətdə iştirak edər. Knyaz Jasmenin tərcümeyihalını söylər. O, qız ikən Batum tərəflərində bir köylü erməni müəllim qızı imiş. Knyaz o tərəflərə öz mülkünə baqmağa gedərkən onu almış (bu, ikinci arvadıdır). Əvvəlki ölən arvadından Lena adlı bir qızı var. 15 yaşındadır... 20 yaşında Anton isə Knyazın evində xidmət edən anası Marqonu görməyə gəlmiş. Antonun ölən babası da Knyazın bağbanı imiş. Anton kommunist və mühəndis-texnikdir. O, daima Knyaza zidd gedər.

Məclisin ortasında bağlarını dolu vurmuş bir köylü, rütubət zirzəmilərdə yatan və tütün fabrikasında çalışıb xəstələnən beş-altı işçi gəlir. Yaşadıqları podvalların rütubətli olduğundan və maaşların azlığından bəhs edərlər və Knyaza dikanlı sözlərlə hücum edərlər. Knyaz onları təhqir edər. Anton işçiləri müdafiə edər. Nihayət Knyaz onları qovar və bütün ehtiyac və istəklərini rədd edər. Onlar da, Knyaz da məclisi tərk edər. Antonun anası Marqo oğluna məsihət edər. O isə İnternasional marşını zümkümə edər, anasını dinləməz. Bu sırada dışardan ıslıq (fit) səsi eşidilir. Anton yoldaşlarının çağırıldığını söyləyərək gizli iclasa gedər.

Pərdənin əvvəlindən sonuna qadar Şakro adlı yalançı və satıcı bir sosialist də iştirak edər. Hər adımda Antonun təhqirlərinə rast gəlir.

İKİNCİ PƏRDƏ

Botanik bağında, havuz kənarında. Tiflis

Jasmen, Lena və Marqo bağ seyrinə çıqmışlar. Anton, onlar bir tərəfə getdikdən sonra gəlir, fikirli halda qəzetə oqur. Şakro gəlir,

Antona yanaşır və deyir ki, Tiflisdən qaç, səni tutacaqlar. Firqənin sirtini öyrənmişlər. Anton işçiləri və yoldaşlarını bıraqmayacağını və getməyəcəyini söylər. Onu qorqaa olduğu için təhqir edər.

Şakro gedər, Jasmen gəlir. Antona örtülü sözlərlə məhəbbətini söylər. Anton isə istehza ilə gülərək söylər ki, bu mümkün deyil. Bən fabrikalar, paslar içində, sən incilər, elmaslar içində... Bunlar ikisi köydə ikən sevişmişlərsə də Anton illərlə onu görməyə vaqt bulamamış, nihayət, Knyaza getmiş. Jasmen iztirabdan qəlbim içəridə çırpınır, – deyə Antonun əlini köksünə, ürəyinə qoyar, Anton əlini şiddətlə çəkər. Fəqət bu sırada Knyaz gəlir, görür və qısqanclığı artar. Anton gedər, Knyaz Jasmeni təhqir edər, Solomon gəlir. Qızıl ordunun Gürcüstana olan hücumlarını söylər. Knyaz daha çilğınlaşır. Polis və xəfiyyələr gəlir, Antonu yaqalar, qolu bağı götürür. Anası fəryad edər, düşər, bayılır.

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Knyazın evi. Süslü salon

Ad günü, şən bir ziyafət. Qonaqlar sərxoş... Gürcü rəqsləri oynanır. Qonaqların bir qismi gənclər inqilabi marş oqur. Knyaz və Şakro qızar. Marqo həbs edilmiş oğlu Anton için qəmlər içində. Knyaz Antonun anasını təhqir edər, o da qədəhlə dolu padnosu yerə çırpır, Knyazı təhqir edib çıxar. Bir ziyalı qonaq gəlir, arvadını aparır və Knyaza der ki, bolşeviklər Tiflis ətrafını sarmış, inqilabçılar coşmaqda, ətrafda top səsi eşidilməkdədir. Bir az sonra Anton saqallı olaraq gəlir, anasını soruşur və həbsxanadakıların xilas olduğunu söylər. Və istehza ilə Knyaza: artıq sizin devran bitdi, – der. Həcətlaşıb sözləşirlər. Knyaz onu yaralar, düşər. Tiflisin alındığı top səslərilə bilinir. Qonaqlar qaçışar. Knyaz da Avropaya qaçar.

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Berlində otel pansionunda bir salon...

Knyaz Berlində Solomonla Tiflisi xatırlar, gəzmək için dışarı çıxarlar.

Şakro Jasmenə e'lanı-eşq edər və Knyazın içkidən sərəmələşdiyini söylər. Jasmen isə onu rədd və təhqir edər. Anton Hamburq şəhərinə sənaye alətləri almaq için gələr. Oteldə Knyazın qızı Lenaya rast

gəlir, Lena Jasmənə xəbər verir, görüşürlər. Marqonu soruşurlar. Anton, çocuqlar evində müdirə olmuş deyərək Gürcüstanın başqa müvəffəqiyyətlərindən bəhs edər. Jasmən peşiman olduğunu və zor ilə Knyazın onu gətirdiyini söylər, təkrar Gürcüstana dönməyini və proletar quruluşunda çalışmaq istədiyini söylər. Anton gedər. Knyaz onu gördüyü için Jasməni və qızını təhqir edər. Jasmən çıxar gedər. Qızı Lena Knyaza xəbər verər ki, Şakro bütün var-yoqumuzu aparmış. Sandıqları sındırıb pul, cəvahirat nə varsa əldən çiqarmışdır. Knyaz bütöyün şaşırır və buradan dəliliyin müqəddəməsi başlanır.

BEŞİNCİ PƏRDƏ

Berлиндə kafe-restoran. Knyazın dayısı Solomon – müdir

Bu səhnədə keçən cihan müharibəsində bir qolunu itirmiş zabıt də bulunur. Qardaşı cihan hərbində öldüyündən bəhs edər. Və qardaşı qızı müsyövlər ilə rəqs edərəkən onu pis yola də'vət edərlər. Nifrətlə məclisdən çıxar, gedərlər. Şura ölkələrindən qaçmış qraf, fabrikant qız və qadınları restoran xidmətçisi vəzifəsində...

Knyaz dəli qiyafəsində gəlir. Özünün və bunların keçmişincə sərsəmcə sözlərlə bəhs edər. Solomon Knyazın içəri odaya getdiyini görüb qapıyı qapar. Qadın və erkək müştərilər gələr. Solomon özü gah qəzetə oqur, gah küçük xidmətlər edər. Hamburqdan dönmüş Anton da gəlir. Solomon ona külqabı gətirərəkən tanıır, qonuşurlar. Knyazın halını təsvir edər. Jasmən Gürcüstana qaçmaq için Antonla buluşmuş... Bir az sonra oraya gələcəyini Anton söylər və dalınca gedər. Müştərilər Çarlston rəqsi ilə məşğul olur. Knyazın qızı Lena rəqqasəlik vəzifəsi ifa edər və iki lirik parça ilə Gürcüstana aid şərqiilər oqur. Knyaz yenə çıxar. Dəli sözü ilə coşar. Müştərilər dağılır. Daşarıda Rot-front marşı eşidilir. Knyaz onları əksiqiləbçi ordu zənn edər, coşar, gülər, ağlar, yardım istər. Silah çəkib hərbe hazır olduğunu söylər. Niyahət, bizimkilər basıldı – deyə özünü vurub ölər.

Qeyd: Əsər mənzumdur. Lazım gəlsə, təbii, bə'zi yerlərinə xorlar ilavə edilir və son pərdədə rəqs bitmək ikən bugünkü Berlinin işsiz işçiləri də gələr və burjuaziyanın rəqslərinə qarşı e'tirazlar, aqlıq marşları və kinli çıxışlarla e'tiraz edərlər. Bu xüsusda rejissor və bəstəkarın tevsiyələrini dinləmək lazım gələcəkdir.

TELLİ SAZ

Anam Mişkinaz Cavid 1945-ci ildə Hüseyn Cavidin əlimizdə olmayan “Telli saz” pyesinin məzmununu mənə diqtə etmişdir. İndi mən onu oxuculara olduğu kimi təqdim edirəm.

Turan Cavid

İŞTİRAK EDƏNLƏR:

Q u r b a n – Məcnunşah – xalça fabrikinin işçisi
L a l ə – onun arvadı – xalça fabrikinin işçisi
Q u m r a l – onların qızları, Bakıda konservatoriya bitirmiş
B a x ş ı – Lalənin qardaşı – xalça fabrikinin işçisi
F ə r m a n – Baxşının oğlu, elektrik mühəndisi, ali təhsilini Bakıda almış,
Qumralın nişanlısı
M ü n ş ı z a d ə – maarif naziri
B ö y ü k a ğ a – xalça fabrikinin sahibi
B a l a c a x a n ı m – onun arvadı
P ü s t ə – onların xidmətçisi
Ş ə p p ə r ə x a t u n – ümumxana sahibəsi və başqaları

...Hadisə Təbrizdə baş verir. Xalça fabrikinin sahibi Böyükağa fabrikdə fəhlə işləyən Qurbanın arvadı Laləni ələ gətirmək istəyir. Lakin o, buna nail ola bilməyir. Laləni müdafiə edən Qurbanı Böyükağanın adamları bərk döyür, başına ağır zərbələr endirirlər. Qurban çox pis vəziyyətdə ordan baş götürüb qaçır. Bütün bunlardan sonra Lalə qızı Qumral ilə, qardaşı Baxşı da oğlu Fərmanla birlikdə Bakıya gəlirlər. Lalə Bakıda tikiş fabrikində işləməyə başlayır. Uşaqlar da burda təhsil alırdır. Qumrad konservatoriyanı bitirərək musiqiçi, Fərman isə elektrik mühəndisi ixtisası alırlar.

Bakıya gələn Təbrizin maarif naziri Münşizadə Baxşı ilə görüşüb, Təbrizdə mütəxəssislərə böyük ehtiyac olduğunu söyləyərək, Qumral ilə Fərmanı orda işləməyə dəvət edir. Hər iki gənc vətənləri Cənubi Azərbaycanda çalışmaq təklifini böyük həvəslə qəbul edirlər.

Qumral Təbrizə gələndən sonra həm məktəbdə, həm də Böyükağanın arvadı Balacaxanıma evdə dərs verir. Böyükağa tərbiyəli, ağıllı, gözəl Qumrala “aşıq” olur, nə yol ilə olursa olsun onu ələ gətirmək istəyir. Ona bahalı brilyant bilərzik bağışlayır. Qumral

isə qaşların “ləkəli” olduğunu söyləyərək rədd edir. Böyükağa Qumralın nəyə işarə etdiyini belə anlamır. Böyükağa Qumrala nail olmaq məqsədilə Fərmanı həbs etdirir.

Məcnunşah adını qazanmış Qurban qızı Qumralı tanıyır. Onu, kənardan hər addımını izləyərək qoruyur. Böyükağagilə dərs verməyə gedəndə də, onu həmişə kənardan müşayiət edir.

Qumralı ərinə qışqanan Balacaxanım, qulluqçusu Püstənin vasitəsilə onu aldaraq, guya Böyükağanın həbs etdiyi Fərmanı azad etmək üçün adam görmək məqsədilə Şəppərəxatunun ümumxanasına apardır. Burda Qumral... bir neçəsini nifrətlə rədd edir.

Həmişə Qumralı izləyən Məcnunşah nəhayət onun burda olduğunu öyrənə bilir və Münşizadəyə xəbər verir. Münşizadənin vasitəsilə Qumral buradan azad olur.

Lalə ilə Baxşı vətənlərini və uşaqlarını görmək məqsədilə Təbrizə gəlirlər. Lalənin gəlişi ilə hər şey açılır. Qurban – Məcnunşah qəzəblənib Böyükağanı boğub öldürür.

Lalə Qumrala Məcnunşahın onun atası olduğunu bildirir. Ailə yenidən birləşir.

“Telli saz” əsərindən əlimizdə qalan üç şeir parçasına görə qardaşım Ərtoğrul Cavida minnətdarıq. O, adətən xoşladığı şeir parçalarını özünə məxsus dəftərinə köçürərdi. Xoşbəxtlikdən həmin dəftərlərdən biri – 1933-cü ilə məxsus olanı bu gün əlimizdədir. Mən həmin şeirləri oxuculara təqdim edirəm.

I

Gönül vuruldu o şuxun mənəksə gözlərinə,
O nə halət, o nədir işvə əda?
Bən uymadım bu diyarın hər incə dilbərinə,
Sanma oxşar xəyalı hər sevda.
İpəkli bir gecə məhtaba qarşı yıldırlar
Hiç unutmam, solub-sararmışdı,
Çiçəklərin arasından gülümsəyən qazlar
Sevdiyim pəmbə nuru sarmışdı.
Süzüldü keçdi o bayğın, o möhtəris gözlər,
Pək yaqından gülümsüyordu bana.
Gülümsədikcə o, sandım gülümsüyor hər yer,
Bən də uydum o nəş'ə yavrusuna

II

Bir gövərçin uçdu qondu
Qaraçalı budağına.
Halı bana pək toqundu,
Gəldim onun sorağına.

Gönül xain avcılardan
Hər gün yeni bəla gözlər.
Bəni yalnız, ağlar qoyan
Ala gözlər, ala gözlər.

Altın qəfəs cənnət olsa,
Qırmalıdır tellərini.
Cəllad yüz bir tövbə qılsa,
Kəsməlidir əllərini.

Duydunuzmu, parlaq günəş
Ürküb qaçar yarasadan?
Bilməz ki, yoq bəndə atəş,
Sönüb getdin parlamadan.

III

Nərdəsin, telli qız, kimdir ənisin?
izlər hər adımda fəlakət səni.
Gəl, yüzünü xain gözlər öpməsin,
Yaqar həsrət bəni, xəyanət səni.

Keçdiyim yoq əsla bu viranədən,
Ala gözlərinə uyub gəldim bən.
Gönlümü dinləsən, bənimlə getsən,
Üzməz qucağında səfalət səni.

Təxminən 1931/32-ci il mövsümündə Bakı Türk işçi Teatrında tamaşaya qoyulması nəzərdə tutulan “Telli saz” tamaşasında Məcnunşah rolunu ifa etmək üçün opera teatrında çalışan Azərbaycanın xalq artisti H.Q.Sarabski dəvət olunubmuş. Müəyyən səbəblərə görə baş tutmayan bu tamaşada oynayacağı Məcnunşah rolunu aktyor çox böyük həvəslə məşq edir və deyirmiş ki, bu mənim yaradıcılığında tamamilə yeni bir obraz olacaqdır. Mən çalışacağam ki, qayğılı insan taleyinin rəmzi olan Məcnunşahın obrazını tamaşaçılara olduğu kimi göstərə bilim.

MÜNDƏRİCAT

DRAM ƏSƏRLƏRİ

Xəyyam	7
İblisin intiqamı	144

MƏQALƏLƏR

Urmiyədən məktub	183
Urmiyədən	184
Naxçıvandan təbsirə	187
Naxçıvanda nə gördüm?	190
Naxçıvana nə lazım?	192
Həsbi-hal (1)	194
Həsbi-hal (2)	198
Həsbi-hal (3)	202
Həsbi-hal (4)	205
Həsbi-hal (5)	214
Nakamlıq	218
Mirzə Abdulla Məhəmməd yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq	219
Teatr yaxud sən'əti-tamaşada təbəddül və tərəqqi	229
Tiflisdə "İttifaq" məktəbi	231
"İttifaq" məktəbinə bir nəzər	232
Müharibə və ədəbiyyat	233
M.Qurbanəli Şərifzadə	239

MƏKTUBLAR

M.T.Sidqiyyə məktublar	243
Q.Şərifzadəyə məktublar	249
Məhəmmədəli Sidqiyyə məktublar	272
Mişkinaz xanıma məktublar	279
<i>Əlavələr</i>	281

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Rəşad Həmidov*
Korrektor: *Pərvanə Məmmədova*

Yığılmağa verilmişdir 23.09.2004. Çapa imzalanmışdır 11.03.2005.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 18. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 45.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.